ژماره 7

ئەکادیمی

گۆڤاری ئەکادیمی کوردی

کوردستان - هەولێر

٢٠٠٨

ژماره 7
ئەکادیمی
گۆڤاری ئەکادیمی کوردی
هەولێر ٢٠٠٨

ئەکادیمی

گۆڤاری ئەکادیمی کوردی

الأكاديمي

مجلة الأكاديمية الكردية

العدد: ٧

كردستان – اربيل
٢٠٠٨

The Academy

A Periodical Published byThe Kurdish Academy

Vol .7

Kurdistan – Hawler (Erbil)
2008

ئەکادیمی

گۆڤاری ئەکادیمی کوردی

٢٠٠٨ زایینی

کوردستان ـ هەولێر
٢٠٠٨

سەرنووسەر: پ.د.موحسین محەممەد حسین
سکرتێری نووسین:پ. د.عەبدولفەتتاح بۆتانی

<u>**دەستەی نووسەران**</u>

پ.د. عززەدین مستەفا ڕەسووڵ
پ.د. وریا عومەر ئەمین
پ.د. محەممەد مەعرووف فەتتاح
پ.ی.د. عومەر ئیبراهیم عەزیز
محەممەدی مەلا کەریم
ئازاد ئەحمەد مەحموود

ژمارەی سپاردن: ٥٣٢

ناوەرۆك

* ڕێنماییەکانی بڵاوکردنەوە لە گۆڤاری (ئەکادیمی کوردی)دا. ٧

* کتێبی (ئیساغۆجی) و ڕۆڵی لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی لە خوێندنی حوجرەکانی کوردستاندا .

حەمەکەریم هەورامی ١٣

* چەمك و ڕەگەزەکانی چیرۆکی منداڵان لە ئەدەبی کوردیدا (١٩٩١– ٢٠٠٥).

د. هیمداد حوسێن بەکر – رازاو ڕەشید صبری ٦٢

* زاراوەسازی و زانستاندنی زمانی کوردی.

جەمال عەبدول ١٣٣

* ئاشنانەوە لە کوردستاندا.. دانراوی مامۆستا مەلا وەسیم.

محەمەد عەلی قەرەداغی ١٨٩

* لێکۆلینەکا زمانزانی: سەربەست و سەرکۆل (ڤەکۆلانەك ل بەیارێ زمانێ کوردی).

د. فازل عومەر ٢٤٠

* داستان لە ئەدەبی کوردیدا (لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی پڕاکتیکییە).

ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا ٢٥٧

ڕێنماییەکانی بڵاوکردنەوە
لە گۆڤاری (ئەکادیمی کوردی)دا

گۆڤاری ئەکادیمی گۆڤارێکی وەرزییە. لێکۆڵینەوە زانستییەکانی ناوەوە و دەرەوەی هەرێمی کوردستانی عێراق، بڵاودەکاتەوە. بەگوێرەی ڕێنماییەکانی بڵاوکردنەوە، لێکۆڵینەوەکان بۆ پلەی زانستیی سوودمەند دەبن. بۆیە پێویستە لێکۆڵینەوەکان گرفت و ئاریشەکی دیاریکراو یان پێشبینی کراو، چارەسەر بکەن و، بیروهزرێکی ڕەسەن یان تازە لە خۆ بگرن، یان لایەنێکی زانستی بدۆزنەوە. نابێت لێکۆڵینەوەکان لە هیچ گۆڤارێکی دیکە بڵاوکرابنەوە یان پەسەندی بڵاوکردنەوەی لەسەر درابێت. هەروەها، ناشبێت لە بەشێکی نامەی ماجستێر و دوکتۆراە وەرگیرابن، کە لێکۆڵەر پێشتر ئامادەی کردوون.

ڕێنماییەکانی تایبەت بە شێوە و ناوەڕۆک و پێکهاتووی لێکۆڵینەوە

(١) لێکۆڵینەوەکە، بە چوار دانە، لەسەر کاغەزی سپی پێوانە (A4)، بە مەرجێك لە هەر چوار لاوە، دووری (٢,٥)سم بەجێ هێشترابێت، دەنێردرێت. ژمارەی گشت لاپەڕەکانی لێکۆڵینەوەکە، بۆ زانستەڕووتەکان و پراکتیکییەکان لە (٢٠) لاپەڕە تێپەڕ نەکات و، لێکۆڵینەوە زانستەمرۆییەکانیش، بە وێنە و خشتەکانیانەوە، لە (٢٥) لاپەڕە پتر نەبێت.

(٢) لەگەڵ لێکۆڵینەوەکە، هاوپێچێك هەبێت، ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە و ناو و شوێنی کارکردن و پلەی زانستی و کار و وەزیفەی لێکۆڵەر، لە خۆ بگرێت.

(٣) زمانی بڵاوکردنەوە، زمانی کوردییە، بەڵام لێکۆڵینەوە بە زمانی عەرەبی و ئینگلیزیش بڵاودەکاتەوە. کورتەی لێکۆڵینەوەکەش Abstract، بە هەر سێ زمان دەبێت.

(٤) ناوەڕۆك و پێکهاتەی لێکۆڵینەوەکە بەم جۆرە دەبێت:

أ) ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە، بە شێوەیەکی کورت و پوخت و گشتگیر، لە ناوەڕاستی سەرووی لاپەڕەی یەکەم، دادەندرێت.

ب) کورتەی (Abstract) لێکۆڵینەوەکە، بە دوو زمانەکەی تر دەبێت، کە لێکۆڵینەوەکەی پێ نووسراوە، بەمەرجێك لە (١٥٠) وشە تێپەڕ نەکات و ئەو ئامانج و ئەنجامە لە خۆ بگرێت، کە لێکۆڵەر پێی گەیشتووە.

(ج) پێشەکی و ناوەڕۆك و ئەنجام.

(٥) شێوازی سەرچاوەکان لە پەراوێزدا:

أ) ئەگەر وەرگرتنی بێ دەستکاریی (الاقتباس) لە کتێب وەرگیرا، ناوی نووسەر یان دانەر بەبێ پاش و پێش، ناونیشانی تەواوی کتێبەکە، ناوی بڵاوکەرەوە، چاپ (جگە لە چاپی یەکەم)، شوێن و ساڵی چاپکردن، لاپەڕە، تۆمار دەکرێت.

ب) ئەگەر وەرگرتنی بێ دەستکاریی (الاقتباس) لە لێکۆڵینەوە وەرگیرا، ناوی لێکۆڵەر، ناونیشانی لێکۆڵینەر، ناوی گۆڤار، ژمارەی گۆڤار، شوێن و ساڵی چاپ، لاپەڕە، تۆمار دەکرێت.

(٦) ئەگەر لێکۆڵینەوەکە ساغکردنەوەی دەستنووسێك لەخۆ بگرێت، پێویستە ڕێوشوێنی بنەما و پرۆگرامی زانستی لەگەڵ لێکۆڵینەوەکە، هاوپێچ بکرێت.

(٧) بەڕەچاوکردنی بیرۆکەی بنەڕەتی لێکۆڵینەوەکە، دەستەی نووسەران، ئەو مافەی هەیە دەستکاری هەندێ لایەنی دارشتن بکات بۆ ئەوەی لەگەڵ شێوازی بڵاوکردنەوەیدا، بگونجێت.

(٨) واباشە لێکۆڵینەوەکە لەسەر (CD) تۆمار کرابێت و چوار دانەی ڕاکێشراویش لەگەڵیدا هاوپێچ بکرێت.

(٩) لێکۆڵینەوەکە، نیشانی سێ شارەزای پسپۆری بابەتەکە دەدرێت، ئەگەر پەسەندکرا، ئەوا لەلایەن دەستەی نووسەرانی گۆڤارەکە، ڕەزامەندی لەسەر دەدرێت.

(١٠) ئەو لێکۆڵینەوانەی گۆڤاری ئەکادیمی بڵاویان دەکاتەوە، دەربڕین لە بیروبۆچوونی نووسەر دەکەن، پێویستییەتی دەربڕینی گۆڤارەکە، ناگەیەنن.

سەرنووسەری گۆڤاری ئەکادیمی

پ. د. موحسین محەممەد حسێن

تعليمات النشر
في مجلة (الاكاديمية الكردية)

المجلة مجلة فصلية. ينشر فيها النتاج العلمي من داخل وخارج اقليم كردستان ـ العراق. وتكون البحوث مستوفية للتعليمات الخاصة بالنشر وتخضع للتقويم العلمي. ويتعيّن ان يتضمن البحث حلاً لمشكلة قائمة أو متوقعة، أو يتضمن فكرة أصيلة أو جديدة أو اكتشافاً علمياً، على ان لايكون منشوراً أو مقبولاً للنشر في مجلة أخرى. كما يتعين ألا يكون البحث مستلاً من رسالة الماجستير أو الدكتوراه، سبق وأن اعدها الباحث.

التعلميات الخاصة
بالشكل وترتيب البحث

١ـ يرسل البحث بأربع نسخ على اوراق بيضاء من قياس (A4) مع ترك مسافة ٢,٥سم من الجهات الاربعة، على ان لايزيد عدد الصفحات الكلية للبحث عن (٢٠) صفحة لبحوث العلوم الصرفة والتطبيقية وعن (٢٥) صفحة لبحوث العلوم الانسانية بضمنها الاشكال والجداول.

٢ـ ترفق بالبحث ورقة تتضمن عنوان البحث وإسم الباحث ومركز عمله، ومرتبته العلمية ووظيفته.

٣ـ لغة النشر هي اللغة الكردية، ولامانع لنشر بحوث باللغتين العربية او الانگليزية. وتوضع الملخصات Abstracts باللغات الثلاث.

٤ـ يرتب البحث على النحو التالي:

أـ عنوان البحث: يتوسط أعلى الورقة الاولى، ويفضل ان يكون قصيراً وشاملاً.

ب ـ يكون الملخص Abstract باللغتين الأخريين، على الا تزيد كلماته عن ١٥٠كلمة يوضِّح فيه الباحث الهدف من البحث والنتائج والتوصيات المهمة التي توصّل اليها.

ج ـ المقدمة والمتن والنتائج.

٥ـ اسلوب ترتيب المصادر في الهوامش.

أ ـ إذا كان الإقتباس من كتاب: يدوَّن اسم المؤلف. بدون قلب الاسم، عنوان الكتاب بالكامل، الناشر، الطبعة، (عدا الطبعة الاولى)، مكان وتاريخ الطبع، الصفحة.

ب ـ إذا كان الإقتباس من بحث: يدوَّن اسم الباحث، عنوان البحث، اسم المجلة الناشرة، رقم المجلة أو العدد، مكان وتاريخ النشر، الصفحة.

٦ـ حين يكون البحث تحقيقاً لمخطوطة تتّبع القواعد والمناهج العلمية المعروفة، وترفق بالبحث ست صفحات من المخطوطة.

٧ـ تحتفظ هيئة التحرير بحقّها في أن تحذف أو تعيد صياغة بعض الالفاظ، بما يتلاءم مع اسلوبها في النشر، مع مراعاة المحافظة على الفكرة الأصلية دون المساس بها.

٨ـ يستحسن ارسال البحث على CD وارساله برفقة النسخ المذكورة.

٩ـ يعد البحث مقبولاً للنشر، ويزوِّد الباحث بقرار هيئة التحرير بقبوله بعد عرضه على ثلاثة محكّمين (خبراء) من ذوي الاختصاص.

١٠ـ ماينشر في المجلة يعّبر عن وجهة نظر الباحث، وليس بالضرورة تعبيراً عن وجهة نظر المجلة.

رئيس تحرير المجلة

أ.د. محسن محمد حسين

کتێبی (ئیساغۆجی) و ڕۆڵی لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی لە خوێندنی حوجرەکانی کوردستاندا

حەمەکەریم هەورامی

لەوەتەی حوجرەی فەقێ لە کوردستاندا لە سووچێکی مزگەوتەکاندا وەکو خوێندگا و بنکەی ڕۆشنبیری سەردەمی خۆی کەوتووەتە کار، بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە دەستمان کەوتوون و لەمەودوا باسیان دەکەین پتر لە هەشت سەد ساڵ دەبێ ئەو حوجرەیە بۆ خوێندنی قورئان و ئاینی ئیسلام لە تەك مزگەوتدا دامەزراوە.

لە ماوەی ئەو مێژووە درێژەیدا بەرنامەی خوێندنی بە شێوەیەکی عەفوی تایبەت بە خۆی ڕەخساندووە، خوێندن و تەواوکردنی ئەو بەرنامەیە ساڵەهای ساڵی دەخەیاند و پێی وتراوە (دوانزە عیلمەی مەلایان)(*).

ئەوەی ویستبێتی ببێ بە مەلا و هەڵسووڕاندنی کاروباری ئاینی بخاتە سەر ئەستۆی خۆی دەبوو شارە و شار بۆ تەواوکردنی ئەو دوانزە عیلمە بەشوێن مەلای چاکدا بگەڕێ و عەوداڵ ببێ، بۆ ئەوەی بتوانێ ئیجازەی مەلایەتی تیا وەربگرێ.

(*) النحو، الصرف، البلاغة، الفقه، اصول الفقه، المنطق، الأدب، علم الكلام والعقائد، التفسير والحديث والميراث.

دیارترین و بگره قورسترین زانستی ناو ئەو دوانزە عیلمە، زانستی (لۆجیك ـ المنطق) بوو، لۆجیكی ئەرەستۆتالیسی، ئەو كتێبەی كە ئەو زانستەی تیا دەخوێنرا كتێبی (ئیساغۆجی) و ئەو كتێبانە بوون كە شرۆڤەی ئەویان دەكرد وەكو (فەنناری) و (مفني الطلاب) و هی تریش كە لەمەودوا باسیان دەكەین.

لەو رۆژەوە مزگەوت وەكو پەرستگایەك لە جیهانی ئیسلامدا بنیات نراوە حوجرە و (كتاتیب)یش لە تەكیدا بۆ خوێندن دامەزراون و زانستی لۆجیك لە دوو تۆی كتێبی (ئیساغۆجی)دا وەكو بەرنامەیەكی خوێندنی بالآی مزگەوت كراوە بە ماددەیەكی سەرەكی ئەو خوێندنە، ئێمە لەم باسەماندا ئەوەی لە تواناماندا هەبیٚ، بەپێی ئەو سەرچاوانەی بە دەستمان كەوتوون لەسەر كتێبی (ئیساغۆجی) دەكۆڵینەوە، لەگەڵ خوێنەری بەڕێزیشدا پێكەوە دەستی یەكتری دەگرین و دەگەڕێینەوە بۆ ئەو سەردەمەی كە پاڵی بە ئەرەستۆوە نا كە ئەو زانستە دابنیٚ، كە چۆن لەدوای ئەو بە هەموو جیهاندا بلاوبۆوە، ئەمڕۆش هەموو جیهانی بیركاری و ئەندازیاری و زانستە پراگماتیكیانەی ئەم سەردەمە سوودیان لیٚ وەرگرتووە و لە بواری بیركاری و ئەندازیاریشدا بووە بە هۆی ئەفراندنی لۆجیكی هێماسازی.

لە گۆشەنیگای خوێندن و كاركردنی ئەو لۆجیكەوە لەسەر بیر و هزری خوێندكاران و مەلا و زانایانی ئیسلام بە گشتی و مەلا و زانایانی كوردەواری بەتایبەتی كارتێكردنی سەرنج راكێش و مۆركێكی بەرچاوی هەبووە و گەلیٚ زانا و دانای ناوداری پێگەیاندووە و رۆڵێكی فرەی لە هۆشیاربوونەوەی گەلانی ئیسلامدا بینیوە.

ئەوەی لەم لێکۆڵینەوەی ئێمەدا مەبەستە هەوڵدانێکی دڵسۆزانەیە بۆ تیشك خستنە سەر چۆنیەتی پەیدابوونی لۆجیك بەسەر دەستی ئەرەستۆدا و هاتنی بۆ ناو حوجرەکانی کوردستان و خستنە رووی بابەتە سەرەکییەکانیەتی.

ئەرەستۆ و زانستی لۆجیك

زانستی لۆجیك هەر وا لە خۆڕا بەسەر دەستی ئەرەستۆدا نەهاتووەتە ئاراوە، بەڵکو کۆمەڵە فەلسەفەیەکی هەمەجۆر لە ئەنجامی ئەو پێشکەوتنە هزری و سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەدا کە وڵاتی گریکی گرتەوە زەمینەی رەخسان کەوا لە ئەرەستۆ بکات، ئەو زانستە بۆ ئاراستەکردنی فیکری خەڵك دابنێ و زەینیان لە پرت و بڵاوی هۆشکاری بپارێزێ.

بۆیە ئێمە بە پێویستمان زانی ئەو زەمینە لەبارە کە جۆرەها فەلسەفە و بیروڕای تیا هاتە ئاراوە بخەینە بەرچاو.

بەر لە شارستانیەتی گریکەکان لە چەندین شوێن و کاتی تردا شارستانیەتی تر سەریان هەڵداوە و هەوڵی خۆی بۆ هۆشیارکردنەوە و پەیبردن بە نهێنییەکانی سروشت و گەردوون خستووەتە کار و بۆچوونی ئاستی فیکری مرۆڤ لەو بارەوە شتێکی بۆ خۆی سازداوە و لە سایەیدا دڵی خۆی ساتۆر کردووە و هۆشی خۆی پێی دامرکاندووەتەوە و شتێکی بەشت کردووە، بەڵام هەموو هەوڵەکان لە دواییدا گیرۆدەی ناو تەپوتۆزی ئاین و میتۆلۆژیا بوون و لەناو ئەواندا تواونەتەوە.

هەروەها گەلانی تر بەر لە گەلی گریك هەوڵی شرۆڤەکردنی سروشت بە گشتی و دیاردە سروشتییەکان بەتایبەتی داوە و لەو بوارانەدا هەنگاوی بە پێز نراوە بەڵام سەرجەمی ئەو هەوڵە فیکرییانە نەیانتوانیوە دەرگا داخراوەکانی ئاین بکەنەوە و لێی دەربازبن، ئیدی ئەوەی هاتووە و رەخساوە کراوە بە کاڵایەك بە باڵای خوا هەمەجۆرەکاندا براوە.

ئەوەی بۆ هەموو کەس ئاشکرا و روونە ئەوەیە (ئەیونیا - Ionia) گریکەکان بۆ یەکەم جار توانییان، بەپێی بۆچوونی تایبەت بە خۆیان دیاردە و رووداوە دژوارەکانی گەردوون دوور لە ئاین بکەن و پێشکەشی بە مرۆڤایەتی بکەن.

لە (سروشتناسی - کۆسمۆلۆجیا)دا تۆژینەوەی وردیان لەسەر ئەو هۆیانەش کردووە کە کار دەکەنە سەر سروشت و بەرەو گۆڕان و رووداوەکانی دەبەن.

هەروەها لە هزرەکاری و فەلسەفەیشدا بیر و هۆشی خۆیان بۆ تێگەیشتن و پەیبردن بە نهێنییەکانی (بوون)ی گەردوون خستووەتە کار و، ئەوەی باوەڕیان لەسەری سەقامگیر بووە وەکو بیروباوەڕێکی فەلسەفی لە بەرنامەیەکدا دایان رشتووە و نەیان هێشتووە تێکەڵاو بە ئاین و میتۆلۆجیا ببێت و بە خەڵکیشیان راگەیاندووە کە ئەمە بووە بە هۆی مانەوەی.

چۆن فەلسەفە لە یۆناندا پەیدا بوو؟

بەر لە (ئەرەستۆ - ٣٨٤ - ٣٢٢ پ.ز) و لە سەردەمی ئەویشدا چەندین فەیلەسووف وڵاتی گریکیان کردبووە چراخانی هزر و روناکبیری و فیکری خەڵکیان بەرەو ئازادبوون ئاراستە دەکرد.

ئەوانە ئەو حەوت فەیلەسووفە بوون کە بەر لە هاتنی ئەرەستۆ ڕێگەی بیرکردنەوەیان بۆ عەقڵی مرۆڤ خۆش کرد.

١ـ (تالیس ـ Thales ـ ٦٢٤ـ ٥٤٦ پ.ز)

ئەم زانایە بە باوکی فەلسەفەی گەردووناسی دەناسرێ. "یەکەم کەس بووە کە بەدوای هۆیەکانی "بوون"دا بگەڕێ"[1] ئەو فەیلەسووفە خەڵکی وڵاتەکەی خۆی (مالّتیا) بەوە سەرسام کردبوو، کە پێی دەوتن (خۆر و ئەستێرەکان شایەنی بەندەگی نین، هەریەك لەوانە کۆگایەکی ئاگرینن)[2].

ئەو ئاوی بە توخمێکی میتافیزیکی بوونی ژیان دادەناو پێی وابووە، ئاو سەرچاوەی سەرەکی ژیانە.

"ئاو بناغەی بوونی هەموو بوونەوەرێکە، لەوەدا هیچ جیاوازی لەنێوان مرۆڤ و ڕووەك و بەردێکدا نییە، جیاوازییان تەنیا لە بوونی زۆر و کەمی ئەو ئاوەدایە کە لێی پێك هاتووە، ئەی ئەوە نییە ئاو لە چەندین قەبارە و دۆخدا دەبینرێ، لە ئاسماندا هەڵمە، لە زەویدا بارانە، لە زستاندا بەستەڵەکە، هەموو شتەکانی بوون لەو سێ دۆخەدان: (هەڵم، شل، ڕەق)[3].

---

[1] (کێشەی بوون لە مێژووی فەلسەفەدا ـ بەرگی یەکەم) د. محەمەد کەمال، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٢، سلێمانی، ل٢٤.

[2] (قصة الحضارة) تأليف ول ديورانت، الجزء الثاني من المجلد الثاني (حياة يونان) ترجمة محمد بدران، جامعة الدول العربية، ١٩٦٨، ص ١٧٨.

[3] (قصة الفلسفة اليونانية) تصنيف: احمد امين ـ زكي نجيب محمود، الطبعة السابعة، القاهرة، مطبعة التأليف والترجمة والنشر، ١٩٧٠، ص١٤.

٢ـ (ئەناکسمانس ـ Anaximene ـ ٤٥٠ پ. ن)

پێی وابووە، ئەسڵی شتەکان لە سەرەتای بوونیاندا پارچە شتێکی نەرم و بێگەرد بوون، لەدواییدا یەکیان گرتووە و بوون بە (هەوا) هەواکەش بووە بە هەور، هەورەکەش بووە بە گڵ، کەواتە ماددە لە سەرەتادا ئەو سێ قۆناغەی (گاز ـ شلە ـ بەستراو) بڕیوە و ئەوجا چووەتە ناو دۆخی رەقییەوە و لەو گۆڕاندنەدا گەرما و سەرما یارمەتییان داوە.

هەروەها لەو باوەڕەدا بووە، هۆی روودانی بوومەلەرزە خزینی ئەو خۆڵەیە کە لە ئەسڵدا شلۆك بووە، ژیان و گیان یەك شتن، ئەو هێزەی کە ژیان دێنێتە ئاراوە فراوانە و لە هەموو کات و شوێنێکدا هەیە.

٣ـ (ئەناکساگۆراس ـ ٥٠٠ ـ ٤٢٨ پ. ن)

ئەم زانایەش پەی بەڕاستی روودانی دیاردەی مانگ و خۆر گیران بردووە، پێی وابووە مانگە دەبێتە هۆی گیرانی خۆر و زەوییە دەبێتە هۆی گیرانی مانگ.

هەروەها پێی وابووە زەوی خڕە و بەسەر پێنج دەڤەری گەورەدا دابەش بووە.

هەروەها ئەوەی زانیوە کە رووە رووناکەکەی مانگ هەمیشە رووی لە زەوییە[4].

٤ـ (ئەنکسماندەر ـ ٦١٠ـ٥٤٠ پ. ن)

---

[4] (قصة الحضارة) ل١٧٨.

قوتابی تالیس بووە، یەکەم کەس بووە نەخشەی جوگرافی بۆ زەوی و ئەستێرەناسی بۆ گەردوون ناسی داناوە.

پێی وابووە هەموو گەردوون لە سەرەتادا یەك شت بووە و لە یەك توخم پێك هاتووە لەدواییدا توخمەکانی تر پەیدا بوون و لە یەك جیا بوونەتەوە.

هەروەها لای وابووە: هەموو ئەستێرەکان لە سەرەتای بونیادا هەریەك تۆپەڵە شلۆکێك بوونە، لەژێر تینی کاریگەری خۆردا لەسەریان وشك هەڵگەڕاون.

هەروەها وتوویەتی: (ژیان لە سەرەتادا لە دەریاوە دەستی پێکردووە)[5].

٥- (هێرا کلایدیس - **Heraclitus** - ٥٤٠ - ٤٧٥)

دیووت:

هەموو شتەکان لە جووڵە و بزاوتن ناکەون. گەردوون خۆی هەمیشە لە دەوران و سووڕاندایە، دەوەران سووڕان خەسڵەتێکی دینامیکی هەمیشەییە بە (بوون) بەخشراوە. واتە بڕوای بە وەستان نەبووە، لە وتە بەناوبانگەکەیدا کە دەڵێ: (مرۆڤ ناتوانێت لە رووبارێکدا دووجار خۆی بشوا) تیۆرەکەی بەرجەستە دەبێ.

ئەو سەرچاوەی (بوون)ی گەڕاندووەتەوە سەر توخمی ئاگر: (ئاگر ئەزەلییە و کەس دروستی نەکردووە، لەسەر پێوەر و یاسایەکی تایبەتی خۆی دەکوژێتەوە.

---

[5] قصة الفلسفة اليونانية، ل١٦.

جیهان هەر بووە و هەر دەبێت و کۆتایی نایەت[6].

٦- (ئەمبا دۆکلیس - ٤٤٥ پ. ز)

ئەم زانایەش تیۆری ئەفراندن و رەخساندنی (النشؤ)ی ئەندامانی لەشی زیندەوەرزانی هێناوەتە ئاراوە و دەڵێ: لەناو تاقیگەی سروشتدا بڕیار لەسەر چۆنیەتی فۆرم و شێوەی هەمەجۆری ئەندامانی لەشی زیندەوەران دراوە، لەناو ژینگەدا خەملاوە، دانراوە، کام فۆرم لەبار و سەرکەوتوو بووە و توانیویەتی بە ئاسانی کارسازی خۆی ئەنجام بدا و رووبەڕووی ژینگە بێتەوە و بەسەریا زاڵ بێ ئەوە هەڵبژێردراوە. ئەوانەش کە کاریان بە ئاسانی پێ ئەنجام نەدراوە وەدەر نراون، ئیدی پاش بەسەراچوونی رۆژگارێکی دوور و درێژ ئەندامە لەبارەکانی لەش جێی خۆیان گرتووە و لەگەڵ ژینگەدا تەبا بوونە.

٧- (دیموکریتیس - ٤٦٠ - ٣٦٠)

دەڵێ:

(هەموو شتێ ئەوەی هەیە و ئەوەی دەبێ بەرەو پێشەوە پاڵنراوە و دەڕوا، شتەکانی ناو گەردوون بێ ئەژمارن، هەموو سات و کاتێ خۆ بەیەکدا دەدەن و لەناو دەچن، جیهانی نوێ لەناو باژەلی ئەو پێکدادانەدا پەیدا دەبن، گەردیلەی خود بزوێنەری قەبارە هەمەجۆر و وەك یەك پەیدا دەبن، هیچ

---

[6] کێشەی بوون لە مێژوودا. محەمەد کەمال. ل٢٨.

نەخشە و تەگبیرێکی پێشەکی لە خولّقاندنی جیهانەدا نییە، گەردوون بەخۆی بەشێوەیەکی ئالیی میکانیزیکی دەڕوا و دەجوولّێ)[7].

وەك بینیمان بیروڕا و تیۆرەکانی ئەو کۆمەڵە فەیلەسووفە کە بەر لە ئەرەستۆ هاتبوون چۆن رابەری فیکری خەڵکیان کردبوو، چەندین تیۆری جیا جیایان لەمەڕ گەردوون و سروشت و (بوون) هێنابووە ئاراوە.

دیموکراتیەت و ئازادی تاکە کەس و پێشکەوتنی باری ئابووری و سیاسی و بازرگانی ولاّتی گریکی بردبووە پایەیەکی بەرزەوە.

لەکاتی ئەرەستۆشدا سۆفیستەکان هاتنە ناو مەیدانی فیکر و زانستەوە، ئەوەندەی تر عەقڵی خەڵکیان بەرەو ناخی هزرکاری و تێڕوانین قووڵ کردەوە.

بۆیە بە پێویستمان زانی کورتە باسێکیش لەمەڕ ئەو سۆفیستانە بخەینە ڕوو، وا بە پوختی باری بۆچوون و تیۆرەکانیان لە خوارەوە باس دەکەین:

سۆفیستەکان

سۆفیستەکان: کۆمەڵە مامۆستایەکی هزرڤانی مۆدێرن بوون. خەڵکی ئەثینا نەبوون لە دوورگەکانی گریکەوە هاتبوونە ئەوێ.

نازناوی (سۆفەستا) واتە: (مامۆستای حیکمەت)یان لێ نرابوو، ئەگەر لە کوردیدا ناوەکەیان ورد بکەینەوە (مامۆستای بالاّ) دەگەیەنێ. کە دەکاتە مامۆستای زانکۆی ئەمڕۆ. لە هەموو ناسیاو و ناودارتریان ئەمانە بوون:

---

[7] (قصة الفلسفة) ول ديورانت، مكتبة المعارف، بيروت، ١٩٧٢، ص ٨٤-٨٥.

١- پرۆتۆگۆراس - Protagors

ئەم فەیلەسووفە، کەسانێکی رەوشت پاك و بە نموود بووە.

ئەفلاتوون کە بۆ یەکەم جار دیدەنی کردووە بە کەسێکی مۆرال بەرز باسی لێوە دەکات.

ئەو بیر و ڕایانە کە پرۆتۆگۆراس بلاوی کردنەوە، گشت بیروباوەڕ و بەها و نەریتێکی ئەو سەردەمەی هێنایە لەرزین و هاژین.

کارێکی گەورەی کردە سەر رەوتی فیکری گریکەکان. بۆ نموونە:

أ - بناغەی رێزمان و زانستی سیمنتاکسی دارشت.

ب - یەکەم زانا بوو کە رێزمانی داهێنا و ناوی بەسەر نێر و مێ و بێ لایەندا دابەش کرد.

پ - هەر ئەو بوو کاتی فەرمانەکانی دیاری کرد و رستەی بەسەر رستەی هەواڵدەر و مەرجیدا دابەش کرد.

ج - پێنج هەستەکەی مرۆڤ تاکە رێگەی پەیبردنن بەڕاستی.

نووکلی لەوە کردووە کە هیچ حەقیقەتێك لە سەرووی هۆشەوە هەبێ و هەستەکان پەی پێ نەبەن.

چ - راستی رەها هەبوونی بۆ نییە.

د - راستییەکان هەموویان بە خێر و ناخەیر و جوانی و ناشیرینی و شەڕ و بەدی چەند شتێکی رێژەیی و کەسانین.

ز - (مرۆڤ تەنیا خۆی پێوەری هەموو شتێکە، هەر خۆی بڕیاری لەسەر ئەو شتانە داوە کە هەن، هەیە، یان ئەو شتانەی کە نین، نین)[8].

---

[8] (قصة الحضارة)، ول ديورانت، الجزء الثاني من المجلد الاول، ص ٢١١-١١٤.

٢- گورگیاس - Gorgias

وتوویەتی:

(گەردوون و ئەوەی لە گەردووندایە، بە زیندەوەر و رووەك و بێ گیان و گیانداریەوە، لە خۆڕا بوون و هیچ عیللەتێکی پەی پێبەر و ژێر لە پشت دروستبوونیانەوە نییە.

هەروەها وتوویەتی:

(ئەگەر راستەقینەیەکیش هەبێت ئێمە بیزانین ئەوا ناتوانین بە خەڵکی رایبگەیەنین، چونکە کەرستەی دەربڕین و راگەیاندنمان زۆر لاوازە و ناتوانین ئەوەی دەیزانین کتومت لە چوارچێوەی زماندا دایڕێژین)[9].

٣- هیباس ئەلیسی - Hibas Elis

ئەم زاتە زانایەکی ئەنسۆکلۆپیدی سەردەمی خۆی بووە، لە زۆر بواری زانیاریدا دەستی باڵای هەبووە، خەڵکی فێری ئەستێرەناسی و بیرکاری کردووە. چەندین لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەندازیاری داهێناوە، شاعیر و مۆسیقازان و وتاربێژێکی زمان پاراو و بەدەم و دوو بووە، خەڵکی فێری وتاردان لە ئەدەب و ڕەوشت و سیاسەت و مێژوو و قانوندا کردووە، لە هونەری شێوەکاری و نمایشکردندا دەستی هەبووە، لەناو زانایان و فەیلەسووفەکاندا وەکو ئەو ڕەوشت باش و دەروون ساف نەبووە، بڕوای بە شتی پڕوپووچ نەبووە، کەسانێکی ماتریالیستی بووە.

---

[9] کێشەی بوون لە مێژوودا، محەمەد کەمال، ل٤٧. هەروەها بڕوانە: فجر الفلسفة اليونانية، احمد فؤاد الاهواني، ل٢٥١-٢٥٢.

٤- ترازیماکۆس

خاوەنی واچەی: (ڕاستی توانایە).

سەرکەوتنی کەسانی بەدخوو و خوێڕی گومانی دەربارەی بوونی خواکان لا دروست کردووە.

٥- لیسیاس

دەیوت:

کۆمەڵێك هەیە باوەڕیان بە خواکان نییە، یانەیەکیان هەیە، ناویان ناوە (یانەی ئەهریمەنەکان).

ئەو کۆمەڵە لە ڕۆژە پیرۆزەکانی ڕۆژووگرتن بۆ خواکان ئەوان لەو یانەدا کۆ دەبنەوە، خواردن و خواردنەوە دەخۆنەوە.

* * *

سۆفیستەکان بە هەموویانەوە کارێکی گەورەیان کردە سەر فیکری یۆنانییەکان و بەرەو بواری وردبوونەوەتر و لێتۆژینەوەی بوون بە گشتی ئاراستەیان کرد.

لێرەدا دەتوانین هەندێ لەو کارانەی کە خستیانە سەر هزر و زانیاری و بوارەکانی تر بە کورتی بیانخەینە ڕوو:

١- ئەوان دەرگای پەیدابوونی ڕێزمان و لۆجیکیان کردەوە.

٢ــ ئەوان هونەری کێشمە (الجدل) و دایلۆگیان خستە ناو قاڵبێکی ناسکەوە و خەڵکیان فێرکرد چۆن هەڵە و ڕاست لە گفتوگۆدا جیا بکەنەوە.

٣ـ پەخشانیان کرد بە بەشێك لە ئەدەب و کردیان بە هۆی گوزارشتدانەوە لە فەلسەفە.

٤ـ لێکۆڵینەوەیان بۆ سۆراخکردن و بۆ بەدواداچوونی راستییەکان لە هەموو بوارێکدا داهێنا.

٥ـ داب و نەریتەکانیان بە چاوێکی پیرۆز و گەورە تەماشا نەدەکرد، لۆجیك و هەستەکانیان دەکردنە بەڵگە لە دژیان[10].

ئەرستۆ و زانستی لۆجیك

ئەو بیروڕا فەلسەفی و زانیارانە کە لە سەردەمی (تالیس) و سۆفیستەکاندا هاتنە ئاراوە، ـ وەکو لە پێشەوە خرانە روو ـ ئاژاوەیەکی فیکری و گۆڕانێکی کەم نەبوو تووشی بەها و بیروڕا و ئەو شتە پیرۆزانە بوون کە بیروباوەڕی خەڵکی ئەتینیایان لەسەر دامەزرابوو. ئەوەی لە بواری ئەدەب و هونەر و ئاین و سیاسەت و فەلسەفە و زانست و قانوندا هەبوو هەمووی کەوتنە بەر نەشتەری تیژی نەشتەرگەریی بیری نوێ و لێکۆڵینەوە.

هەرچەند ئەو تیۆر و بیروڕا نوێیانە پڕاو بوون و نەبووبوونە بەرنامەیەکی یەکگرتوو، بەڵام زەمینەیان بۆ ئەفراندن و خۆ ئامادەکردنێکی تری زانستی و فیکری رەخساندبوو، لەو کاتەدا ئەرستۆ یەکێك بوو لەو فێرخوازە بیر تیژانە کە هۆش و بیری خۆیان بۆ ئەو بیروڕا و زانیارییە نوێیانە خستبووە کار، ئەوەی لەناو چەند و چوونی و دیلۆگەکاندا دەوتران و دەردەبڕان، گوێی بۆ

---

[10] قصة الحضارة، ول ديورانت، الجزء الثاني من المجلد الثاني (حياة يونان)، ل٢١٧–٢١٨.

دەگرتن و لەناو هۆشی خۆیدا خڕی دەکردنەوە و تاوتۆیانی پێدەکردن و لای خۆی خەزنی دەکردن.

لەو هەموو بیرۆکە تازانەوە، لەناو خەرمانەی ئەو هەموو تیۆرە هەمەجۆرانەوە توانی فەلسەفەیەکی تایبەت بە خۆی لێیانەوە هەڵبهێنجێ.

لە هەمووی دیارتر ئەو شێوە ئاخاوتنانە بوون کە لە دایلۆگەکاندا بەکاردەهاتن و پەیوەندییان بە لۆجیکەوە هەبوو، ئەوانەی لەبەر چاوگرتن، بەرنامە رێژییەکی مەحکەمی بۆ سازدان لە کۆتاییدا توانی وەکو زانستێکی نوێ بیانهێنێتە ئاراوە، بۆ ئەوەی فیکری ئەوانە کە ئاخاوتن سەبارەت بە بابەتە هەمەجۆرەکان دەکەن لە هەڵە بپارێزێ و رەوتی قسەکردن راگرێ.

ئالێرەوە بوو ئەرەستۆ (لۆجیك)ی وەکو زانستێك ئەفراند.

لەو بارەوە دوکتۆر عەلی وەردی نووسیویەتی و دەڵێ:

(ئەو بابەتەگەلەی کە سۆفیستەکان هێنایانە ئاراوە، ئەو دایلۆگ و کێشمە کێشانەی کە لە یۆناندا بەرپایان کردن، وای کرد جۆرە پێوەرێك بێتە ئاراوە کە بتوانێ زەینی مرۆڤ لە هەڵزەنین و کەوتنە ناو هەڵەوە بپارێزێ، ئەرەستۆ هات، ئەو پێوەرانەی کە هەبوون کۆی کردنەوە و کتێبێکی رێکوپێکی سەر سوورهێنەری لێ تۆمار کردن، ئێمە لێرەدا ناتوانین نووکلی لە بلیمەتی ئەرەستۆ بکەین کە توانی ئەو بیرۆکە سەر بە لۆجیکانە کۆ بکاتەوە و زانستێکیان لێ دروست بکات)[11] کە زانستی لۆجیکە.

* * *

---

[11] اسطورة الادب الرفيع، الدكتور علي الوردي، منشورات: سعيد جبير، الطبعة الاولى، ٢٠٠٠، ل ١٧٣-١٧٤.

(ویل دیورانت ـ ١٨٨٥–١٩٦٣) لەبارەی لۆجیکەکەی ئەرەستۆ دەدوێ و دەڵێ:

(ئەو جیابوونەوە مەزنەی کە ئەرەستۆ لە پێشینان جیا بکاتەوە دانانی زانستێکی نوێ بوو کە بە (لۆجیك) ناسرا. کەواتە بەر لە ئەرەستۆ کەس بەرنامەیەکی زانستییانەی بۆ لۆجیك دانەڕشتبوو، نەبووبوو بە زانستێکی خاوەن بابەت و لق و پۆپداری یەکگرتوو، ئەو بە جۆرێك ئەو زانستەی رێکخست کە بیر و هۆشی یۆنانییەکان لە نائارامی و گەڕەلاوژە دوور بخاتەوە.

لەدوای هاتنی ئەو زانستە رێگە بۆ هۆش و مێشك واز بوو کە چۆن بەرەو گەیشتن بە راستییەکان هەنگاو بنێن، هەر چەند زانستەکە بە تەواوی نەیتوانی جەڵەوگیری مرۆڤ بکات، لەگەڵ ئەوەشدا تاڕادەیەك ئاژاوە هزرییەکانی دامرکاندنەوە.

دوای (ئەرەستۆ) گریکەکان لەبارەی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە تووشی داوەشان و شێواوی بوون و لاوازی هۆشیاری کەوتە ناو فیکریانەوە، بەڵام پاش هەزار ساڵی دواکەوتن و کەوتنە ناو تاریکی نەزانی بە هۆش هاتنەوە و توانییان ئاوڕێك لە رابردووی خۆیان بدەنەوە، ئیدی ڕوویان بەلای بەهرەکانی ئەرەستۆدا وەرچەرخاندەوە، لە ساڵی (٤٧٠–٥٢٥)ی زایینیدا (بیوتیوس) ناوێك لۆجیکەکەی ئەرەستۆی وەدەست خست و وەری گێڕایە سەر زمانی رۆمانی ـ ن ـ).

لەو کاتەوە لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی سەری هەڵدایەوە و بوو بە نموونەی راستراگیری و پێوەری بیر و هزری راست و ڕەوان) زانای ناوبراو درێژە بە وتەکانی لەو بارەوە دەداو دەڵێ:

لۆجیك هونەرێكە یارمەتی مێشكی مرۆڤ دەدا كە چۆن بیری بخاتە كار، یاسایە شێوازێكی زانستییانەی هەیە. هەم هونەرە، هەم یاسایەكی فیكرییە، هەم زانستێكی مۆسیقا ئامێزە. لۆجیك هۆیەكانی بیركردنەوە راست و دروست رادەگرێ، بۆ هەڵسەنگاندنی راست و چەوتی بابەتە كۆسمۆلۆجییەكان و بیر و هزرە ئەبستاكە رەهاكان سەنگ و ترازوو و پێوەر دادەنێ.

رێگەی دیالێكتیك كە بە پێناسە دەستی پێ دەكرد و بە دایلۆگ تەواو دەبوو، سوكرات و ئەفلاتوون بەكاریان دەهێنا، ئەوە بوو سوكرات دەیوت: ئەوەی دەیەوێ لەگەڵ مندا لەسەر بابەتێك بدوێ با لەپێشەوە پێناسەی بۆم بكات.

ئەو كە پێناسەكەی شی دەكردەوە و، چی وردیاتی بابەتەكە و ئەو شتانەی كە پێوەی دەنووسان و لەو نەبوون لێكی جیا دەكردنەوە و لە رێگەی خوێندنەوەی وردەكارییەكانیەوە دەگەیشتە (بەر ئەنجام - الاستقراء).

بەو جۆرە پێناسەكە هەموو وردیاتەكەی خۆی لە خۆ دەگرتن و ئەوەی لەو بەدەر بوون وەدەری دەنان.

بەو جۆرە شێوازە دەوترا (دیالێكتیك) واتە دەرهێنانی شتێكی راست لە چەند شتێكی ترەوە.

لێرەدا رێگەی دیالێكتیكی سوكرات ئەو واچە و پێناسانەی لێ كەوتەوە كە لەناو لۆجیكەكەی ئەرەستۆدا بوون بە دارەڕای راگرتنی پەیكەری زانستەكەی)[12].

---

[12] قصة الفلسفة، ول ديورانت، ل٨٠.

دیارترین بابەت بۆ گەیشتن بە بەڵگەی یەقینی لە لۆجیکەکەی ئەرەستۆدا (مەسەلەی پێواندن ـ القیاس)ە. کە ئەویش لە خۆیدا پێنج لکی لێ دەبێتەوە کە پێیان دەوترێ: (پێنج بەڵگەسازەکان ـ الصناعات الخمس).

هەر چێوەیەکی ئەندازەش لە سێ واچە پێك هاتووە.

به یەکەم دەوترێ واچەی گچکە. وەکو بڵێی ⟵ ئازاد مرۆڤە.

به دووەم دەوترێ واچەی گەورە. وەکو بڵێی ⟵ هەموو مرۆڤێك ژیرە.

به سێیەم دەوترێ ئەنجام. وەکو بڵێی ⟵ ئازاد ژیرە.

ئەنجام لە هەردوو واچەکەی پێشەوە هەڵدەهێنجرێ.

بەڵام ئەرەستۆ دەیوت: بۆ ئەوەی ئەنجامی ئەندازەکە بە هەڵە بەسەر واچەکەی پێشەوەیدا کە واچەی گەورەیە نەشکێتەوە دەبێ ئەو واچەیە بە رێگەی (بەرئەنجام) وردەکاری لق و هەندەکانی بخوێنرێنەوە و لێیان دڵنیا بین، بۆ ئەوەی ئەنجامەکە بەڕاست دەرچێ و هەڵەی تێ نەکەوێ[13].

ناوی ئەم زانستە

ئەم زانستە لە سەردەمی ئەرەستۆدا ناوی لۆجیك نەبووە. ئەرەستۆ خۆی وشەی: (ئەنالۆتیکا ـ شیکردنەوە)ی لەجیاتی لۆجیك بەکارهێناوە، واتە شیکردنەوەی چالاکی بیر[14].

---

[13] قصة الحضارة، ل٤٩٧.

واچە: مقولة.

هەندەکان: جزئيات.

[14] (سەرەتایەك لە فەلسەفەی کلاسیکی یۆنان، حەمید عەزیز، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، ل٢٧٦.

(شیشـرۆن ـ ١٠٦–٤٣ پ.ز) وشـەی ئـەنالۆتیکای بـە مانـا (دیالێکتیـک) بـەکارهێناوە، بـەڵام ئـەوەی بـە لۆجیـک بـەکاری هێنـا (ئەسـکەندەری ئەفرۆدیسی) بوو[15].

زانایانی ئیسلامیش بەو زانستەیان وتووە (المنطق).

مەنتیق لە ڕووی زمانەوانییەوە (چاوگێکی میمییە) بە مانا (نطـق ـ گۆ) و ئاخاوتن دێ، چونکە زانینی ئەو زانستە زەیـن دەکاتـەوە کـە زەیـن کرایـەوە هێز بە گۆکردن دەبەخشێ و سافی دەکات.

مـەنتیق لـە رووی زاراوەسـازییەوە وا پێناسـەیان کـردووە: (ئـامێرێکی قانوونییە، زەینی مرۆڤ لە بە هەڵەچوونی بیردا دەپارێزێ)[16].

لۆجیکی فۆرمی و لۆجیکی هێمایی

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا لۆجیك لە بـواری ماتماتیـك و ئەندازیاریـدا پەرەی سەندو لە ئەنجامدا بوو بە دوو بەشەوە:

١ـ لـۆجیکی ئەرەستۆتالیسـی کـە پێـی دەوتـرێ لـۆجیکی (رووکەشـی ـ صوري) چونکە پشت بە رێژە زمانییەکان دەبەستێ. بـۆ نموونـە بـا سـەیری ئەم گۆتەیە بکەین:

---

[15] ئەسکەندەری ئەفرۆدیسی، فەیلەسووفێکی یۆنانی بووە لە سەدەی دووەمی زاینیدا ژیاوە، یەکێك بووە لە شرۆڤەکارانی زانستەکانی ئەرەستۆ، کتێبەکانی لەناو موسڵمانان و عەرەبدا بڵاو بوونەتەوە و سوودیان لێ وەرگیراوە، (ئەبی عەلی سینا) پشتی بە بیروڕاکانی بەستووە و بە زانایەکی گەورەی زانیوە. بڕوانە: المنجد في الادب والعلوم (٢٠).

[16] مغني الطلاب في علم المنطق، المؤلف العلامة محمود ابن حافظ حسن المغنيني، ص٩.

– گۆتە: القضية.

– هەمەکی: كلي.

– ئەرێ: ايجاب.

(ئەگەر ژمارەیەك لە ژمارەیەکی تر بدەین، ئەنجامەکەی هەمان ئەنجام دەبیّ کە ژمارەی دووەم لە یەکەم بدەینەوە)

٢×٤= ٨

٤×٢= ٨

٢ـ لۆجیکی هێمایی، لەجیاتی وشە و فریز هێمای ماتماتیکی بەکاردێنیّ، بۆ ئەو هاوسەنگەی پێشەوە لەجیاتی زمان هێما بەکاردێنیّ.

(س، ص). س. ص= ص س

نموونەیەکی تر: با دابنێین (أ) گۆتەیەکی هەمەکی ئەرێیە. دەیکەین بەم رێژەیە: أ = ب جـ

کەواتە لەو رێژەدا (أ) لە یەك کاتدا دوو خەسڵەتی هەیە وەکو بڵێی:

(مرۆڤ + زیندەوەرە + وێژەرە). یان (مرۆڤ = زیندەوەر × وێژەر. کەواتە مرۆڤ = زیندەوەری وێژەرە).

کەچی لە لۆجیکی رووکەشیدا وشە و فریز دەبنە بڕبڕاگەی داڕشتنی چێوەی گوتەکان وەکو:

هەموو کانزایەك بە گەرمکردن دەکشیّ.

هەموو ئاسنێك کانزایە

کەواتە: هەموو ئاسنێك بە گەرمکردن دەکشیّ.

دەتوانین ئەو هاوکێشە لۆجیکییە بەشێوەی لۆجیکی هێمایی دەربڕین:

ژ . ڤ] یە.

پ . ژ] یە.

کەواتە: پ ڤ] یە.

وتەیەکی پێویست

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا کە لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی لە بواری ماتماتیك و ئەندازیاریدا خرایە کار و لێکۆڵینەوەی لەسەر کرا دەرکەوت کە ئەگەر ئەو لۆجیکە لەو قاڵبە رووکەشییەی خۆیدا بمێنێتەوە نەك یارمەتی بیری مرۆڤ بە تەواوی لەسەر دۆزینەوەی راستی و راستگۆیی نادات بەڵکو لەبەر گەلێ بیرۆکەی چەسپێنراوی کۆن کە لە زمانەوە سەرچاوە دەگرن بە هەڵە لە مێشکدا دەچەسپێن، لەبەر ئەوە لۆجیك لەبەر کارهێنانی زمانی یاسایی لای دا و رووی بەلای بەکارهێنانی هێماسازی و لۆجیکی تر بەناوی (لۆجیکی هێماسان) لە بواری ماتماتیك و ئەندازیاریدا هاتە وەرچەرخان.

ئەو جۆرە لۆجیکە نوێیە لەسەر بنچینەکانی لۆجیکی کۆن دامەزراوەو مەبەستە سەرەکییەکانی خۆی دێنێتە دی و دانان و بەرهەمدانی نوێی لە ئاقاری پراکتیکییەت و کردەی مەیدانیدا سەلماندووە[17].

ئیساغۆجی کێ دایناوە؟

بەگوێرەی ئەو پێشەکییە سێ دێرەی ئیساغۆجی بێ، کە لە پێشەوە پێوەی نووساوە و لەگەڵیدا چاپ کراوە[18] دەبێ: (ئەسیرەدینی ئەبهەری)[19] دایناب‌ێ.

---

[17] دراسات في المنطق ـ مع نصوص مختارة، الدكتور عزمي اسلام، ١٩٨٥، ص٧٤-٧٩.

[18] ئیساغۆجی لەگەڵ (فەنناری)دا کە شرۆڤەکاریەتی و لەگەڵ پەراوێزەکانی (قول احمد)دا کە لەسەر (فەناری)یە، لە ساڵی (١٣١٢)دا بۆ دووەم جار لە چاپخانەی (عەبدوڵلا ئەفەندی) ناوێك بە یەکەوە بە چاپی بەرد و زەنگۆگراف کراون و بەناو حوجرەکانی وڵاتانی ئیسلامدا بڵاو بوونەتەوە.

بـه بـڕوای هەنـدێ لـەو مەلایانـە کـە ئـەو کتێبـەیان خوێنـدووە و بـە فەقێیانیشـیان وتووەتـەوە، ئیسـاغۆجی بـە دانـراوی خـاوەنی خـاوەن ئـەو پێشەکییەی دەزانن.

هەندێکی تریان بە کارتێکردنی ئەو وردە (بەند و تەزبیب و پەراوێزانە) کە لە قەراغ مەتنەکەی (فەنناری) و (مغنی الطلاب)دا هەن و نووسـیویانە: گوایـا (فۆرفۆریـۆس) ناوێـك دایناوە. بـەڵام باسـی ئـەوە ناکـەن، جـا ئەگـەر (فۆرفۆریۆس)دایبنابێ ئەی ئەسیرەدینی ئەبهەری چی کردووە؟

ئێمە لێرەدا ئەوەی لەو بارەوە بە دەستمان کەوتبێ دەیخەینـە بەرچـاوی خوێنەر بۆ ئەوەی لەو بارەوە بە یەکەوە بگەینە ئەنجامێك یان نەگەین.

ڕای خۆمان دەدەین دەستەوسـان ڕاناوەسـتین و چاوەڕوانی دەرکـەوتنی ڕاستیش دەکەین.

١ـ ئەسـیرەدینی ئەبهـەری لـە پێشـەکییەکەیدا وا دەڵـێ: (ئـەوەی بـۆ فێربوونی ئەم زانستە پێویست بووبێ تیایدا دامان ناوە.)

٢ـ (کشف الظنون)[20] لە باسکردنی (ئەبهەری)دا لیستێك لەو کتێبانە کـە ئەو دایناون دەخاتە بەرچاو لە ناویاندا (ئیساغۆجی) ناوی نییە.

لێرەدا بیری مرۆڤ بۆ ئەوە دەچێ کە (ئیساغۆجی) لە دوور و نزیکـەوە بـە دانـان و وەرگێڕانـەوە پەیوەنـدی بـە (ئەبهـەری)یـەوە نـەبێ، دەنـا

---

[19] (ئەسیرەدینی ئەبهەری) ناوی (محەمەدی کوڕی عەبدوڵلای کوڕی محەمەدی کوڕی ئەبوبەکری ئەبهەری مالیکی)یە و لە ساڵی (٢٧٨)ی کۆچیدا لە دایك بووە و لە ساڵی (٣٧٥)دا مردووە. بڕوانە: کشف الفنون، جیلدی شەشەم.

[20] من کتاب کشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، للعلامة المولى مصطفى عبدالله القسطنطيني الرومي الحنفي الشهير بالملا كاتب الچلبى ـ المعروف بحاجى خليفة ـ المجلد السادس، ص ٥٠.

(ئیساغۆجی)یەك بەو ناوداریییەوە کە لە سەرانسەری حوجرە و پەرستگاکانی ئیسلام و مەسیحییاندا بخوێنرێ و ئەو هەموو دایلۆگ و بگرە و بەردەیەی لەناو مەلایاندا بنێتەوە، یان کتێبێك ئەو هەموو شرۆڤە و پەراوێزە و داوێنەی لەسەر نووسرابێ و سەنگی مەحەکی زانین بێ و بە لۆجیکی (مامۆستای یەکەم) بناسرێ[21] چۆن ئەنسۆکۆپیدیا نووسێکی وەکو (حاجی خەلیفە) خاوەنی (کشف الظنون) ناوی نابات؟!

٣ـ کتێبی (الموسوعة العربية الميسرة) لەو بارەوە دەڵێ: (ئیساغۆجی) مانای (دەروازە)یە، ناوی ئەو کتێبەیە کە (فۆرفۆریۆس)ی (الصوری) لەسەر (واچەکان ـ المقولات)ی ئەرەستۆ داناوە (هەمەکییەکان ـ کليات)ی ئەرەستۆی تیا باس کردووە، کە لای ئەرەستۆ هەمەکییەکان چوارن کەچی ئەو واتە (فۆرفۆریۆس) هەمەکییەکی تری خستووەتە پاڵیان و بوون بە پێنج کە (جۆر ـ النوع)ە.

ئەرەستۆ (جۆری) بە یەکێك لە هەمەکییەکان ئەژمار نەکردووە، چونکە ئەحکامی زانستی بەسەر جۆردا دەدرێ نەك تاك وەکو بڵێی ـ سوکرات مرۆڤە ـ ئەو واتە فۆرفۆریۆس کتێبی (ئیساغۆجی) لەسەر شێوەی (تێهەڵکێش و ناوەخن و شرۆڤە) کردووە بە عەرەبی[22].

٤ـ (المنجد في الأدب والعلوم)ی پاڵ (المنجد في اللغة والأدب والعلوم)ەکەی لوێس مەعلووف، لە دوو شوێندا ئاماژەی بە (ئیساغۆجی) داوە.

---

[21] (ئەرەستۆتالیس ـ ٣٨٤–٣٤٧ پ.ز) لەناو زانایانی ئیسلام و مەسیحییاندا بە (مامۆستای یەکەم) ناسراوە. چونکە لۆجیکی داهێناوە.

[22] بڕوانە: الموسوعة العربية الميسرة، دار الشعب، بالقاهرة، الطبعة الثانية، ١٩٨٢، ص٢٨٥.

أ ـ دەڵێ: (ئیساغۆجی ـ Isagoge) بەشێکە لە فەلسەفە بە ناوی (پێنج واچەکان ـ المقولات الخمس)ەوە ناسراوە. (فۆرفۆریۆس)ی (الصوری) کە یەکێك بووە لە قوتابییەکانی ئەفلۆتین دایناوە.

ئەو کتێبە کورتە باسێکە، دەدرێتە پاڵ (ئەسیرەدینی ئەبهەری) (کشف الظنون) وشەی (ئیساغۆجی) یۆنانییە و مانای (دەروازە)یە[23].

ب ـ (المنجد)ی ناوبراو لە شوێنێکی تریشدا کە باسی (فۆرفۆریۆس ـ porphyry ـ ٢٣٣–٣٠٤) دەکات و دەڵێ:

(فۆرفۆریۆس، فەیلەسووف بووە، لە شاری صور لە دایك بووە، یەکێك بووە لەوانەی کە لەسەر رێبازی ئەفلاتوونیەتی نوێ رۆیشتووە، شاگردی ئەفلۆتین خۆی بووە، لە رۆما خوێندوویەتی، رۆڵێکی بەرچاوی لە بلاوکردنەوەی بیروڕاکانی مامۆستاکەی ئەفلۆتین گێڕاوە، بەتایبەتی لە بلاوکردنەوەی (ئینیادە)دا[24]. یەکێك لە شاگردەکانی تری ئەفلۆتین (جامبلیك)ی فەیلەسووف بووە کە کتێبی (ئیساغۆجی) هەیە و، عەرەب وەریان گێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی)[25].

* * * * * *

---

[23] المنجد في الأدب والعلوم، بيروت، الطبعة الثانية عشر، ل٥٢.

[24] دیارە هەڵەی چاپ کەوتووەتە ناو (المنجد في الأدب والعلوم)ەوە. چونکە (ئینیادە ـ Eneide) داستانە و هی شاعیری بەناوبانگ (فرێجیل ـ Virgile ـ ٧١–١٩ پ. ز)ە.

کتێبەکەی (ئەفلۆتین ـ ٢٠٥–٢٧٠) ناوی (ئیناندس ـ Enneades)ە، کتێبێکی فەلسەفییە و شەش بەرگە و هەر بەرگەی نۆ وتارە. بۆ زێدە زانیاری بڕوانە: قصة الفلسفة اليونانية ـ تصنيف ـ أحمد أمين ـ زەکی نجيب محمود، ١٩٧٠، ص ٢٣١. هەروەها بڕوانە: المنجد في الأدب والعلوم، ل٤٣.

[25] المنجد في الأدب والعلوم، ل ٣٨٧.

وردبوونەوەیەك

بە وردبوونەوە لەسەر تێکستی ئەو سەرچاوانەی پێشەوە کە باسی (ئەسیرەدینی ئەبهەری) و کتێبی (ئیساغۆجی)یان کرد مەزەندەیەکی پتەو لە بیر و بۆچووندا دروست دەبێ کە رەنگە مەبەستی ئەبهەری لە رستەی: (ئەوەی پێویست بووبێ تیایدا دامان ناوە) پێکەوەنانەوە (تصنیف) بێ، واتە ئەو کتێبە دانراو بووە بەڵام من لەگەڵ فیکر و سەلیقەی عەرەبیدا گونجاندوومە و سەرلەنوێ بە جۆرێکی تر دامڕشتووەتەوە.. یان وەری گێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی. بەو وەرگێڕانە دەسکارییەکی گونجاوی تیا کردووە، دەسکارییەکەش لە چەند رووێکەوەیە:

١ـ گەلێ لە نموونەکانی بابەتەکانی لەگەڵ نموونەکانی ناو کتێبە عەرەبییەکاندا کە باو بوون، گونجاندووە بۆ نموونە لەجیاتی ناوە یۆنانییەکان ناوی (زید و عمر و بەکری) داناوە، کە ئەو ناوانە لەگەڵ میزاجی ئەدەبی و فیکری مەلا و قوتابییەکانی ناو مزگەوتەکاندا گونجاو و هاوچەشن بوون و هەمیشە لە زەینیاندا ئامادەگییان هەبووە.

٢ـ کە دەگاتە سەر بابەتی (متواترات) کە یەکێکە لە پێنج بەڵگەسازەکە دەیکات بە بەڵگە لەسەر راستگۆیی پێغەمبەری موسڵمانان.

ئا لەو روانگەوە وتەکەی راستە کە دەڵێ: (ئەوەی بۆ فێربوونی ئەم زانستە پێویست بووبێ تیایدا دامان ناوە).

٣ـ وەکو رابورد (الموسوعة العربية)دا وترا: (فۆرفۆریۆس) ئیساغۆجی داناوە.

٤ـ هەروەها لە (المنجد في الأدب والعلوم)دا جارێك وتی: ئیساغۆجی (فۆرفۆریۆس) دایناوە و دراوەتە پاڵ (ئەبهەری). (تۆ سەرنجی ئەو رستەی

دواوە بدەن) جارێکی تر دەڵێ: (ئیساغۆجی) جامبلیك كە یەكێك بووە لە قوتابییەكانی ئەفلۆتین داینـاوە[26].

لە هەر دوو جاردا دانانی ئیساغۆجی نەدراوەتە پاڵ (ئەبهەری).

ماوەیە سەر ئەوەی كە (ئەبهەری تەنیا دەسكاری كردن ئان داڕێشتنەوە و وەرگێڕانی بۆ سەر زمانی عەرەبی بۆ مایەوە. ئەو زانایە (فۆرفۆریۆس، جامبلیك) هەردووكیان شاگردی یەك مامۆستا بووینە كە (ئەفلۆتین)ە، جا هەر كامێك لەو دووە ئیساغۆجی دانابێ بەشی (ئەبهەری) هەر ئەوەیە كە وتمان.

ماوەتەوە سەر ئەوەی كە ئایا ئیساغۆجی بە كام زمان بۆ یەكەم جار دانراوە؟

ئایا بە زمانی یۆنانی بووە؟ هەروەكو (منجد في الأدب والعلوم) و (مغني الطلاب)ەكەی سەر ئیساغۆجی دەیڵێن.

یان بە زمانی ڕۆمانی لاتینی بووە؟

---

[26] (ئەفلۆتین ـ ٢٠٥–٢٧٠ز) لە شاری ئەسكەندەرییەی وڵاتی میسر بووە، ڕێبازێكی نوێی فەلسەفی داناوە كە بە ناوی (ئەفلاتوونیەتی نوێ the new platonists) ناوبانگی دەركردووە. بڕوای بە تیۆری ئایدیالیستی ئەفلاتوون هەبووە. بەڵام بەو تیۆرە نەگەیشتووەتە یەقین و پەنای بردووەتە بەر سرۆش و تەلیسم و نزا و سیحر و شتی ئەفسانەیی. لەگەڵ بیروڕاكانی ئەفلاتوونی یۆنانیدا تێكەڵاوی كردوون.

دوو قوتابی هەبوون، هەردووكیان بوون بە فەیلەسووف، یەكێكیان (فۆرفۆریۆس) بووە، ئەویتریان (جامبلیك) گوایا ئەم دووانە دەستێكی باڵایان لە زیندوو كردنەوەی كەلتووری یۆنانیدا هەبووە، كتێبەكەی (ئەفلۆتین)ی مامۆستایان كە ناوی (ئیناندس) بووە. ئەوان ڕەواجیان پێ داوە.

بۆ زێدە زانیاری بڕوانە: (قصة الفلسفة اليونانية)، نووسینی: أحمد أمين ـ زكی نجيب محمود، القاهره، ١٩٧٠، ل ٢٣٠–٢٣٥.

یان بە زمانی (سریانی) کە هەندێ وردە پەراوێزی سەر شرۆڤەکانی ئیساغۆجی وای بۆ دەچن.

ئێمە وەرامێکی دوور لە گومانمان لا نییە. بەڵام دەرفەتی گەڕان بە شوێنی وەرامی پڕ لە یەقیندا لەم بوارەدا ئاقارێکی بەربڵاوی هەیە و دانەخراوە.

* * *

ئیساغۆجی هەر کامێك لە فۆرفۆریۆس یان جامبلیك دایان نابێ بیر بە لای ئەوەشدا دەچێ کە رەنگە بە زمانی رۆمانیی لاتینی نووسرابێتەوە، چونکە لەو سەروبەندەدا کە فۆرفۆریۆسی تیا ژیاوە، کەلتوور و فیکری گریکەکان ببوو بە پێوەر و سەنگی مەحەکی زانست و زانیاری، ئەدەب و هونەر و فەلسەفە بە زمانی رۆمانی دەنووسران، چونکە ئەودەم رۆمانی زمانی ئاین بوو، هەروەکو لە جیهانی موسڵمانانیشدا تەنیا بە زمانی عەرەبی شت دەنووسرا.

گومانی ئەوەش دەکرێ کە رەنگە ئیساغۆجی بە زمانی لاتینی یان یۆنانی نووسرابێتەوە و بۆ خوێندکارانی کلیسەکانی رۆژهەڵات کرابێ بە (سریانی) ئەوجا لەوێوە کرابێ بە عەرەبی، چونکە پاش بەرین بوونی رووبەری فتوحاتی ئیسلامی چەندان زانا و زمان زانی سریانی هاتنە ناو ئیسلامەوە، ئەوەی دەیانزانی کردیانە عەرەبی.

* * *

أحمد أمین لە (فجر الاسلام)دا کە باسی فەلسەفەی یۆنان و کاریگەری لەسەر فیکری ئیسلامی دەکات، دەڵێ:

(... بەسەر دەستی قەشە نەسرانییەکاندا گەلێ لە فەلسەفەکانی یۆنان کرانە سریانی و لەوێوە وەرگێڕدرانە سەر زمانی عەرەبی...) کە دێتە سەر ئەوانەی کە دەستێکی باڵایان لەو بوارەدا هەبوو دەڵێ: (بەناوبانگترین زانا کە کتێبە یۆنانییەکانیان وەردەگێڕانە سەر زمانی سریانی "سەرجیسی رەسعەنی" بوو، کە لە ساڵی ٥٣٦ز مردووە، گەلێ کتێبی یۆنانی کردوون بە سریانی کە تا ئێستاش لە مۆزەخانەکانی بەریتانیادا پارێزراون، لەوانەی کە لە یۆنانییەوە کردوونی بە سەریانی چەند نامەیەکی (ئەرەستۆ و فۆرفۆریۆس و جالینۆس)ن. "سەرجیس" نامەیەکی لە لۆجیکدا داناوە، باسی دە واچەکە ـ المقولات العشر ـ دەکات، بەلاّم تەواو نییە[27].

نووسینەکەی (احمد امین) بە تێکڕایی ئەمە دەگەیەنێ:

١ـ زۆرینەی ئەو کتێبانە کە لەسەر فەلسەفەی یۆنان بوون و پێویست بوو زانایانی عەرەب بیانزانن کە دەکرانە عەرەبی لە زمانی سریانییەوە وەردەگێڕدران. بەلاّم ناوی هیچ لەو کتێبانە نابات.

٢ـ وتەکە ئەو ختوورەش دەخاتە دڵەوە کە (سەرجیسی رەسعەنی)[28] لە سەردەمی خۆیدا ئیساغۆجی فۆرفۆریۆسی وەرگێرابێتە سەر زمانی عەرەبی، یان کتێبێکی دیکە وەکو ئەوی کردبێتە عەرەبی.

* * *

---

[27] فجر الاسلام، احمد امین، ص١٣٢.

[28] (سەرجیس رأس العینی) ئەم زانایە لە ناو مێژوونووسانی عەرەبدا وا ناوی نووسراوە یان بە (سەرجیس رەسعەنی) نووسراوە لە راستیدا ناوی ـگورگیسی کانیاوی) بووە و یەکێکە لە زانا کوردەکانی سەردەمی خۆی.

رەنگە گومانی ئەوەش بکرێ کە ئیساغۆجی ئەگەر بە زمانی رۆمانی یان یۆنانی لە سەرەتادا نووسرابێتەوە، لەوانەیە کرابێ بە (سریانی) و ئەوجا لەوێوە کرابێ بە عەرەبی، چونکە زۆرینەی ئەو زانا نەسرانی و جوولەکانە کە پاش بەرینکردنی رووبەری ولاٚتی موسلٚمانان دەیان لەو زانایانە کە هاتنە ناو ئیسلامەوە زمان زانی سریانی بوون، ئەوەی لەمەڕ فەلسەفەی یۆنانی دەیانزانی کردیانە عەرەبی[29].

یەکێك لە توێژەرانی عەرەب کە باسی کاریگەری فیکری گریك لەسەر کەلتووری عەرەب دەکات بەم جۆرەی خوارەوە دەڵێ:

"شاری (جوند نیساپور) لە زەمانی شاپووری دووەمدا کرا بە بنکەی کۆکردنەوەی یەخسیرە رۆمانییەکان لە ساڵی (٥٣١–٥٨٧)دا، لەوێ پولسی فارسی کتێبێکی لۆجیکی بە زمانی سریانی بۆ خەسرەوی یەکەم دانا، بۆ ئەوەی لە زانینی ئەوەوە لە فەلسەفە و لۆجیکی ئەرەستۆ و (ئیساغۆجی) کە هی (فۆرفۆریۆس)ە تێبگات" هەروەها دەڵێ: (بزووتنەوەی وەرگێڕانی فەلسەفەی گریك لە پێشەوە بۆ زمانی سریانی بووە ئەوجا کراوە بە فارسی و بە زمانی ڤەهلەوی، لەو شارەدا رووناکبیری فارسی و هیندی گریکی یەکیان گرتووە)[30].

کەواتە بەر لە بزووتنەوەی دانان و نووسینی عەرەبی کە لە سەدەی دووەمدا بەتایبەتی لە سەردەمی مەئموونندا پەرەی سەند، بەر لەوە

---

[29] هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦١.

[30] الاثر الاغريقى في البلاغة العربية من حافظ الى ابن المعتز، تاليف مجيد عبدالحميد فاجي، مطبعة الآداب، النجف الاشرف، ١٩٧٦، ص٣٥–٣٦.

(ئیسـاغۆجی) ئامـادەگی لـەناو زانایـان و خوێندکارانـدا هـەبووە، ئـیتر چ بـە زمانی سریانی بووبێ یان بە زمانی فارسی.

زۆربەی سەرچاوەکان وا دەگەیەنن کە فیکری ئەگریکی ئـەو مەسـیحییانە کە زمانی سریانییان زانیوە، ئەوان گواستوویانەتەوە سـەر زمـانی سـریانی و لەوێشەوە بۆ سەر زمانی فارسی و ئەوجا بۆ زمانی عەرەبی.

بـەهۆی وەرگێڕانـی فەلسـەفە و لـۆجیکی یۆنانـەوە لـە نێوانیانـدا جـۆرە تێکەڵاوییێکی وا رووی دا کە بە ئەستەم لە یەك جیا دەکرێنەوە[31].

لۆجیك و هزری ئیسلامی

لەو کاتەوە کە بزووتنەوەی نووسـینی کتێـب دانـان لـە سـەدەی دووەمـی کۆچـیدا لـە ئـەنجامی بـەرگری کـردن لـە ئیسـلام و بـۆ هوشـیار بوونـەوەی موسڵمانان هاتە ئاراوە.

بۆ بەرگری کردن لە قورئان و فەرموودەکان زانایـانی ئیسـلام بـە ناچـاری پەنایان بردە بەر فەلسەفە و فیکری ئەو میللەتانە کە ئیسلام لە ناویاندا بـڵاو کرایەوە.

---

[31] بزووتنەوەی وەرگێڕان لە سەردەمی (ابو جعفر المنصور)ەوە کە دەستی پێکرد سێ قۆناغی بڕی:

١ـ لە ساڵی (١٣٦هـ)وە تا ساڵی (١٩٣) سەردەمی خەلافەتی منصور و رەشید.

٢ـ لە ساڵی (١٩٣)وە تا ساڵی (٣٠٠) لە سەردەمی مەئموونداا.

٣ـ لە ساڵی (٣٢٠) تا ساڵی (٣٦٠).

لەو سێ قۆناغەدا زۆربەی کتێبەکانی ئەرەستۆ لە لۆجیك کۆسمۆلۆجیادا، وەرگێڕدرانە سەر زمانی عەرەبی. بۆ زێدە زانیاری تەماشای (ضحی الاسلام) ل٢٠٤–٢٠٥ بکە. هەروەها تەماشای (التمدن الاسلامي) جورجی زەیدان بکە.

شارەزایانی ئەو میللەتانە لە زۆر رووی ئاینی و ئایدیالییەوە کێشمەکێش و مشتومڕی هزرییان لە تەکدا دەکردن و دەستەپاچەیان دەکردن، بۆ ئەوەی ئەوانیش بتوانن بەرگری لە بیروڕای خۆیان بکەن، هەمان چەکی زانیاری و فەلسەفی لە دایلۆگەکانیاندا بخەنە کار، پەنایان بۆ ئەو زانیاری و بیروڕا فەلسەفییانە دەبرد کە بەرگری ئاینەکەی خۆیانی پێ بکەن.

فیکری یۆنانی بە گشتی و لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی لە زۆر رووەوە تێکەڵاو بە فیکری ئیسلامی کرا و توانی تا رادەیەك فیکری ئیسلامی لە شێوازی وەرگرتن لە پێشینانەوە و لە بیروباوەڕێکی لە خۆڕا چەسپاوی ئاساییەوە بەرەو بیروباوەڕێکی لەسەر فیکر و زانیاری دامەزراو ببات.

هزر و فەلسەفەی یۆنانی کە کەوتە ناو فیکری ئیسلامییەوە تەنیا بەوە رانەوەستا بەرگری پێ بکرێ، بەڵکو هەموو رووبەرێکی فیکری ئیسلامی تەنییەوە و بوو بە رێنمایی کار و هەوێنی هەموو زانیارەکانی بواری ئەدەب و هونەر و زمان و رێزمان و رەوانبێژی و عەرووز و زانستی کەلام و فیقە و شەریعەت. بۆ نموونە (پێناسە ـ الحد) بەو مانایە کە هەموو وردەکانی خۆی بگرێتەوە و دەرگاش لەسەر شتی غەوارە رەپێش بکات. (الجامع المانع) بەشێکە لە لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی کەچی بناغەی لەناو (اصول الفقە)ی ئیسلامیدا داکوتاو، بووە بە ئامێرێکی دەستەبەر و ئەنجامدەر و گەڵاڵەدەر و پێناسەکاری ئەحکامی شەرعی.

پێوانەدن (القیاس)یش کە یەکێکە لە (بنەما یەقینییەکان ـ مبادیء التصدیقات)ی لۆجیکەکەی ئەرەستۆ زۆر لە ئەحکامی فیقە و شەریعەتی پێ هەڵدەهێنجرێ. تەنانەت (القیاس) بووە بە سەرچاوەیەك ئەحکامی شەرعی پێ ئەنجام بدرێ.

سەرچاوەی سەرەکی شەریعەتی ئیسلام: (قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەر و کۆڕای موسڵمانان و "القیاس"ە)[32].

دوکتۆر عەلی وەردی دەڵێ: (ڕێزمان زانەکانی بەسرە بەوە ناسراون کە یاسا ڕێزمانەکانیان بەر (پێواندن ـ قیاس) دەخست، هەر وشە و ڕستەیەك بەر ئەو قیاسەیان نەکەوتبایە وەدەریان دەنا)[33].

(کە موسڵمانەکان لەگەڵ مەجوسی و یەهوود و نەسرانیدا تێکەڵاو بوون، دییان ئەوان بە چەکی فەلسەفەی یۆنانییەکان لەگەڵیان دەکەونە قسەکردن ئیدی ئەمانیش ناچار بوون پەنا بەرنە بەر هەمان فەلسەفە و لۆجیك)[34].

* * *

هەڵوێستی زانایانی ئیسلام بەرامبەر بە لۆجیك

هەڵوێستی زانایانی ئیسلام لەمەڕ لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی و فەلسەفەی یۆنان بەگشتی هەڵوێستێکی یەکگرتوو نەبووە، بەڵکو زانایان لە چەند هەڵوێستێکدا بیروڕای خۆیان لەو بارەوە دەربڕیوە، دەکرێ لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورتیان بکەینەوە:

١ـ هەڵوێستی پەسەندکردنی لەگەڵ لەسەر زیادکردن و دەسکاری کردنی.

٢ـ هەڵوێستی ڕەتکردنەوە و وەرنەگرتن و بە حەرام زانینی.

٣ـ هەڵوێستی ڕەتکردنەوە، دوای ڕەخنە لێگرتن و بەربادکردنی.

---

[32] الانموذج ـ في اصول الفقه، تأليف الدكتور فاضل عبدالواحد عبدالرحمان، مطبعة المعارف، بغداد، الطبعة الاولى، ١٩٦٩، ص ١٠٤.

[33] اسطورة الادب الرفيع، دكتور علي الوردي، ص١٨٦.

[34] ضحى الاسلام، احمد امين، ص٢٨٨.

هەندێ لەو زانایانە کە دەربارەی فەلسەفە و لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی هەڵوێستی پەسەندکردن و لەسەر زیادکردن و دەسکاری کردنیان نواند، ئەم زانا ناودارانەی خوارەوە نموونەی ئەوانە بوون:

أ ـ فارابی (٨٧٣–٩٥٠)[35]

ئەم زانایە گەلێ بایەخی بە فەلسەفەی یۆنان و لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی داوە، چەندین کتێب و نامەی لەسەر فەلسەفە و لۆجیك داناون.

هەوڵی ئەوەی داوە کە فەلسەفەی یۆنانی لەگەڵ بنەماکانی ئایینی ئیسلامدا بگونجێنێ و جۆرە هۆشمەندییەکی فیکرییانەی زانستییانە بخاتە ناو بیروڕاکانی ئیسلامەوە، تەنانەت هەوڵی ئەوەشی داوە بەراوردکارییەك لەنێوان (ڕێزمانی عەرەبی و لۆجیك)دا بکات[36].

ب ـ ابن سینا (٣٧٠–٤٢٨ك)[37]

---

[35] فارابی پاش ئەوەی موسڵمان بووە ناوی نراوە (ابونصر محمد الفارابی) لە ڕەچەڵەکدا تورك یان فارس یان ئەرمەن بووە، فەلسەفەی بەسەر دەستی زانا نەسرانییەکاندا خوێندووە و دەستێکی باڵای تیایدا پەیدا کردووە، هەوڵی داوە فەلسەفەی ئەفلاتوون و ئەرەستۆ بە یەکەوە گرێ بدا.

نزیکەی دوانزە کتێبی لەسەر فەلسەفە داناون، لەناو زانایانی ئیسلامدا دوای ئەرەستۆ بە (مامۆستای دووەم) ناسراوە، لە دیمەشق لە ساڵی (٩٥٠ز) مردووە.

[36] دراسات في المنطق ـ مع نصوص مختارة، الدكتور عزمي اسلام، جامعة الكويت، ١٩٨٥، ص١٢.

[37] ناوی تەواوی (ابن سینا) ابو علی کوڕی عبدالله کوڕی حسن کوڕی علی بن سینا، کە بە (الشیخ الرئیس) نازناوی براوە، نازناوی (الشیخ) لەبەر ئەوە بووە لە فەلسەفەدا زانایەکی مەزن بووە، نازناوی (الرئیس)یش لەبەر ئەوە بووە لە سیاسەتدا ئیشی کردووە و چەندین جار پۆستی وەزیری پێدراوە، لە ساڵی (٤٢٨ك)دا لە هەمەدان کۆچی دوایی کردووە و گۆڕەکەی لەوێیە. پتر لە سەد کتێبی دانراوی هەن.

ئـەو زانایـە گرنگییـەکی زۆری بـە فەلسـەفە و لـۆجیکی ئەرەستۆتالیسـی داوە، گەلیّ شرۆڤە و لێکۆڵینەوەی لەسەر نووسیون، ئـەوەی کتێبـەکانی ئـەو زانایە بخوێنێتەوە خۆی لەبەردەم سەرچـاوەیەکی لـە بـن نـەهاتووی فیکـری فەلسەفیدا دەبینێتەوە، بـە تایبـەتی کتێبـی (الشـفاء)ی کـە لـە چـوار بـەش (لۆجیك، کۆسمۆلۆجیا، بیرکاری، لاهووت) پێك هاتووە[38].

لە بەڵگەکاریدا هەمیشە پەنای بردووەتە بەر فیکری فەلسەفی و لـۆجیکی ئەرەستۆتالیسی.

بـۆ خـۆی فەلسـەفەیەکی تـەبا و گونجـاوی لەگـەڵ بنـەما و پرنسـیپەکانی ئیسلامدا بنیات ناوە.

پ ـ الغزالی (١٠٥٩–١١١١)

ئەم زانایە بەرگری زۆری لە لۆجیك کـردووە، گـەلیّ بایـەخی پێـداوە، پێـی وابووە: (هەر کەسێك لەو زانستەدا زانیاری نەبیّ پشت بە زانستی نابەستریّ، ئەوەی پێی وایە لۆجیك کوفرە یان حەرامە، ئەوە نەزان و نەفامە)[39].

ئەو زانایە هەر چەند لە بیست و یـەك مەسـەلەی فەلسـەفیدا رەخنـەی لـە فەیلەسـووفەکانی یۆنـان گرتـووە لـەو بـارەوە کتێبێکـی بـە نـاوی (تهافـت الفلاسفة)وە داناوە.

---

[38] ابن سینا ـ تیسیر شیخ الارض، دار الشرق الجدید، بیروت، ١٩٦٢، ص١٨٧.

هەروەها: احمد فؤاد الاهواني، ابن سینا، دار المعارف بمصر، ١٩٥٨، ص١٩.

[39] مفنی الطلاب في علم المنطق، للعلامة محمود بن حافظ حسن المفنینی. ل٩.

لەگەڵ ئەوەشدا خوێندنی فەلسەفەی بە پێویست زانیوە و لۆجیکی بە دەروازەی ئەژمار کردووە[40].

ج - ابن حزم (٩٩٤–١٠٦٤)[41]

ئەم زانایەش بایەخی بە لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی داوە، هەوڵی ئەوەشی داوە کە هاوگونجاندنێك لەنێوان بیری ئیسلامی و لۆجیکی ئەرەستۆدا واربێ. کتێبێکی لەو بارەوە داناوە ناوی (التقریب لحد المنطق)[42].

لەناو زانا بەناوبانگەکانی ئیسلامدا نموونەی ئەو زانایانە زۆرن کە فەلسەفە و لۆجیکیان لا پەسەند بووە، چەندین کتێبیان لەو بوارەدا داناون و فیکری ئیسلامییان پێ دەوڵەمەند کردووە.

٢ـ ئەو زانایانە کە فەلسەفە و لۆجیکیان رەت کردووەتەوە. ئەوانە سەبارەت بە حەرامکردنی فەلسەفە گوتەیەکیان هەیە راست و رەوان هەڵوێستەکەیان دەردەبڕێ و دیانوت:

(لۆجیك دەرگای فەلسەفەیە، فەلسەفە خۆی شەڕە، کەواتە دەرگاکەشی شەڕە). بەپێی ئەو گۆتەیە دەیانوت: "ئەوەی دەم لە لۆجیك بدا زەندەگەیە

---

[40] ناوی تەواوی الغزالی (ابو حامد محمد الغزالی)یە و لە ساڵی (١٠٥٩)دا لە خۆراسان لە شاری تووس لە دایك بووە، یەکێکە لە زانا بەناوبانگەکانی جیهانی ئیسلامی، گەلێ کتێبی داناون، لە هەموویان بەناوبانگتر (المنقذ من الضلال) و (تهافت الفلاسفة) و (احیاء علوم الدین)ە.

[41] ابن حزم لە ئەندەلوس لە دایك و باوکێکی مەسیحی بووە ، لە فیقهی ئیسلامی و پزیشکی و شیعر و فەلسەفە و مێژووناسیدا دەستێکی باڵای هەبووە، لەبەر ئەوەی سیاسەت زان بووە کراوە بە وەزیر لە دواییدا وازی لێ هێناوە و خۆی بۆ نووسین تەرخان کردووە.

ئەم کتێبانەی هەن: (طوق الحمامة)، (الفصل في الملل والاهواء والنحل).

[42] دراسات في المنطق، دکتور عزمي اسلام، ل١٣.

(من تمنطق فقد تزندق)"[43] واتـە ئـەوەی زانسـتی لۆجیـك بخـوێنێ دەبێتـە زەندەگە چونکە دەکەوێتە ناو (گێژاوی پێوانـدن و ئەنجامەکانیـەوە، ئـەوەی کەوتە ناو ئەو شتانەوە بیروباوەڕی ئایینی لەق دەبێ و تووشی سـەرگەردانی دەبێ، چونکە ئاین لەسەر خۆ دانە بەدەستەوەیە نەك بیرکردنەوە).[44]

ئەم زانایانەش لەوانەن کە لۆجیکیان بە حەرام زانیوە:

أ ـ أبی الحیان التوحیدی

یـەکێك بـووە لـە زانایـانی (کـەلام) ئـەو لـەو بـاوەڕەدا بـووە کـە زانایـانی (المتکلمین)[45] ئاینیـان بـە لۆجیـك تێکداوە، سروشـتی ئـاین لەسـەرخۆ بـە دەستەوەدان یەقین دامەزراوە، بەڵام ئەو زانایانـە کـە فەلسـەفە و لۆجیکیـان هێنـا و خسـتیانە نـاو ئاینـەوە خـەڵکیان تووشـی سـەر لێ شـێواندن کـرد، مادامەکی ئاین لەسەر ترس و خۆ بە دەستەوەدانی خوا راوەسـتاوە، کەواتـە زانایانی (المتکلمین) گەلێ لە ئاینەوە دوورن.

---

(43) زەندەگە بە وانە وتراوە کە لەسەر بیروباوەڕی (زەند ئاوێستا)ن، بەڵام بە ڕەواڵەت خۆیان بە موسڵمان دەنواند. بڕوانە: دراسات في المنطق، دکتور عزمي اسلام، ص١٣.

(44) المنجد في اللغة والادب والعلوم، الطبعة الثانية عشر، ص٣٠٨.

(45) دوو زاراوە بۆ زانایانی ئیسلام بەکارهاتوون، یەکەم زاراوەی (ئەهلی کەلام) بە وانە وتراوە کە تەنیا لە ئەحکامی ئایندا پشتیان بە قورئان و فەرموودەکان و شتی نقڵی دەبەست و پێیان وابووە تەنیا (نقڵ) مرۆڤ بە یەقین دەگەیەنێ نەك عەقڵ. دووەم (المتکلمون) پێشیان دەوترا (الحکماء) ئەوانە هەموو حوکمێکی شەرعیان دەدایە بەر تیشکی عەقڵ و رووێکی فەلسەفییان دەدایە. گروهی (المعتزلة) لەوانە بوون.

هەروەها دەیوت: (ئەوەی خەریکی فەلسەفە دەبێ، دەشێ واز لە ئایین بێنێ، ئەوەش ئایینی بووێ دەبێ واز لە فەلسەفە بێنێ).

ب ـ الشافعی (٧٦٧–٨٢٠)

ئەمیش خوێندنی فەلسەفە و لۆجیکی بە باش نەزانیوە و وتوویەتی: (خەڵك چەند نەزانن، زمانی عەرەبیان وەلا ناوە و روویان کردووەتە زمانی ئەرەستۆتالیسی)[46].

بەلای ئەوەوە دەبێ: (یان پشت بە لۆجیك ببەسترێ و واز لە شێوازی قورئان بهێنرێ، یان شێوازی قورئان وەربگیرێ و واز لە لۆجیکی ئەرەستۆ بهێنرێ). دیارە شافعی لۆجیکی دژ بە شێوازی قورئان زانیوە.

٣ـ ئەوانەی کە دوای رەخنە لێگرتن و هەڵسەنگاندنی رەتی دەکەنەوە.

نموونە بۆ ئەم گروپە ئەم زانایانەن:

أ ـ ابن تیمییە (١٢٦٣–١٣٢٩ز)

ناوی تەواوی (تقی الدین ابو العباس احمد بن تیمییە)یە. لە شاری (حەڕان) لەدایك بووە.

هەڵوێستی ئەم زانایە لە هەڵوێستی (غەزالی) دەچێ، هەردووکیان فەلسەفەیان خوێندووە و رەتیان کردووەتەوە، بەلام (غەزالی) لەسەر لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی ماوەتەوە، کەچی (ابن تیمییە) پاش خوێندنی فەلسەفە و لۆجیك هەردووکیانی رەت کردوونەتەوە.

---

[46] جلال الدين السيوطي، (صون المنطق والكلام عن فن المنطق والكلام)، نشر د. علي سامي النشار، القاهرة ١٩٤٧.

ب ـ (ابن قيم الجوزيه) و (جلال الدين السيوطى) و هى تريش هەڵوێستيان لەمەڕ فەلسەفە و لۆجيك لە هەڵوێستى (ابن تيمييە)وە نزيكە.

* * *

خوێندنى ئيساغۆجى

ئيساغۆجى ئەو كتێبە بچكۆلە گران بەها و سەنگينەيە كە بنەما لۆجيكييەكانى ئەرەستۆتاليسمان فێر دەكات.

لەوەتەى حوجرەى فەقێ لە مزگەوتەكانى كوردستان بووە بە شوێنى خوێندن بگرە لە هەموو حوجرە و (كەتاتيب)ى مزگەوتەكانى جيهانى ئيسلامدا خوێنراوە.

ئەو شاگرد و فەقێيانە توانيبێتيان لە خوێندنى ئەو ماددەدا رەت بن و لێى تێگەيشتبن توانيوێتيان بە ئاسانى لە ماددەكانى ديكەدا تێپەڕن و لە پايەى مەلايەتى و ئيجازە وەرگرتن نزيك دەبوونەوە.

هەروەها ئەو مەلايەى لەو ماددەدا دەستى زانينى هەبوايە و بە جوانى بيتوانيبايە فەقێ تێبگەيەنێ لەناو حوجرەكانى كوردستاندا ناودار دەبوو لە هەموو شوێنێكەوە فەقێى زيرەك روويان تێ دەكرد و، هەر ئەو مەلايەش دەكرا بە وانەبێژى مزگەوتە ناودارەكان و مافى ئيجازەدانى فەقێيانى پێ دەبەخشرا. دەبێ بە خاوەن پايە و سايەى ناو كۆمەڵ.

ئەو كتێبە گران و سەنگينە كە لەم لێكۆڵينەوەماندا باسى دەكەين، بۆ ئاسانكردنى و لێ تێگەيشتنى گەلێ (شرۆڤە و قەيد و تەزبيب و داوێن و پەراوێز)ى لەسەر نووسراون بە هۆى ئەو نووسراوانەوەى قەراغ

مەتنەکەیەوە، ئاسانکارییەك بوو مـەلاکان بـە یارمـەتی ئەوانـەوە دەیـانتوانی تاڕاددەیەك فەقێیەکانیان تێبگەیەنن و حاڵییان بکەن، هەر چەند ئەو داوێن و پەراوێزانە وەکو باژەل و ئاڵۆز بـوونێکی لێکچـزراوی مەتنەکـە بـوون و دایـان دەپۆشی. بۆیە هەندێ جاریش وا کەوتووەتەوە سەریان لە مامۆستا و فـەقێ شێواندووە، لەگەڵ ئەوەشدا کتێبی بێ لەو وردە نووسینانەی دەور مەتنەکـە لای مەلا و فەقێ پەسەند نەبووە.

ئێمە لێمان روونە لەو رۆژەوە حوجرە لە پاڵ مزگەوتـدا بـووە بـە شـوێنی خوێنـدن بـۆ روونـاکبیری سـەردەمی خـۆی. هـەر لـەو رۆژەوە (ئیسـاغۆجی) ماددەیەکی سەرەکی خوێندنی بالآی ئەو حوجرانە بووە.

بـەلاّم تائێسـتا بـە تـەواوەتی بـۆ ئێمـە سـاغ نەبووەتـەوە کـە ئایـا لـە چ بەروارێکەوە حوجرەی فەقێیان وەکو خوێندنگایەك لە تەنیشت مزگەوتەکانی کوردستاندا دامەزراوە.

ئـەوەشمان لا روون و دیـارە کـە ئیسـاغۆجی و هـەموو کتێبـەکانی نـاو حـوجرە بـە سـەدان سـاڵ بـەر لـە پەیـدابوونی چـاپ بـە دەسـتنووس نووسراونەتەوە و هەر خوێندکارێك بە هـەر جـۆر بـووە کتێبـی دەستنووسـی وەدەسـت خـۆ خسـتووە و وەکـو چـاوی خـۆی پاراسـتوویەتی یـان لەبـەری کـردووە، ئـەو کاتـەوە تـاکو ئـەم سـەردەمەش کتێـب لای ئـەهلی مزگـەوت بەهایەکی هێژای هەیە، کتێبی ئیساغۆجی لەبەر ئەوەی کتێبێکی بچووکە بـە ئاسانی نووسراوەتەوە و دەستکەوتووە، حاشیەکانی بە دەوریدا بە خـەتێکی سفت و ناسك نووسراون و ئەسڵی مەتنەکەیان رازاندووەتەوە.

هەروەها ئەوەشمان لێ ئاینە کە (ئیساغۆجی) بە چەند سـەدەیەك بـەر لـە موسڵمان بوونی کورد و کردنەوەی مزگـەوت بـۆ خواپەرسـتی موسـڵمانان لـە

پەرستگا و شوێنە ئەكادیمیاكانی دەوروبەری كوردستان لە كوردستانیشدا خوێنراوە. گەلێ بەڵگەی باوەڕپێكراو لەبەر دەستایە ـ كە لێرەدا شوێنی باس لێوەكردنیان نییە ـ ئەوە دەسەلمێنن كە لە شاری "راها ـ الرّها" كە لە جزیرەی بۆتانە و نزیك شاری "هەڕان ـ الحران" و "نەسێبین ـ نصیبین" قەشەیەكی گەورەی نەستوورییەكان كە ناوی (هۆباب ـ حببە) بووە كتێبەكانی (تیودۆر) و (ئیساغۆجی)ی كە هی (فۆرفۆریۆس)ە لە لۆجیكی ئەرەستۆوە وەری گێڕاوەتە سەر زمانی (سریانی) و لە پەرستگاكانی ئەو شارانەی سەرەوەدا خوێنراون. لەوێوە بەرەو ئەكادیمیەكانی نەستوورییەكان و جندنیساپور[47] چووە و لە ناو خوێندكاراندا پەخش و بڵاو بووەتەوە.

ئەمە بەر لەوەی (ئیساغۆجی) لە سەردەمی خەلیفە مەئموونی عەباسیدا وەربگێڕدرێتە سەر زمانی عەرەبی. ئەم سەرچاوەیەی كە ئێمە ئەو وتەی سەرەوەمان لێ وەرگرت دەڵێ: (ئەنۆشیروان ـ كەیخەسرەو، ٥٣١–٥٨٧ز) كە جندنیساپوری كرد بە بنكەی رووناكبیری بۆ بە یەكگەیشتنی هزر و بیری فارسی و هیندی و گریكی، خۆی ئیساغۆجی كە لۆجیكی ئەرەستۆیە خوێندوویەتی و خۆیشی بە خوێندكارانی وتووەتەوە)[48].

---

[47] (جندنیساپور لە دەڤەری ئیلامە، ئێستا بە ئێرانە) وشەكە لە بنەڕەتدا (گوند شاپوور)ە و لە نووسینی پیتی عەرەبیدا بووە بە جندنیساپور! لە سەردەمی ئەنۆشیروان‌دا كراوە بە بنكەی زانست و زانیاری، بۆ زێدە زانیاری بڕوانە: مدارس العراق قبل الاسلام، تألیف رفائیل بابو اسحق، ١٩٥١.

[48] اثر الاغریق في البلاغة العربیة من جاحظ الی ابن المعتز، مجید عبدالحمید ناجي، مطبعة الآداب، النجف الاشرف، ١٩٦٧، ص٣٥–٣٦.

کەواتە بەو سەرچاوانەدا دەردەکەوێ کە لۆجیکی ئەرەستۆ بەهۆی کتێبی (ئیساغۆجی)یەوە بەر لە هاتنی ئیسلام و دامەزراندنی مزگەوت لە کوردستان و دەوروبەری کوردستاندا خوێنراوە.

ئەم پرسیارە وەرامی دەوێ...

ئایا ئەو کتێبەی ئۆساغۆجییەی ئەو کات کە گەلێ سەرچاوە باسی لێوەدەکەن ئەم ئیساغۆجییەیە کە ئەمڕۆ کراوە بە عەرەبی و لە حوجرەی مزگەوتەکان و ئەبریشمەکانی پەرستگا مەسیحیەکاندا دەخوێنرێ کە باسی (پێنج واچەکان ـ المقولات الخمس)ەی لۆجیکی ئەرەستۆتالیسی دەکات؟

وامان لا پەسەند بوو دەقی ئەو (ئیساغۆجی)یەی کە لە ناو حوجرەکانی مزگەوتەکاندا خوێندنی باوە و وەکو بەشێکی گرنگی بەرنامەی خوێندنی ئایینی لێ هاتووە و یەکێکە لە دوانزە زانستەی مەلایان، بخەینە بەرچاوی خوێنەران.

* * *

وامان پێ باش بوو بابەتە سەرەکییەکانی ئیساغۆجی بخەینە بەرچاو بۆ ئەوەی خوێنەر پێشەکی بیرۆکەیەك لەبارەی لۆجیکەوە وەربگرێ و بزانێ چۆن لە دەروازەکانیەوە دەچێتە ناو وردەکاری بابەتەکانی.

لێرەدا پرسیارێك هەیە: ئایا کەی مزگەوت لە کوردستاندا بنیات نراوە؟ کەی قورئان هاتە کوردستان و دەست بەخوێندنی کرا؟

وەرامدانەوەی ئەو پرسیارە لەوانەیە سەرەتایەکی مێژوویی پتەو بۆ سەرهەڵدانی دامەزراندنی حوجرە وەکو خوێندگایەك لە کوردستاندا

دەستنیشـان بکـات. ئـەو کـات ڕەوتـی ئـەو خوێندنگایـە دەزانـرێ کـە چـۆن هەنگاوی ناوەوە و بەرنامەکانی چۆن چۆنی هاتوونەتە ئاراوە.

مامۆستا محەمـەد عـەلی قـەرەداغی لـەو لیسـتەدا کـە سـاڵی دامەزرانـدنی مزگەوتـەکانی کوردسـتانی تیـا خسـتووە ڕوو لەوێـدا کـۆنترین مزگـەوتی بـە مزگەوتێکی ڕەواندوز داوەتە قەڵەم کـە مێـژووی بنیاتنـانی دەگەڕێتـەوە بـۆ ساڵی (٦٧٩)ی کۆچـی، کەچـی دوکتـۆر موحسـین محەممـەد لـە کتێبەکەیـدا (اربیل فی عهد الاتابکی)دا مێژووی بنیاتنانی یەکـەم مزگـەوت لـە کوردسـتاندا دەگەڕێنێتەوە بۆ ساڵی (٤٨٧هـ = ١٠٨٥م).

بە هەر حـاڵ ئـەو پرسـیارە ڕووبـەڕووی خوێنـەران دەکەینـەوە بەڕێگـەی گۆڤاری ئەکادیمی کوردی ئاگادارمان بکەنەوە[49].

* * *

[49] بڕوانە: بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، دانراوی محەمەد عەلی قەرەداغی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، ١٩٩٨، ل٩٥. هەروەها بڕوانە (اربیل فی عهد الاتابکی)، د. محسن محمد حسین، ل٢٤٧.

بابەتەكانی كتێبی (ئیساغۆجی)

كتێبی ئیساغۆجی بریتییە لە چوار دەروازە و سێنزە بابەت كە ئەمانەن:

دەروازەی یەكەم: لە پێنج هەمەكەكان (الكلیات الخمس) پێكهاتووە:

١ـ مۆرك (الجنس)

٢ـ جۆر (النوع)

٣ـ جیاكار (الفصل)

٤ـ وارسی تایبەت (العرض الخاص)

٥ـ وارسی گشتی (العرض العام)

ئەمانە بنەماكانی وێناندنن (مبادیء التصورات)

دەروازەی دووەم:

واچەی راڤەكار (قول الشارح) ⟵ ئاكامی وێناندن (مقاصد التصورات).

دەروازەی سێیەم:

گوتەكان (القضایا) ⟵ بنەمای یەقینەدەرەكان (مبادیء التصدیقات)

گوتەكان ئەم بەشانەی هەیە:

أ ـ ئەحكامی گۆتەكان (احكام القضایا)

ب ـ دژایەتی (التناقض)

ج ـ بەرواژیكردنەوە (العكس)

دەروازەی چوارەم:

پێواندن (القياس) ⟵ ئاکامی یەقینداره‌کان (مقاصد التصديقات)

پێواندن ئەم بەشانەی هەیە پێیان دەوترێ پێنج هونەرەکە (الصناعات الخمس):

٥- بەڵگە (البرهان) ⟵ یەقین بەرهەم دەدا.

٦- وێژاندن (الخطابة) ⟵ سەلمێنراو بەرهەم دەدا.

٧- کێشمە (الجدل) ⟵ ئەجیا (الظن) بەرهەم دەدا.

٨- هۆنراوە (الشعر) ⟵ ئەندێشە بەرهەم دەدا.

٩- هەڵەبازی (المغالطة) ⟵ گومان بەرهەم دەدا.

بەو بۆچوونەی سەرەوە ئیساغۆجی لە نۆ دەروازەی سەرەکی پێک هاتووە.

ايساغوجي

بسم الله الرحمن الرحيم

قال الشيخ الامام العلامة افضل العلماء المتأخرين ❊ قدوة الحكماء الراسخين ❊ اثير الدين الابهري طيب الله ثراه ❊
وجعل الجنة مثواه ❊ نحمد الله على توفيقه ❊ ونسأله هداية طريقه ونصلي على محمد وعترته اجمعين ❊ اما بعد ❊ فهذه
رسالة في المنطق اوردنا فيها ما يجب استحضارها لمن يبتدأ في شئ من العلوم مستعينا بالله تعالى فانه مفيض الخير
والجود ❊ (ايساغوجي) اللفظ الدال بالوضع يدل على تمام ما وضع له بالمطابقة وعلى جزئه بالتضمن ان كان له جزء
وعلى ما يلازمه في الذهن بالالتزام كالانسان فانه يدل على الحيوان الناطق بالمطابقة وعلى احدهما بالتضمن وعلى قابل العلم
وصنعة الكتابة بالالتزام ❊ ثم اللفظ اما مفرد وهو الذي لا يراد بالجزء منه دلالة على جزء معناه كالانسان واما مؤلف
وهو الذي لا يكون كذلك كرامي الحجارة ❊ والمفرد اما كلي وهو الذي لا يمنع نفس تصور مفهومه عن وقوع الشركة
كالانسان واما جزئي وهو الذي يمنع نفس تصور مفهومه عن ذلك كزيد والكلي اما ذاتي وهو الذي يدخل في حقيقة
جزئياته كالحيوان بالنسبة الى الانسان والفرس واما عرضي وهو الذي يخالفه كالضاحك بالنسبة الى الانسان
والذاتي اما مقول في جواب ما هو بحسب الشركة المحضة كالحيوان بالنسبة الى الانسان والفرس وهو الجنس
ويرسم بانه كلي مقول على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو واما مقول في جواب ما هو بحسب الشركة
والخصوصية معا كالانسان بالنسبة الى زيد وعمرو وهو النوع ويرسم بانه كلي مقول على كثيرين مختلفين بالعدد دون الحقيقة
في جواب ما هو واما غير مقول في جواب ما هو بل مقول في جواب اي شئ هو في ذاته وهو الذي يميز الشئ عما يشاركه
في الجنس كالناطق بالنسبة الى الانسان وهو الفصل ويرسم بانه كلي مقول على الشئ في جواب اي شئ هو في ذاته واما
العرضي فاما ان يمتنع انفكاكه عن الماهية وهو العرض اللازم او لا يمتنع وهو العرض المفارق وكل واحد منهما اما ان يختص
بحقيقة واحدة وهو الخاصة كالضاحك بالقوة والفعل للانسان وترسم بانها كلية تقال على ما تحت حقيقة واحدة
فقط قولا عرضيا واما ان يعم حقايق فوق واحدة وهو العرض العام كالمتنفس بالقوة والفعل للانسان وغيره من الحيوان
ويرسم بانه كلي يقال على ما تحت حقايق مختلفة قولا عرضيا القول الشارح الحد قول دال على ماهية الشئ وهو الذي
يتركب من جنس الشئ وفصله القريبين كالحيوان الناطق بالنسبة الى الانسان وهو الحد التام والحد الناقص وهو الذي
يتركب عن الجنس البعيد والفصل القريب كالجسم الناطق بالنسبة الى الانسان والرسم التام وهو الذي يتركب عن جنس
الشئ القريب وخواصه اللازمة كالحيوان الضاحك في تعريف الانسان والرسم الناقص وهو الذي يتركب عن عرضيات
تختص جملتها بحقيقة واحدة كقولنا في تعريف الانسان انه ماش على قدميه عريض الاظفار بادي البشرة مستقيم القامة

ضاحك بالطبع
القضية قول يصح ان يقال
كقولنا ان كانت الشمس طالعة
الحملية يسمى موضوعا والثاني
واما سالبة كقولنا زيد
كل انسان كاتب ولا شئ من
واما ان لا يكون كذلك تسمى
طالعة فالنهار موجود وا
واما فرد وهي مانعة الجمع و
زيد اما ان يكون في البحر وا

وهو اختلاف القضيتين
زيد ليس بكاتب ولا يتحقق
والكل والشرط ونقيض
ونقيض السالبة الكلية
لا يتحقق التناقض بينهما
الانسان بكاتب والجزئية

وهو ان يصير الموضوع محمو
الكلية لا تنعكس كلية لا
كل انسان حيوان يصدق
انسانا والموجبة الجزئية
اذا صدق قولنا لا شئ من
بعض الحيوان ليس بانسان

وهو قول مؤلف من اقوال
محدث واما استثنائي ك
بين مقدمتي القياس فصاعدا
والمقدمة التي فيها الاصغر
تسمى شكلا والاشكال ار
بالعكس فهو الشكل الرابع
في المنطق والشكل الرابع من
والنتيج الثاني عند اخر

القضايا

حاك بالطبع
القضية قول يصح ان يقال لقائله انه صادق فيه او كاذب فيه وهي اما حملية كقولنا زيد كاتب واما شرطية متصلة
كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود اما شرطية منفصلة كقولنا العدد اما ان يكون زوجا او فردا والجزء الاول من
الحملية يسمى موضوعا والثاني محمولا والجزء الاول من الشرطية يسمى مقدما والثاني تاليا القضية اما موجبة كقولنا زيد كاتب
واما سالبة كقولنا زيد ليس بكاتب وكل واحد منهما اما مخصوصة كما ذكرنا واما محصورة وهي اما كلية مسورة كقولنا
كل انسان كاتب ولا شيء من الانسان بكاتب واما جزئية مسورة كقولنا بعض الانسان كاتب وبعض الانسان ليس بكاتب
واما ان لا يكون كذلك تسمى مهملة كقولنا الانسان كاتب الانسان ليس بكاتب والمتصلة اما لزومية كقولنا ان كانت الشمس
طالعة فالنهار موجود واما اتفاقية كقولنا ان كان الانسان ناطقا فالحمار ناهق والمنفصلة اما حقيقية كقولنا العدد اما زوج
واما فرد وهي مانعة الجمع والخلو معا واما مانعة الجمع فقط كقولنا هذا الشيء اما شجر واما حجر واما مانعة الخلو فقط كقولنا
زيد اما ان يكون في البحر واما ان لا يغرق فقد تكون المنفصلات ذوات اجزاء كقولنا العدد اما زائد او ناقص او مساو

التناقض

وهو اختلاف القضيتين بالايجاب والسلب بحيث يقتضي لذاته ان يكون احدهما صادقة والاخرى كاذبة كقولنا زيد كاتب
زيد ليس بكاتب ولا يتحقق ذلك الا بعد اتفاقهما في الموضوع والمحمول والزمان والمكان والاضافة والقوة والفعل والجزء
والكل والشرط ونقيض الموجبة الكلية انما هي السالبة الجزئية كقولنا كل انسان حيوان وبعض الانسان ليس بحيوان
ونقيض السالبة الكلية انما هي الموجبة الجزئية كقولنا لا شيء من الانسان بحيوان وبعض الانسان حيوان والمحصورات
لا يتحقق التناقض بينهما الا بعد اختلافهما في الكلية والجزئية لان الكليتين قد تكذبان كقولنا كل انسان كاتب ولا شيء
الانسان بكاتب والجزئيتين قد تصدقان كقولنا بعض الانسان كاتب وبعض الانسان ليس بكاتب

العكس

وهو ان يصير الموضوع محمولا والمحمول موضوعا مع بقاء السلب والايجاب بحاله والتصديق والتكذيب بحاله والموجبة
الكلية لا تنعكس كلية لانه يصدق قولنا كل انسان حيوان ولا يصدق كل حيوان انسان بل تنعكس جزئية لانا اذا قلنا
كل انسان حيوان يصدق قولنا بعض الحيوان انسان فانا نجد شيئا معينا موصوفا بالانسان والحيوان فيكون بعض الحيوان
انسانا والموجبة الجزئية ايضا تنعكس جزئية بهذه الحجة والسالبة الكلية تنعكس سالبة كلية وذلك بين بنفسه فانه
اذا صدق قولنا لا شيء من الانسان بحجر فيصدق لا شيء من الحجر بانسان والسالبة الجزئية لا عكس لها لزوما لانه يصدق
بعض الحيوان ليس بانسان ولا يصدق عكسه

القياس

وهو قول مؤلف من اقوال متى سلمت لزم عنها لذاتها قول آخر وهو اما اقتراني كقولنا كل جسم مؤلف وكل مؤلف محدث فكل جسم
محدث واما استثنائي كقولنا ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود لكن النهار ليس بموجود فالشمس ليست بطالعة والمكرر
بين مقدمتي القياس فصاعدا يسمى حدا اوسط وموضوع المطلوب يسمى حدا اصغر ومحمول المطلوب يسمى حدا اكبر
والمقدمة التي فيها الاصغر تسمى الصغرى والمقدمة التي فيها الاكبر تسمى الكبرى وهيئة التاليف من الصغرى والكبرى
تسمى شكلا والاشكال اربعة لان الحد الاوسط ان كان محمولا في الصغرى وموضوعا في الكبرى فهو الشكل الاول وان كان
بالعكس فهو الشكل الرابع وان كان موضوعا فيهما فهو الثالث ومحمولا فيهما فهو الثاني فهذه هي الاشكال الاربعة المذكورة
في المنطق والشكل الرابع منها بعيد عن الطبع جدا والذي له طبع مستقيم وعقل سليم لا يحتاج الى رد الثاني الى الاول
وينتج الثاني عند اختلاف مقدمتيه بالسلب والايجاب والشكل الاول هو الذي جعل معيار العلوم فنورده ههنا

تعاوت وشرط انتاجه ايجاب الصغرى وكلية الكبرى فضروبه المنتجة اربعة الضرب الاول نحو
مؤلف وكل مؤلف محدث فكل جسم محدث والثانى كقولنا كل جسم مؤلف ولا شئ من المؤلف بقديم فلا شئ من الجسم
بقديم والثالث كقولنا بعض الجسم مؤلف وكل مؤلف حادث فبعض الجسم حادث والرابع كقولنا بعض الجسم مؤلف ولا شئ
من المؤلف بقديم فبعض الجسم ليس بقديم والقياس الاقترانى اما مركب من حمليتين كما مر واما من متصلتين كقولنا ان كانت
الشمس طالعة فالنهار موجود وكلما كان النهار موجودا فالارض مضيئة ينتج ان كانت الشمس طالعة فالارض مضيئة // واما
من منفصلتين كقولنا كل عدد فهو اما زوج واما فرد وكل زوج فهو اما زوج الزوج او زوج الفرد ينتج كل عدد اما فرد او زوج
الزوج او زوج الفرد واما من حملية ومتصلة كقولنا كلما كان هذا الشئ انسانا فهو حيوان وكل حيوان جسم ينتج كلما كان
هذا الشئ انسانا فهو جسم / واما من حملية ومنفصلة كقولنا كل عدد اما زوج واما فرد وكل زوج منقسم بمتساويين ينتج
كل عدد فهو اما فرد او منقسم بمتساويين واما من متصلة ومنفصلة كقولنا كلما كان هذا الشئ انسانا فهو حيوان وكل حيوان فهو
اما ابيض او اسود ينتج كلما كان هذا الشئ انسانا فهو ابيض او اسود / اما القياس الاستثنائى فالشرطية الموضوعة فيه ان كانت
متصلة فاستثناء عين المقدم ينتج عين التالى كقولنا ان كان هذا انسانا فهو حيوان لكنه انسان فيكون حيوانا واستثناء نقيض
التالى ينتج نقيض المقدم كقولنا ان كان هذا انسانا فهو حيوان لكنه ليس بحيوان ينتج انه ليس بانسان وان كانت منفصلة
فاستثناء عين احد الجزئين ينتج نقيض الآخر كقولنا هذا العدد اما ان يكون زوجا او فردا لكنه فرد فهو ليس بزوج واستثناء
احدهما ينتج عين الآخر

البرهان

قال الشيخ الام... اس مؤلف من مقدمات يقينية لانتاج اليقين واما اليقينيات فستة اقسام منها اوليات كقولنا الواحد نصف الاثنين
وجعل الجنة مع... اعظم من الجزء ومشاهدات كقولنا الشمس مشرقة والنار محرقة ومجربات كقولنا شرب السقمونيا مسهل الصفراء وحدسيات
رسالة فى الـ... كقولنا نور القمر مستفاد من الشمس ومتواترات كقولنا محمد عليه الصلاة والسلام ادعى النبوة واظهر المعجزة على يده
وقضايا قياساتها معها كقولنا الاربعة زوج بسبب وسط حاضر فى الذهن وهو الانقسام بمتساويين والجدل
وهو قياس مؤلف من مقدمات مشهورة والخطابة وهو قياس مؤلف من مقدمات مقبولة عن شخص معتقد فيه او
مظنونة والشعر وهو قياس مؤلف من مقدمات تنبسط منها او تنقبض والمغالطة وهو قياس مؤلف من مقدمات
كاذبة شبيهة بالحق او بالمشهورة او مركب من مقدمات وهمية كاذبة والعمدة هى البرهان وليكن هذا آخر الرسالة فى المنطق

التمام

تم بعونه سبحانه طبع هذه الحاشية المرغوبة المنسوبة الى الفاضل النحرير المولى قرا احمد عليه رحمة الصمد وشرح
ايساغوجى للفاضل الفنارى افيض على مرقدهما غفران السبحان والنوال الربانى فى زمن حامى البلاد ومكرم [illegible]
وملجأ العباد وخاسم عرق اهل الضلال والعناد اعنى به السلطان ابن السلطان السلطان الغازى عبد الحميد خان
صفت رياض دولته بازهار المعارف والعرفان فى مطبعة برهان افندى بالرخصة والامتياز
وقد تصادف ختام طبعها فى اواخر شوال المكرم لسنة
اثنى عشر وثلثمائة والف فى الدفعة الثانية

حرره محمد على الواصف الاسنابير شفيق
عفى عنهما البارى

سەرچاوەكان

١ـ قصة الحضارة، تأليف ول ديورانت، الجزء الثاني من المجلد الثاني، حياة يونان، ترجمة محمد بدران، جامعة الدول العربية.

٢ـ قصة الفلسفة اليونانية، تصنيف: أحمد أمين ـ زكي نجيب محمود ـ الطبعة السابعة ـ مطبعة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، ١٩٧٠.

٣ـ كێشەی بوون لە مێژووی فەلسەفەدا، بەرگی یەکەم، د. محەمەد کەمال. لە بلاْوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٤ـ قصة الفلسفة، ول ديورانت، مكتبة المعارف، بيروت، ١٩٧٢، ص٨٤–٨٥.

٥ـ اسطورة الادب الرفيع، الدكتور علي الوردي، منشورات سعيد جبير، الطبعة الاولى، ٢٠٠٠، ص ١٧٣–١٧٤.

٦ـ سەرەتایەك لە فەلسەفەی کلاسیکی یۆنان، حەمید عەزیز، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، ل٢٧٦.

٧ـ مفنى الطلاب في علم المنطق، للمؤلف العلامة محمود بن حافظ حسن المغنيني، ص٩.

٨ـ دراسات في المنطق مع نصوص مختارة، الدكتور عزمي اسلام، ١٩٨٥.

٩ـ كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، للعلامة المولى مصطفى عبدالله القسطنطيني الرومي الحنفي الشهير بالملا الكاتب المعروف بحاجي خليفة، المجلد السادس.

١٠ـ الموسوعة العربية الميسرة، دار الشعب، القاهرة، الطبعة الثانية، ١٩٨٢.

١١ـ المنجد في الادب والعلوم، بيروت، الطبعة الثانية عشر، ص٥٢.

١٢ـ فجر الاسلام، احمد امين، ص١٣٢.
١٣ـ اثر الاغريقي في البلاغة العربية من حافظ الى ابن المعتـز، تـأليف مجيـد عبدالحميد ناجي، مطبعة الآداب، النجف الاشرف، ١٩٧٦.
١٤ـ التمدن الاسلامي، جورجي زيدان.
١٥ـ ضحى الاسلام، احمد امين، ص٢٠٤-٢٠٥.
١٦ــ الانمــوذج في اصــول الفقــه، تــأليف الــدكتور فاضــل عبدالواحــد عبدالرحمان، مطبعة المعارف، بغداد، الطبعة الاولى، ١٩٦٩، ص١٠٤.
١٧ـ ابن سينا ـ تيسير شيخ الارض، دار المعارف، بيروت، ١٩٦٢.
١٨ـ ابن سينا، احمد فؤاد الاهواني، دار المعارف، مصر، ١٩٥٨.
١٩ـ جلال الدين السيوطي، صون المنطق والكلام عن فن المنطـق والكـلام، نشر د. علي سامي النشاء، القاهرة، ١٩٤٧.
٢٠ـ مدارس العراق قبل الاسلام، تأليف رفائيل بابو اسحق، ١٩٥١.

ملخص البحث

منطق الصوري لارسطو وكتاب (ايساغوجي)

حمه كريم هورامي

ذكـر في هـذا البحـث المقـدمات ومجمـل الظـروف الـتي دفعـت الفيلسـوف ارسطوطاليس الى وصفه لعلم يصون ذهن الانسان من الوقوع في الخطأ، سماه (أورگانون ـ المنطق) والذي سمي فيما بعد بعلم المنطق الصوري.

انتشر هذا العلـم بعـد الـف سـنة مـن مـوت ارسـطو في جميـع ارجـاء العـالم وخاصة في المدارس المسيحية والاسلامية الملحقة بالمعابد.

كما وانتشر في الشرق عـن طريـق كتـاب يسـمى (ايسـاغوجي) الـذي وصـفه (فرفريـوس) الصـوري باللغـة السـريانية وترجمـه الى اللغـة العربيـة (أثيرالـدين الابهري).

يحتوي هذا الكتاب ابواباً وفصولاً من المنطق الارسطوطاليسي. والذي صار مادة دراسية اساسية في كتاتيب والحجرات الملحقة بالمساجد ومـازال تدريسـه جار فيهما. وإن البحث يفند رأيَ هؤلاء الذين يزعمـون بـأن مؤلـف ايسـاغوجي هو اثيرالدين الأبهري لاغيره، كما ويـذكر موقـف علمـاء الـدين الاسـلامي حـول دراسة المنطق، وينتهي القول الى الـرأي الـراجح المتمثـل في مقولـة شـائقة بـين دارسـي المـدارس الدينيـة الملحقـة بالمسـاجد ألا وهـو (ان كـل مـن لم يـدرس المنطق فلا ثقة بعلمه) والمقولة لابي حامد الغزالي.

چەمك و رەگەزەكانی چیرۆكی منداڵان لە ئەدەبی كوردیدا (١٩٩١- ٢٠٠٥)

د. هیمداد حوسێن بەكر
رازاو رەشید صبری

پێشـــەكی

قۆنـاغی منـداڵێتی، ناسـكترین و گـرنگترین قۆنـاغی ژیـانی ئـادەمیزادە، زۆربـەی زانایـانی دەروونناسـی و پـەروەردەیی جـەخت لەسـەر ئـەم قۆناغـە دەكەنەوە، چونكە دروستی ئەم قۆناغە بەردی بناغەی دروسـتكردنی نـەوەی دواڕۆژە، هەر بۆیەش ئەمڕۆكە لە هەموو جیهاندا بایـەخێكی زۆر بـەم قۆناغـە دەدرێت.

ئـــەدەبی منـــداڵیش، یەكێكـــە لـــەو شـــێوازە گرنگانـــەی پـــەروەردە و پێگەیانـدنی منـداڵ، چـونكە لـەرێگای ئـەم ئەدەبـەوە ژیـان بـە هـەموو رەهەنـدەكانی رابـردوو و ئێسـتا و داهـاتوو دەبەسـترێتەوە. منـداڵ لـە نـاو ئەدەبـدا ژیانـە فانتازیەكـەی خـۆی دەدۆزێتـەوە، لـەناو ئەدەبـدا هەسـت و تێگەیشتن و پەیبردنی زیاتر دەبێت. بۆیە هـەر میللـەتێك گرنگـی بـەم بـوارە نەدا یان لەنرخی كەم بكاتـەوە، رابـردووی خـۆی لـەیاد دەكـات و داهـاتووی خۆی دەشێوێنێت.

وەنەبێت ئەدەبی منداڵان بەگێرانەوەی یەك دوو چیرۆكی بەرئاگردان تەواو بێت، بەڵكو نووسین و داهێنانی ئەم ئەدەبە هونەر و تەكنیكی ئەوتۆی دەوێت، كە هیچی لە هی گەوران كەمتر نییە، منداڵ رۆبۆتێكی پرۆگرامكراو نیە هەرچی تۆ بتەوێت بۆی بگێڕیتەوە بێ گوێدانە هەست و نەستی، بەڵكو منداڵیش جیهانێكی پڕ لە سۆزو ئەندێشەو تێڕامانە، دەستكاری كردنی ئەم هەستانە یان بەهەڵە مامەڵەكردن لەگەڵیاندا، شێواندنی منداڵە.

هۆی هەڵبژاردنی ئەو بابەتە و كات و شوێنی

بێگومان بواری ئەدەبی منداڵان بەرفراوانە، بەڵام (چیرۆك) گرنگترین و كاریگەرترین جۆری ئەدەبە لەجیهانی پڕ لە سەراسیمەی منداڵاندا، هەروەك شارەزا و لێكۆڵەرانی ئەم بوارە وای بۆدەچن. لە نێو ئەدەبیاتی كوردیشدا لێكۆڵینەوە و توێژینەوە لەم رووەوە یەكجار كەمە و، كتێبخانەی منداڵانمان لەم بوارەدا هەژارە، لەلایەكی تریشەوە ویستی خۆمان لە چوونە نێو جیهانی منداڵان و ئەدەبەكەیان هۆیەكی تری هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بوو، بۆیە بڕیارماندا ئەم توێژینەوەیە ئەنجام بدەین.

دەستنیشانكردنی كات و شوێنی لێكۆڵینەوەكەش، لەلایەكدا بەمەبەستی دەستنیشانكردنی سنووری باسەكە ئەنجامدراوە، تائێستاش لێكۆڵینەوەیەكی ئەكادیمی و زانستی ورد و فراوانی لەبارەوە ئەنجام نەدراوە، لەكاتێكدا ئەو ماوەیە گرنگی تایبەتی خۆی هەیە لە پەرەسەندنی چیرۆكی منداڵان و، پێویستی بە لێكۆڵینەوە هەیە. لەلایەكی تریشدا لەبەر هۆی گۆڕانی باری سیاسی، رۆشنبیری، ئابووری، كۆمەڵایەتی ...تاد، لەو

ماوەیەدا، کە بوونە مایەی دروستکردن و جیاکردنەوەی ئەم قۆناغە لەگەڵ قۆناغەکانی پێش خۆی تارادەیەك.

سنوور و ئامانجی لێکۆڵینەوەکە

ئامانجمان لەم لێکۆڵینەوەیەدا ئەوە بوو:

باسکردنێکی گشتی چیرۆکی منداڵانە لە ڕووی شێوەو ناوەڕۆکەوە، دەستنیشانکردنی گرنگترین ئەو رەگەزو بنەمایانەیە، کە چیرۆکی منداڵان لە سەریاندا بناغە دەگرێت و، پێویستە لەسەر چیرۆکنووس لەکاتی نووسینی چیرۆکەکەیدا رەچاویان بکات، لەگەڵ بایەخدان و رەچاوکردنی ئەو هونەرە تەکنیکییانەی، کە دەبێت لە کتێب و نامیلکەی چیرۆکی منداڵاندا هەبێت، بۆیە لەم لێکۆڵینەوەیەدا تەنها نموونەی ئەو چیرۆکانەمان وەرگرتووە کەوا بەشێوەی نامیلکە و کتێب لە دوای راپەڕینی (١٩٩١ – ٢٠٠٥) دا بڵاوکراونەتەوە و بەچاپ گەیێنراون، هەروەها دەرخستنی لایەنی چاکی و کەموکورتیان و چۆنیەتی دارشتنیان لەلایەن چیرۆکنووسانی کوردەوە، هەروا رادەی پەرەسەندن و پێشکەوتنی رەوتی چیرۆکی منداڵان لەماوەی (١٩٩١– ٢٠٠٥) دا.

گرفتەکانی لێکۆڵینەوەکە

لەبەر ئەوەی ئەم جۆرە ئەدەبە دەتوانین بڵێین تارادەیەك بابەتێکی تازەیە نەك هەر لە نێو ئەدەبیاتی کوردی، بەڵکو لە ئەدەبی عەرەبیشدا، بۆیە کەمی سەرچاوەی زانستی و کەمی لێکۆڵینەوە لەم بوارەدا، کە بە فراوانی

هەموو لایەنەکانی چیرۆکی منـدالآنی گرتبێتـە خـۆی، یـەکێك بـوو لـەو گرفتـە سەرەکییانەی هاتنە ڕێگامان.

پرۆگرامی لێکۆڵینەوەکە

پلانی باسەکەمان بەم شێوەیەی خوارەوە لـە سـێ بـەش و پێشـەکییەك پێکهاتووە:

لـە پێشـەکیدا: هـۆی هەڵبـژاردنی ئـەم بابەتـەو کـات و شـوێنی روون کراوەتەوە، لەگەڵ تیشك خسـتنە سـەر ئامـانج و سـنووری لێکۆلینەوەکـە و، ئەو گرفتانەی کە لەمیانەی ئەنجامدانی لکۆڵینەوەکەدا هاتوونەتە پێشەوە.

لە باسی یەکەمدا: باسمان لە چەمکی چـیرۆکی منـدالآن کـردووە، لەگـەڵ گرنگترین ئەو رەگەزو بنەمایانەی، کە پێویسـتە بـەپێی قۆناغـەکانی تەمـەنی منداڵ لەم جۆرەی ئەدەبدا رەچاوبکرێن، هاوکات لە گەڵیاندا لەژێر رۆشـنایی ئـەم رەگەزانـە، چـەند نموونەیـەکی چـیرۆکیمان لـە ئـەدەبی کـوردی لـەدوای راپــەڕینی (١٩٩١–٢٠٠٥) هێناوەتــەوە و بــەپێی ئــەو رەگــەز و بنەمایانــە رەچاومان کردوون.

لە باسی دووەمیشدا: باسمـان لـە جۆرەکـانی چـیرۆکی منـدالآن کـردووە لەڕووی ناوەرۆکەوە، هەوڵمانداوە، لە هەر جۆرێـك نموونەیـەکی کـوردی دوای راپەڕین وەربگرین.

چەمکی چیرۆکی منداڵان

ئاشکرایە چیرۆك شـوێنێکی بـەرزی لـە نێـو هونـەرەکانی ئەدەبدا هەیـە، ئەدەبی هـەر نەتەوەیـەك بخوێنیتـەوە و لـە هـەر قۆنـاغ و مێژوویێکـدا، بـۆت دەردەکەوێ کەوا چیرۆك تا چ رادەیەك بایەخ و گرنگی خۆی نواندووە و بۆتـە

جێگەی بایەخدانی هەموو نەتەوەیەك لە گشت قۆناغەکانی ژیاندا، کەواتە چیرۆك ئامادەیی خۆی هەبووە لە کۆندا بە گشتی، ئەمڕۆش لە ئەدەبی نوێدا، شوێنێکی گەورەو بەرزی داگیر کردووە. سەبارەت بە منداڵانیش، زۆربەی شارەزایانی ئەم بوارە بۆ ئەوە دەچن، چیرۆك لە هەموو جۆرەکانی تری ئەدەب خۆشەویستتر و بەربڵاوترە، لەگەڵ ئەم هەموو گرنگی و بایەخەش کە هەیەتی، ساکارترین جۆری ئەدەبە لای منداڵ، لە هەمووشیان زیاتر چێژ بە منداڵ دەگەینێت.

دەتوانین چەمکی چیرۆکی منداڵان لەم چەند پەیڤانەی خوارەوەدا ئاشکرا بکەین:

چیرۆکی منداڵان : "*نووسینێکە بۆ منداڵ بە شێوەی پەخشان، بە مەبەستی گەیاندنی خۆش گوزەرانی و رۆشنبیر کردنی. واتە گێڕانەوەی چەند ڕووداوێکە کە بەسەر چەند کەسێکی دیاریکراودا دێن و تێدەپەڕن، لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا. کەسایەتییەکانیش ڕەنگە ئادەمیزاد یان ئەفسانەیی بن، یاخود سەر بە جیهانی گیانداران یانیش بێ گیانان بن، ئەمانەش گشتی بە مەبەستی دروستکردنی کەسایەتیێکی رێك و پێك و جوانە بۆ منداڵ*" [1].

هەرچەندە ئامانج و مەبەستی چیرۆکی منداڵان لەلای نووسەراندا جیاوازی هەیە، بەڵام گشتیان لەوەدا کۆکن کە چیرۆکی سەرکەوتووی منداڵان بە شێوەیەکی گشتی دوو ئامانجی هەیە :

یەکەمیان، شارەزایی پێدانە لە گشت بوارەکانی ژیان و زۆرکردنی زانیارییە. دووەمیشیان، کات بەسەر بردن و خۆش گوزەرانییە.

---

[1] محمد عبدالرزاق ابراهیم ویح وآخرون، ثقافة الطفل، ص٣٣٢.

لە کۆنیشدا "***هەقایەت لەلایێکەوە، شێوازێکی کات رابواردن بوو لەلایەکی تر تۆمارێکی سەرگوزشتەکانی مرۆڤ و خەباتی نەپساوەی بوو لە ژیاندا، ئەم دوو سیفەتەش لەگەڵ شێوازەکانی هونەری چیرۆك بوون بە هەموو شێوازەکانی بە درێژایی چاخەکان لە سەردەمی نوێشدا، ناکرێ بڵێین چیرۆك وازی لەم دوو سیفەتە هێناوە، تا ئێستاش خەڵك چاوەڕێ دەکەن چیرۆك لە پاڵ چێژ وەرگرتن، شارەزاییان پێ ببەخشێت. زۆر دەگمەنیش چیرۆکێك جێگای ڕێز و پلە دانانە گەر ئەم دوو ئەرکە بە جێ نەهێنێت.***"[٢] .

سەبارەت بە ئامانجی یەکەم، زۆر کردنی زانیاری و شارەزایی لە سەرێکدا هەردوو لایەنی زمانەوانی و کۆمەڵایەتی دەگرێتەوە، چونکە خوێندنەوەی منداڵ بۆ ئەم جۆرە ئەدەبە شێوازێکی گرنگی وەرگرتنی زانیاری و پەرەسەندنی تواناکانی منداڵە، چیرۆك وا لە منداڵ دەکات، هەگبەی وشەکانی زمانی زیاد دەکات و یارمەتی دەدات بۆ گەشەکردنی دەربڕین لە کاتی قسەکردن لەگەڵ دەوروبەری. هەروەها یارمەتی دەدات کە بیرۆکەیەکی دروست لەسەر ماناکانی خێر و شەڕ و چاکە و خراپە پەیدا بکات، ئەمەش زیاتر لە میانەی گوێگرتنی بۆ چیرۆکە پەروەدەییەکان. لەلایەکی تریشەوە چیرۆکی سەرکەوتووی منداڵان کارگەرییەکی گەورەی لەسەر گەشەکردنی لایەنی پەروەردەیی و رۆشنبیری منداڵاندا هەیە. چونکە چیرۆکی منداڵان لەگەڵ ئەوەی زادەی خەیاڵێکی بەرز و بیر و لێ وردبوونەوەیەکی فراوانە، چەندین زانیاری جۆراوجۆریشی لە بارەی مێژوو، ئایین، زانستی، جوگرافی، هونەری، ئەدەبی، دەروونی،..هتد، لەخۆ گرتووە، بۆیە دەتوانێت بە هۆی

---

[٢] د.عزالدین اسماعیل، التفسیر النفسي للادب، ص١٩٩.

ئـەو فـەنتازیا و خەیاڵـەی کـە هەیـەتی دەروونـی منـداڵ تێـر بکـات. چـونکە سروشـتی منـداڵ وا خولقـاوە، ئـارەزووی خـەیاڵکردنی زۆرە و پێویسـتی بـە ئەندێشەیە. لە ناو ئەمانەشدا کە باسکران چـیرۆك رۆڵـی گـرنگ دەگێڕێـت لـە پەروەردەی کۆمەڵایـەتی منـداڵ و دروسـت کردنـی کەسـایەتییەکی دروسـت و جـوان کـە قـابیلی شـانازی پێکردنـی کۆمـەڵ بێـت و، توانـای خۆگونجانـدنی هـەبێت لەگـەڵ دەوروبـەردا. چـونکە چـیرۆك وێنەیـەکی راسـتگۆیانەی ژیـانی ناوەوە و دەرەوەیە، کە ئامانجی چارەسـەرکردنی ئـەو گـیر و گرفتانەیـە کـە رووبەرووی تاك و کۆمەڵ دەبنـەوە، پێداویسـتی و ئارەزووەکانیـان جێبـەجێ دەکـات، توانـای عـەقڵی و هزرییـان گەشـە پێـدەکات و لـە کۆتاییشـدا کەسایەتییەکی وامان بۆ بونیات دەنێت، کە توانای هەست بە لێپرسـینەوەیان هەبێت بەرامبەر کۆمەڵ و وڵات و هەست بە ئەرکی مرۆڤایەتی بکەن و لە داب و نەریتە باوەکانی کۆمەڵ لانەدەن. لە سەرووی هەمووشیانەوە بـڕوای پشـت بە خۆبەستنیان گەشە دەکات. دەتوانین بڵێین ئەمانەش گشتیان لـە میانـەی ئەو گفتوگۆ و پرسیار و وەڵامدانەوەیە کە لە نێوان منـدالان و هەقایـەتخوانان لە کۆتایی چیرۆکەکەدا دروست دەبێت[٣].

مەبەست لە ئامانجی دووەمیش، کاری چیرۆك بۆ منالٚ بێـت یـان گـەورە، پێویستە لە تەکنیکدا پشت بە رەگەزی خۆشی و لا خۆشکردن ببەستێت، بـە مانایەکی تر لە رێگەی ئەو رەگەزەوە خوێنەر یـان گـوێگری منـداڵ دەتـوانێ چێژی تەواو لە چیرۆك ببینێت، ئەو رەگەزانەش کە ئـەم خۆشـگوزەرانییە لـە

[٣] شـجاع العـانی، قصـص الاطفـال، مجلـة الاقـلام، ع (٣)، بغـداد،١٩٧٩، ص٥-٦. هـەروەها: مصطفی بدران وآخرون، الوسائل التعليمية ، ١٩٥٩، ص ٤٥.

لای منداڵاندا دروست دەکەن لە چەند شتێکی وەك (چۆنیەتی بەکارهێنانی کەسایەتییەکان، گرێچن، بابەت یان بیرۆکەکە و چەندانێکی تردا) خۆی دەبینێتەوە، بۆ نموونە پەنابردنی چیرۆکنووسی منداڵان بۆ چەند کەسایەتێکی جۆراوجۆر و گونجاو لەگەڵ قۆناغی تەمەنی منداڵ، لە مرۆڤ، ئاژەڵ، رووەك، یان هەموو ئەو کەسایەتیانەی، کە لە جیهانی منداڵاندا خۆشەویستن، تەنانەت هەندێ جار کەسایەتییە ئەفسانەییەکانیش، چونکە زۆر جار منداڵان ئارەزووی چیرۆکە ترسێنەرەکان دەکەن و چێژیان لێ دەبینن، ئەمەش ڕەنگە بۆ بەرجەستەکردنی ئەو ترس و دوودڵیە بێت کە لە ناخیاندایە، وەك هەوڵێکە بۆ زاڵبوون بەسەریاندا، جگە لەوەش چیرۆکی منداڵان زۆربەی پێداویستییەکانی منداڵان لە ڕووی سایکۆلۆژی و کۆمەڵناسییەوە دابین دەکات، وەك خەونێك وایە بۆ منداڵ و چەند بابەت و بیرۆکەیەکیان بۆ دەورووژێنێت کە لە سروشتی واقیعی ئەواندایە، ئەو هاوسەنگییە دەگەڕێنێتەوە، کە منداڵان لە ژیانی رۆژانەیاندا لە دەستی دەدەن، بۆیە چیرۆك دەرگایەك لەبەردەم منداڵاندا دەکاتەوە، کە رووداو و وێنە و شتی سەیری ئەوتۆیان لێوە دیار بێ کە لە مەڵبەندەکەی خۆیدا نییە، کەواتە چیرۆك سەرچاوەیەکی تێر کردنی ئارەزووی ئاگاداری و فێر بوون و شت زانینی منداڵە بۆ دۆزینەوەی ئەو شتانەی کە حەزی پێدەکات، یا خەیاڵی دەبزوێنێ، یا لە مەڵبەندە تەسکەکەی خۆیدا بێگانەیە. هەروەها ئارەزووی منداڵ لە خەیاڵ و پێشبینی کردندا خاڵێکی ترە کە وای لە منداڵ کردووە چێژو و خۆشی لە چیرۆك وەربگرێت، چونکە منداڵ لە چیرۆکدا

بوارێکی فراوانی بۆ هەڵدەکەوێت، تا خەیاڵە خۆشەکانی خۆی تێدا پەل بهاوێژێ و دنیای بەر چاو بە خەیاڵ بڕازێنێتەوە[٤].

دەتوانین ئەم مەبەستانەی چەمکی چیرۆکی منداڵان لەم پێناسەیەی خوارەوەدا بەرجەستە بکەین:

چیرۆکی منداڵان :هونەرێکی جوانە، دەکرێت ئەدەبی منداڵانی سەرکەوتوو، لە رێگەیەوە ئامانجە فرەخاسەکانی بهێنێتە دی، بە چەند رێگەیەکی ناڕاستەوخۆ، منداڵان لە چێژوەرگرتن بێبەش نەکات. هەروەها نابێت چیرۆك لە کۆمەڵێك زانیاری و ئامۆژگاری رێنماییکەر خۆی بەرجەستە بکات، لە هەمان کاتیشدا لە میانەی رووداو و هەڵوێست و کارەکتەرەکان بیرو بۆچوونە نەتەوایەتییەکان پێشکەش بکات، دەبێ بۆچوونە مەبەستدارەکان لە چیرۆکدا بەشدار بن لە بنیاتنانی کەسایەتی نەوەی نوێ[٥].

رەگەزەکانی چیرۆکی منداڵان

بێگومان چیرۆك خاوەن ڕوخسارێکی هونەری و ناوەڕۆکێکی تایبەتی خۆیەتی، بینای هونەری چیرۆك بە بێ ئەم دوو لایەنە، یاخود باشتروایە بڵێین بە بێ یەکێك لەم دووانە لەنگی بەخۆیەوە دەبینێ. کەواتە "***بەرهەمی ئەدەبی لە دوو بەشی بنچینەیی پێکهاتووە، یەکەم ناوەڕۆك، کە ئەو بابەتەیە کە دەقە ئەدەبییەکە باس دەکات یان دەخاتە روو، دووەم شێوەی هونەری***

---

[٤] د.فاضل مجید محمود، قایلکاری لە چیرۆکی منداڵان، گ. زانکۆی سلێمانی، ژ (١٤)، حوزەیرانی ٢٠٠٤، ل١١٢-١١٣. هەروا: محمد رشید فتاح، ئەدەبی منداڵان و نموونە... ل٢٥.

[٥] محمد محمود رضوان وآخرون، أدب الاطفال – مبادؤه ومقوماته الاساسية، ص ٢٧.

کـە وەك چوارچـێوەیەك نـاوەڕۆك دەگرێتـە بـاوەش و نرخـی هونـەری بـەو چەشنە یان بەو تۆخمە دەدات" [٦].

ئەوەی پێویستە بوترێت ئەوەیە، هەر نووسەرێك یاخود چیرۆكنووسێك لە كـاتی نووسـینی بەرهەمەكەیـدا دەبـێ ڕەچـاوی ئـەم دوو لایەنـە بكـات و، یەكێكیان نەكاتە قوربانی ئـەوەی تریـان. ئەمـەش لـە پێنـاو ئـەوەی بتـوانێ بەرهـەمێك لـە قـاڵبێكی ئـەدەب و هونـەری جـوان و چـێژدار پێشـكەش بـە خوێنەران بكات. سەبارەت بە ڕەخنەگران و لێكۆڵەرانی ئەدەبیش بـە هـەمان شـێوە، بـۆ ئـەوەی بتـوانن بەرهـەمێكی ئـەدەبی بـە شـێوازێكی دروسـت و زانسـتییانە هەڵبسـەنگێنن و باسـی لێـوە بكـەن، دەبـێ نـاوەڕۆك و شـێوەی هونەری پێكەوە بكەن بە پێوەر بۆ هەڵسەنگاندنەكانیان. ئەگەر چـی هەنـدێ جار دەبینین لێكۆڵەرانی بواری چیرۆك، پێ تەنها لەسەر لایەنێك دادەگرن بـۆ هەڵسەنگاندنی چیرۆكەكانیان و، لایەنەكەی تر فەرامۆش دەكەن، بۆ نموونـە زیـاتر بایـەخ بـە نـاوەڕۆك دەدەن و ئـەو بابەتانـەش كـە ڕوخسـاری هونـەری چیرۆكەكان دەنوێنن بەلاوەی دەنێن. ڕاستە ناوەڕۆك گرنگی تایبەتی هەیە لە چیرۆكدا، وەك ئاوێنەیە كە گوزارشت لە ڕاستییەكانی تاك و كۆمـەڵ دەكـات، ڕەنگدانەوەی ڕووداوەكانی واقیع سەرووی واقیعە، تەنانەت زۆر جار شتەكانی ناوەوەی مرۆڤیش بـاس دەكـات و ڕەنگـە خوێنـەر خـەون و خـەیاڵاتی خـۆی تێداببینێتـەوە ***"بـەڵام لـە پـاڵ ئـەم هـەموو بایـەخ و گرنگییـەی نـاوەڕۆك دەینوێنێت، ناتوانێ ببێتە تاكە پێوەری هەڵسەنگاندنی كارە ئەدەبییـەكان، بەڵكو چۆنیەتی بەكارهێنان و لێكدانی ئەو بنەما هونەرییانـەی كـە ئـەنجامی***

---

[٦] اسماعیل ڕەسول، چەند بابەتێك دەربارەی ئەدەب، ١٩٨١، ل٣٣.

کارلەیەك کـردن بـە هـۆی ئـەو پەیوەندییانـەی یاسا خۆییـەکان بـەڕێوەیان دەبەن و یەکیان دەخەن و دانەیەکی یەکگرتوویان لێ پێك دێنن ئینجا لە پاڵ ناوەرۆکێکی گونجاودا، ئەمانە پێویستە بکرێنە پێوەری هەڵسەنگاندن"[٧].

ئەمەش ئـەوا دەسـەلمێنێت لـە چـیرۆکدا یـان هـەر دەقێکـی ئـەدەبی کـە شایەنی ئەوە بێت ناوی ئەدەبی لێ بنێین، ناوەڕۆك هەر چەند بەهایەکی زۆری هەبێت، ئەگەر نەخرێتە قالبێکی ئەدەبی و هونەری جوان، ناتوانێـت بەتـەنیا نرخـی ئێسـتاتیکا بـە بەرهەمـە ئەدەبییەکـە ببەخشـێت، چـونکی نووسـەر بێژەرێکی نێو کەناڵەکانی رادیۆ و تەلەفزیۆن نییـە هـەواڵ بگـەیێنێت، بـەڵکو کەسـێکە ئـەوەی کـە دەیـەوێت بیلێـت بـە شـێوازێکی جـوانی ئێسـتاتیکانە دەخاتە نێو روخسارێکی هونەری و رواڵـەتێکی جـوانی پـێ دەبەخشـێت، بـۆ ئەوەی بتوانێ چێژ بە بەرامبەرەکەی بگەیەنێت، لـەو کاتەشـدا بەرهەمەکـەی ناوی لێ دەنرێت ئەدەب و خۆیشی ئەدیب.

چیرۆکی منداڵانیش هەروەك چیرۆکی گەوران، لـەو شـتانەی کـە باسـکران خاڵی نین و، خاوەن روخسارێکی هونەری و ناوەڕۆکێکی تایبەتی خۆیانن،کە بە فەرامۆش کردنی لایەنێکیان ئەوی تر ناتەواو دەبێت و لە جـوغزی ئـەدەب دێتە دەرەوە. بۆیـە ئێمـە کـە لێکۆڵینـەوە لەسـەر چـیرۆکی منـداڵان ئـەنجام بدەین دەبێ بە پێی ناوەڕۆکەکە و، ئەو رەگەزانەی کـە لـە نێـو چـیرۆکەکەدا بەدی دەکرێن وەکـو چـەند بنەمایـەکی هونـەری، بـاس لـە چـیرۆکی منـداڵان بکەین و هەڵیانبسەنگێنین.

---

[٧] پـەرێز صـابر محمـد، بینـای هونـەری چـیرۆکی کـوردی لەسـەرەتاوە تـاکو کۆتـایی جـەنگی دووەمی جیهانی، ل ٧٤.

"شتێکی هەڵەشە کەسێك بیر بکاتەوە کە ئـەدەبی منـداڵان ماددەیەکـە دابڕاوە لە ئەدەبی گەوران، یاخود ئەدەبێکە بە شێوەیەکی گۆشەگیر گەشەی کردووە و جیا بۆتەوە لـە ئـەدەبی گـەوران. هـەر چـەند ئەگـەر نووسـەرکـە پەیوەستیش بێت بە گیروگرفتە کۆمەڵایەتییەکان، یاخود سەرچڵییەکان، یان زانیارییەکان، یاخود خۆشەویستی نیشتیمان ئایین... تاد، هەمان ئەو بنەماو پێوەرانـەی، کـە ئـەدەبی گـەورانی پـێ هەڵدەسـەنگێنرێت، دەتـوانین بیانسـەپێنینە سـەر ئـەدەبی منـداڵانیش و بەرهەمـە ئەدەبییـەکانی پـێ هەڵبسەنگێنین"[(٨)].

لـە گـرنکترین ئـەو رەگەزانـەش، کـە وەك چـەند بنەمایـەکی شـێوە و ڕوخسـارێکی هونـەری بـە چـیرۆکی منـداڵان دەبەخشـن، بـریتین لەمانـەی خوارەوە :

١- بابەت یان بیرۆکە Theme

کە یەکێك گوێبیستی چیرۆکێك دەبێت، ئەگەر لە بارەی چیرۆکەکەوە لێی بپرسین، پێش هەموو شتێك رەنگە بڵێین، چیرۆکەکە لەسەر چـی بـوو؟ بۆیـە هـەموو چـیرۆکێك بـە دەوری بابەتێکـدا دەخولێتـەوە، دانەرەکـەی تیایـدا مەبەستی دەرخستنی ئامانجێکە.

بابەت *"بریتییە لەو بیرۆکەیـە کـە چیرۆکنووسـەکە دەیـەوێ لـە کـارێکی هونەری جواندا بۆ منـداڵانی بخاتـە ڕوو، بابەتەکـە دەکاتـە هـەوێن و لەگـەڵ*

---

(٨) علي الحديدى، في أدب الاطفال، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٨٢، ص ٦٥.

رەگەز و پایەكانی تری چیرۆكدا، بەسەر هەموویانەوە (زمان) دەقێكی هونەری رەنگینیان لێ دروست دەكات"[٩].

ئەو بیرۆكەیەش كە چیرۆكنووسی منداڵان دەیخاتە ڕوو، كە بابەتی سەرەكی چیرۆكەكەیە، دەبێت لەگەڵ چێژو حەوسەڵەی منداڵاندا بگونجێت و، سەرنجی منداڵان بۆ لای چیرۆكەكە رابكێشێت و سوود بەخش بێت، لەسەر بنەمایەكی راستی، دادپەروەری، دەست پاكی، خاوێنی، رەوشت بەرزی، رەفتاری چاك، بەها مرۆڤایەتییەكان دامەزرابێت، كە باوەڕی منداڵ بەم بەهایانە سەقامگیر دەبن، لە سەرووی هەمووشیانەوە لەسەر بنەمایەكی ئەدەبی دامەزرابێت. بەڵام نابێت بیرۆكەكە شێوازی ئامۆژگاری و رێنمایی بگرێتە بەر، نەوەك بنەما هونەرییەكەی و ئامانجەكەی لە دەست بدات. بۆیە بابەتی باش و نایاب ئەو بابەتەیە كە زیندوویی و راستگۆیی پێشكەش بكات و لە واقیعەوە نزیك بێت، وەك ئەوەی راستییە زانستیی و مێژوویی و كۆمەڵایەتییەكان بدۆزێتەوە، واتە رووداوەكانی چەند راستییەك بنوێنن، كە شایەنی نەمرین و پەیام ببەخشنە هەستی ناوەوەی مرۆڤ ئەم جۆرە بابەتانەش یارمەتی منداڵان دەدەن بەشداری لە سۆز و هەستی مەسەلە گەورەكانی مرۆڤدا بكەن، بەڕێزیشەوە تەماشای بەهای ژیانی مرۆڤ بكەن و، نرخ و بەهای ژیانی ئاژەڵ و رووەكەكانیش بزانن و فێر بن[١٠].

ئەو ڕاستگۆییەش كە دەبێ لە بابەت و بیرۆكەكاندا هەبێت، تەنها لە واقیع وەدەست نایێت، بەڵكو "***راستگۆیی لە جیهانی منداڵان و جیهانی ئەندێشە و***

---

[٩] حەمە كەریم هەورامی، ئەدەبی منداڵانی كورد، ل٧٧.

[١٠] الدكتور عبدالفتاح ابو المعال، أدب الاطفال، ص٤٠.

خەیاڵ بوونی هەیە، تەنانەت لە جیهانی قۆشمەبازی (الفكاهة) و خوڕافیات و هەقایەتی جنۆکان، هەروەها لە چیرۆکی گیانداران و سەرچڵییەکانی پاڵەوانان و، شاعیری ئەفسانە کۆنەکان و، هەقایەتە میللییەکانیشدا هەیە، هەروەها ڕاستگۆیی لە دڵ و دەروونی مرۆڤدا هەیە، لە کارگە و کێڵگە و دارستانەکانیشدا هەیە."[11].

کەواتە گرنگترین ئەو سیمایانەی کە دەبێ لە بابەتدا هەبێت:

- بابەتەکە یان بیرۆکەکە ئامانج و مەبەستێك بگەیەنێت، ئامانجەکەش روون و ئاشکرا بێت و ئاڵۆز نەبێت.

- لە هەر چیرۆکێکدا تەنها یەك بیرۆکە بخرێتەڕوو، *کە بیرۆکەکان زۆر بوون، بیرۆکە سەرەکییەکە گرنگی کەم دەبێتەوە.*

- بابەتەکە بە هێز و سوودبەخش بێت، شایەنی ئەوە بێت پێشکەشی منداڵان بکرێت، لە سەرووی هەمووشیانەوە راستگۆیی بنوێنێت.

- بیرۆکەکە لەگەڵ قۆناغەکانی گەشەکردنی تەمەنی منداڵدا بگونجێت.

- بابەتەکە یان ناوەڕۆکەکە لەگەڵ رەگەزەکانی تری نێو چیرۆکەکە هاوتا بێت و، هەماهەنگی پێك بهێنێت و، لەکارێکی هونەری جواندا بخرێتەڕوو.

سەرچاوەکانی بابەت

بێگومان ئەو بابەتانەی کە چیرۆکنووس لە چیرۆکەکەدا بە کاریان دەهێنێت، دەبێ لە سەرچاوەیەکەوە هەڵقوڵابن. چیرۆکنووسیش پەنا بۆ ئەو سەرچاوانە دەبات کە منداڵ بابەتی بیرو خەیاڵی خۆی لێ هەڵدەبژێرێت، بۆیە

---

[11] علي الحديدي، الادب وبناء الأنسان، ص١٢٠.

چیرۆکنووس بۆ هەڵبـژاردنی تیمـەکان دەبێـت ڕەچـاوی قۆناغـەکانی تەمـەنی منداڵ بکات، شارەزایی لە هەموو قۆناغەکاندا هەبێت و بزانێت بۆ منداڵی کـام قۆنـاغ دەنووسـێت. چـونکی منـداڵان لـە هـەر قۆنـاغێکی تەمەنیانـدا جـۆرە بیرکردنەوەیەك و حەز و ئارەزوویێکی تایبەتییان هەیە، بۆیـە پێویسـتییان بـە جۆرە ئەدەبێکی تایبەتی هەیە.

منداڵانی تەمەن (٣-٦) ساڵان بەوە ناسراون، کـە ئەندێشـە و بیریـان زۆر تیـژە، لـەو شـوێنەوارەی تیایـدا دەژی دەرناچـێ، بـۆ نموونـە منـداڵانی ئـەو تەمەنـە زۆر جـار کـە یـاری دەکـەن لەبـەر خۆیانـدا و لەگـەڵ کەلوپەلـەکانی دەوروبەریان دەست دەکەن بە گفتوگۆ و قسە کردن، دەکەونە ئەندێشـەیەکی قووڵەوە، بۆ نموونە قابڵەمەیەك دێنن و دەیکەن بە سووکانی ئۆتۆمبیلەکانیان لێی دەخوڕن، یاخود وایان بە خەیاڵدا دێت، بووکە شووشەکەی مرۆڤێکە یـان گیاندارێکـە قسـەی لەگەڵـدا دەکـات، لێـی تـووڕە دەبێـت، لێـی دەدات، دەیلاوێنێتەوە و ژیری دەکاتەوە، بۆیـە دەبـێ چـیرۆکنووس سـەرنجی ژیـانی منـداڵ و جیهانەکـەی بـدات و بابـەتی چـیرۆکەکەی لـە واقیعـی ئەوانـەوە هەڵبژێرێت. منداڵ لەو تەمەنەدا بێزار دەبێت لەو چیرۆکانەی کە باسی جنۆکە و خێـو و ئەفسـوونبازی و تاوانبـاری و تـرس و تـۆق و توندوتیـژی دەکـەن، چـونکە ئـەم چـیرۆکانە بیرێکـی ترسـناك لـەلای منـداڵان بـە جـێ دێڵـن و کـار دەکەنە سەر کەسایەتییەکەی و دواییش منداڵێکی ترسنۆکیان لێ دەردەچێت. چیرۆکەکانی ئەم قۆناغە دەبێ پڕ بن لە بابـەتی خۆشەویسـتی، پێکـەنیناوی، ڕەوشت بەرزی، ئارامگرتن، یارمەتیدانی یەکتری، چالاکی، زیرەکی ...تاد.

کەواتە چیرۆکنووسی منداڵان یەکێك لەو سەرچـاوانەی کـە بابەتەکـەی لێ وەردەگرێـت بریتییـە لـە (ئەندێشـە و جیهـانی پـڕ لـە ئـەزموونی منـداڵ).

چـیرۆکنووس دەبـێ بابـەتێك هەڵبـژێرێت لــە چوارچـێوەی شــارەزایی و تێگەیشتنی منداڵان بێت، واتە دەبێ سوود لە خەیاڵی منداڵانـەوە وەربگرێت و دوور بکەوێتەوە لـە خـەیاڵی خۆی و ئـەو شـتانەی کـە خۆی هەسـتی پـێ دەکات، ئەو ئەندێشەیەش کە منداڵ تیایدا نقوم دەبێت هیچی لە واقیع بەدەر نییە. بەڵگەشمان بۆ ئەمە "*ئایا دەکرێت وێنـە خەیاڵییـەکانی بـیرو مێشـکی مرۆڤێکی بینەر بە هەمان شێوەی خەیاڵ و بـیرو مێشـکی کەسێکی هـەر لـە سەرەتاوە لـەزگماکی نابینابێت وەکـو یـەك بـن؟ بێگومـان نـەخێر. کەواتـە خەیاڵ و گەشەکردنی دەرەنجامی ئەزموونی ژیانە و هیچ کاتێکیش خەیاڵ لە رووی وێناندنـەوە لـە سـەرووی ڕواڵەتـە (واقیعـی)یەکانـەوە دەرناچـێ، لـەم رووەوە مـارکس گوتوویـەتی: کاتێـك ئـادەمیزاد هەنـدێك شـت لـە خەیاڵیـدا پـەرورەردە دەکـات وادەزانـێ لـە سـەرووی رواڵەتـەکانی واقیعـدان. ئـەوە لەراستیدا جگە لە رێکخستنەوەی بەشەکانی واقیع هیچ کارێکی تری ئـەنجام نەداوە.*"[١٢].

سەرچـاوەیەکی تــر لــەو سەرچــاوانەی کــە چـیرۆکنووس بابــەتی لێ هەڵدەهێنجێ، بریتییـە لـە (هەقایـەت و بابەتـە فۆلکلۆرییـەکان). نووسـەری چـیرۆکی منــداڵان زۆر جــار دەتوانێــت فۆلکلــۆر و هەقایــەتی میللــی و ئەفسانەییەکان وەك سەرچاوەیەك بۆ بابەت و رووداوەکانی بـە کـار بهێنێـت، بەڵام دەبێ رەچاوی ئەو تایبەتمەندییانە بکات کە دەبێ لە ئەدەبی منداڵانـدا هەبێت. منـداڵ لـە تەمـەنی (٦–٨) سـاڵان هـەر چـەندە زیـاتر بـەرەو واقیـع

---

[١٢] نزار حەمید حنا، منداڵ و خـەیاڵ، رۆژنامـەی رێگـای کوردسـتان، ژ (٢٦٧)، ١٩٩٧/٩/١٠ ساڵی٥٣، ل ٤.

دەڕوات، بەلاّم ئەندێشەکەی فراوانتر دەبێت لە جاران تا رادەیەك شارەزایی لە ژینگەی خۆی و دەوروپشتی پەیدا دەکا و هەوڵ دەدا لە دەرەوەی ماڵەوە پەل بۆ شتەکانیش درێژ بکا، منداڵ لەم قۆناغەدا حەز لە جموجۆڵ و پرسیار کردن دەکا، دەیەوێت نهێنی شتەکان و هۆ و هۆکارەکانیان بزانێت بۆیە ئەم قۆناغەی منداڵ زۆر جار بە قۆناغی واقیعیەت و ئەندێشەی هەڵچوو ناو دەبرێت، منداڵ تیایدا ئارەزووی گوێ بیستی چیرۆکە پڕ ئەندێشەییەکان دەکات، بە پەرۆشە بۆ گوێگرتن لەو چیرۆك و هەقایەتە ئەفسانەییانەی کە پاڵەوان هەردەم لە گێژاوی گێروگرفت و مەترسی و قووڵایی دەریاکان لە دەست دێو و جنۆکە و دڕندەی کێوی لە پەلەقاژێدا بێت، بەلاّم گێڕانەوەی ئەم جۆرە چیرۆکانە بۆ مندالاّن رەنگدانەوەیەکی خراپ لەسەر دەروون و کەسایەتییەکان بە جێ دەهێڵێ، رەنگە ئەم گروپە مندالاّنە کە زۆر گوێ بیستی ئەم چیرۆکانە دەکەن سەرشێت و شەڕانگێز دەرچن و، لە دواڕۆژیشدا رێگای چەوت و گەندەڵی هەڵبژێرن. بۆیە وا باشە چیرۆکنووس بۆ هەڵبژاردنی بابەتەکەی تەنها سوود لە گرێچنەکانی ئەم جۆرە هەقایەت و ئەفسانانەوە وەربگرێت(١٣).

لەم بارەیەشەوە جۆن ئەیکن ئەڵێ : ***"لە هەڵبژاردنی چەند بابەتێك بۆ چیرۆکی مندالاّن، بە زۆری وا بە سوودە کە سەرنجێکی تر بدەینە گرێچنە بنچینەییەکانی ئەفسانە و هەقایەتە میللییەکان"***(١٤).

---

(١٣) رۆستەم باجەلان، کە منالّ هەولّ دەدا بەرهەمی ئەدەبی بنووسێت، گۆڤاری (نووسەری نویّ) ژ(٤) خولی دوای راپەرین تەموزی ١٩٩٨، ل ٤٣. هەروا: جەلال سنجاوی، چۆن حەکایەت بۆ منداڵەکەت دەگێڕیتەوە، رۆژنامەی (یەکبوون) ژمارە (٨)، ٢٥/نیسان/١٩٩، ل٦.

(١٤) جون أيكن، كيف تكتب للأطفال، ترجمة : كاظم سعدالدين، بغداد، ١٩٨٨، ص١١٣.

ئەگەرچی رەنگە ئەم جۆرە چیرۆکانە کاردانەوەیەکی خراپیان بەسەر دەروونی منداڵاندا هەبێ، وەلێ لە هەمان کاتیشدا دەبێ هۆکارێك هەبێت کە ئایا بۆچی منداڵانی ئەم تەمەنە ئارەزووی گوێ بیستی ئەم جۆرە چیرۆکانە دەکەن، رەنگە ئەم ئارەزووەش بگەڕێتەوە بۆ بەرجەستە کردنی ئەو ترس و دوودڵییەی کە لە ناخیاندا هەستی پێ دەکەن، واتە ئەمە وەك هەوڵێکە بۆ زاڵ بوون بەسەریاندا.

لە ئەدەبی کوردیدا ئەم جۆرە چیرۆکانە نموونەیان هەیە و زۆرن، یەکێ لەوانەش بریتییە لە چیرۆکی ئەفسانەی (**شێتۆکە و ئاقڵۆکە**)، کە ئەم ئەفسانە چیرۆکێکە بۆ مێرمنداڵان، باس لە بەسەرهاتی دوو برا دەکات بە ناوی (شێتۆکە و ئاقڵۆکە)، کە لەبەر نەبوونی و بێداری تووشی کوشتنی دوو پیاوی حەس حەس دێن، کە ئەم دوو پیاوە دەیانەوێ فێڵیان لێ بکەن و سامانیان داگیر بکەن، هەر لەبەر نەبوونی و هەژاری روو لە شار و چۆڵ و چیا دەکەن و تووشی چەند بەسەرهاتێك دێن، دواتر تووشی حەوت دێوی گەورە وەك کەڵە شاخ دێن، کە هەمیشە مەنجەڵێکی رەشی گەورەیان لەسەر ئاگرە و، بڵق بڵق دەکوڵێ و پڕە لە خواردنی دێوەکان، ئەم دێوانە کەس ناتوانێ لێیان نزیك بێتەوە و شوێنێکی زۆر خۆشیان داگیر کردووە، کە هەست بەوە دەکەن ئەم دوو برایە لێیان نزیك بوونەتەوە و هاتوونەتە شوێنی ئەوان، بە دەنگێکی زۆر گەورە کە ئەم ناوچەیە پڕ دەکات بانگیان دەکەن و دەیانەوێ بیانکەن بە خۆراکیان، بەڵام خۆشبەختانە بە هۆی هۆشیاری و بیرکردنەوەی عاقڵانەی (عاقڵۆکە)، دەتوانن بەسەر دێوەکاندا زاڵ بن وخۆشی و شادی دەگەڕێتەوە ئەو شوێنەی کە دێوەکان تیایدا دەژیان[١٥].

---

(١٥) مەغدید رواندزی، ئەفسانەی شێتۆکە و ئاقلۆکە، بۆ مێرد منداڵان، هەولێر، ١٩٩٨.

چـیرۆکنووس لــه چـیرۆکدا دەبـێ هــەوڵی ئـەوە بـدات، هەمیشــە لــە بابەتەکانیدا هێزی چاکەکار و خێرخواز سەربکەوێت و شەڕانگێز و نـەیارەکان لە خاك بگەوزێنرێن، چونکە "*تۆڵە سەندنەوە، بابـەتێکی بـاوە لـە هەقایەتـە میللییەکانـدا... منـداڵان بـە شـێوەیەکی سروشـتی ئـەم چـیرۆکانەیان زۆر پێخۆشە، هێشتا منداڵەکان زۆر سەرەتایین، پێخۆشحاڵن کە شەڕانگێز ببینن لە خاك بگەوزێنرێ و سووکایەتی پێ بکرێ... دەرباز کردنـی کەسایەتیەکی چارە گران لە گوناهەکەی، بابەتێکە زۆر بە دڵی منداڵانە.*"[١٦]

سەرچاوەی سێیەم، کە چیرۆکنووس دەتـوانێ بابەتەکـەی لێ وەربگرێـت، بریتییـە لـە واقیـع، بێگومـان منـداڵانیش وەك گـەوران کاریگـەر دەبـن بـەو واقیعەی کە تیایدا دەژین، ئەو ڕووداو و گۆڕانکارییانەی کە منداڵ لـە ژیانیـدا دەیبینێت یاخود هەندێ جار بەسەر خۆیشیدا دێن، کار دەکەنە سەر گـۆڕانی بیرکردنەوەی منداڵ. ئەمەش بێگومان لەمیانەی گۆڕان و گەشەکردنی قۆناغی تەمەنیدا ڕوودەدات. "*منداڵ کە تـەمـەنی گەیشـتە دوازدە سـاڵ لـە شـێوازی ژیـانی رابـردووی یـاخی دەبێـت، تەنانــەت هەنـدێك جـار بـە رووی دایـك و باوکیشیدا دەتەقێتەوە، قایل نابێـت وەك منـداڵ سـەیری بکرێـت و خولیـاو ئارەزووە تازەکانی لێ تێکبدرێت، منداڵ لە تەمەنی دوازدە تا پازدە ساڵیدا، رازی نییە گوێ بۆ چیرۆکێك شل بکات باسی نوقڵی تێدا بێت، وەلێ چـونکە بـەرەو هـەرزەکاری دەڕوات، چـیرۆکی دڵـداری سـەرنجی ڕادەکێشـێ، لـە ناخــەوەدەیبزوێنێت.*"[١٧]. منــداڵانی قۆنــاغی (٨– ١٢) ســاڵان و بــە

---

[١٦] جۆن ئەیکن، و. کەمال غەمبار، چۆن بۆ منداڵان دەنووسی، ل٧٦.

[١٧] حەمە سەعید حەسەن، هزر و شێواز لە چیرۆکی کوردیدا، ل ١٢٩.

سەرەوەش،لە کاری پڕ ئەندێشەیی تا رادەیەك دووردەکەونەوە و لە راستی و واقیع نزیك دەبنەوە، حەز دەکەن لە شتەکانی دەوروبەریان تێبگەن. پەی بردنی چیرۆکنووس بە بابەتی واقیعی، ئەو واقیعەی کە وێنەی ژیان دەکێشێت بەو شێوەی کە منداڵ دەیبینێ، دەتوانێ بەشداری لە گەشەکردنی سروشتیاندا بکات ئەمەش لە رێگەی گوزارشتکردن لەو گرفتانەی کە دێنە رێگای منداڵەکە و خێزانەکەی و ژیانی. بۆیە لەمساڵانەدا منداڵان لە قۆناغی چیرۆکی خەیاڵی و هەقایەتی خورافی دەگوازرێنەوە بۆ قۆناغی ئەو چیرۆکانەی کە زیاتر لە واقیعدا نزیکن، منداڵ لەم قۆناغانەی تەمەنیدا دەتوانێ پێناسە بۆ شتەکان دابنێت و هەڵەکان ڕاست بکاتەوە. هەروەها دەتوانێ پێناسەی هەندێ وشە بکات کە خاوەنی هێما و رەمزی مەعنەوین وەك، چاکە، دادپەروەری، بەزەیی پیاهاتن...تاد. دەشتوانێ پەند و ئامۆژگاری و مەغزاکانی نێو چیرۆکەکان تێبگات هەستیان پێ بکات، کەواتە لەم قۆناغەدا چیرۆکنووس دەبێ هەوڵی ئەوە بدات ئەو بابەتانە هەڵبژێرێت، کە لە راستییەوە نزیکن، منداڵان لەم قۆناغەی تەمەنیاندا زیاتر حەز لەو راستییانە دەکەن، کە بڕوایان پێیەتی و دەیانەوێت پەردە لەسەر ئەو کێشانە لابدەن کە بەڕاستی ئەزانن و رووبەڕوویان دەبنەوە[١٨].

لە ئەدەبی کوردیدا چیرۆکی لەم نموونەیەمان زۆرە، کە چیرۆکنووس بابەتەکەی لە واقیع وەرگرتبێ. یەکێ لەو نموونانەش، چیرۆکی (**لاساری**) یە. ئەم چیرۆکە باس لە کوڕێکی تەمەن (١٠) ساڵان دەکات بە ناوی (هەندرێن)، منداڵێکی لاسار و گوێ نەگرە، هەمیشە لە قسەی دایك و باوکی

---

[١٨] محمد بن السيد فراج، الاطفال وقراءاتهم، ص٣٩-٤١.

دەردەچێت و گوێ بەئامۆژگارییەکانیان نادات، ئەمە جگە لەوەی لەگەڵ هاوڕێیەکی بە ناوی (میران) زۆر جار بە بیانووی (نان کڕین)، گوایە دەچنە نانەواخانە، لەماڵەوە دەردەچن و پارەکە لە سەرەی نانەواخانەکە دادەنێن و خۆشیان دەچن یەکەیەکەی ماڵەکان ئەوەندەی لە توانایاندا بێت، زەنگی بەر دەرگاکانیان لێدەدەن و رادەکەن، هەروەها دەچنە سەر دەرگا و دیواری خەڵك بە دزی خاوەن ماڵەکە سێو و هەرمێکانیان دادەڕنن . تا رۆژێك هەندرێن و میران خەریکی لێکردنەوە و داپچڕینی دارەکانی حەوشەی ماڵێك دەبن، لە ناکاو خاوەن ماڵ لێیان دێتە دەر و (هەندرێن) دەستگیر دەکات و میرانیش رادەکات، خاوەن ماڵ بەنەرمی و لەسەرخۆ چەند قسەیەك بە (هندرێن) دەڵێت و چەند سێو و هەرمێیەکیشی لە دەست دەنێت و بەڕێی دەکات. (هەندرێن) بە شەرمەزارییەوە ملی رێگا دەگرێت و بەو کارە نالەبارەی خۆی زۆر دڵتەنگ دەبێت، یەکە یەکەی قسەکانی خاوەن ماڵی لەگوێدا دەزرنگێتەوە، بە تەواوی پەشۆکاو دەبێ. بەدەم خەیاڵەوە رووەو ئۆتۆمبیلێك دەڕوات. ئۆتۆمبیلەکە ملی لێ دەنێت و (هەندرێن) لە هۆش خۆی دەچێت و قاچێکیشی دەشکێت و دەیبەن بۆ نەخۆشخانە. کە بە هۆش خۆی دێتەوە زۆر هەست بە شەرمەزاری دەکات بەرامبەر دایك و باوکی و ئەو کارانەی کە کردوویەتی. بە دەم گریان و پەشیمانی ئەوەی کردوویەتی بۆیان دەگێڕێتەوە، لە کۆتاییدا بڕیار دەدا ئەوە دوایین کارە ناشیرینەکانی بێت. لەو رۆژەوە بە دواوە (هەندرێن) لاپەڕەیەکی نوێی لە ژیانی خۆیدا تۆمار کردو، نموونەی گوێڕایەڵی و ژیری بوو بۆ منداڵان[١٩].

---

[١٩] سازان جەلال، ژیکەڵە، تاران، ٢٥٥٠،ل ١٦–٢٥.

دەتوانین هەمان چیرۆکی سەرەوە، بۆ رەگەزی (بابەت) پراکتیزە بکەین. چیرۆکنووس زیرەکانە توانیویەتی بابەتێك هەڵبژێرێت نموونەیەك بێت لە واقیع و لەگەڵ سروشتی واقیعی منداڵاندا بگونجێت.

رووداوەکانی چیرۆکەکە (لاساری) منداڵێکە، کە بابەتی چیرۆکەکە دەنوێنێت. مەبەست و ئامانجی چیرۆکنووس لەخستنەڕووی ئەم بابەتەدا روون و ئاشکرایە، دەیەوێت لە منداڵان بگەیەنێت، گەر منداڵ (لاسار) بێت و لە گوێی دایك و باوکی و کەسانی لە خۆی گەورەتر دەربچێت، چارەنووسێکی خراپ چاوەڕێی دەبێت. چیرۆکنووس زانایانە توانیویەتی، ئەو خاسیەت و مەرجانەی کە دەبێت لە رەگەزی (بابەت)دا هەبێت، لە چیرۆکەکەدا بەرجەستە بکات، چیرۆکنووس تەنها یەك بیرۆکەی لە چیرۆکەکەدا ئاماژە پێکردووە. واتە چیرۆکەکە تەنها لە دەوری (بیرۆکەکەدا کە لاسارییە) دەخولێتەوە، لەگەڵ رەگەزەکانی تری نێو چیرۆکەکەش گونجاون و هەماهەنگی دروست کردووە.

٢- رووداو – Event

ئاشکرایە چیرۆك هی گەوران یان منداڵان بێت، لە کۆمەڵێك کار و کردەوە و بەسەر هات و گیروگرفت پێك دێت، کە بەسەر پاڵەوانەکانی چیرۆکەکە دا دێن و تێدەپەڕن، لە ئەنجامدا رووداوی چیرۆکەکە پێك دەهێنن. چیرۆکیش بە بێ ئەم رووداوانە هەڵناکاو ناچێت بەڕێوە،چونکە رووداوەکان بە بناغەی بنیاتنانی چیرۆك دادەنرێن. هەر رووداویشە کە هێز و توانا و جموجۆڵ دەداتە چیرۆکەکە و یەکەمین رەگەزە کە سیفەتی چێژ بەخشینە بۆ منداڵ،

"***بۆیە پێویستە لەسەر نووسەرەکە بەردەوامی بدات بە بزوتنەوەی رووداو و، جموجۆڵی رووداوەکان بپارێزێ.***"[٢٠].

دەتوانین چەمکی رووداو لەم پێناسەیەدا روون بکەینەوە کە دەڵێت :

"***رووداو، بریتییە لە کۆمەڵێك بەسەرهاتی یەکگرتووی بە دوای یەکدا هاتوو، کە دەبێت بە شێوەیەکی هونەری دا بچنرێت و بگێڕدرێنەوە، کە بتوانێ کاریگەری خۆی بنوێنێت بەسەر هەست و ئەندێشەی منداڵان و سەرنجیان بۆ لای خۆی رابکێشێت.***"[٢١]، واتە رووداو پارچەیەکی بچووکە و یەك چنین دەیگرێتە خۆ، دەبێ لە زنجیرەیەکی یەکگرتووی گونجاو پێك بێت، بە شێوەیەکی یەك لە دوای یەك رووداوەکان لە یەکتری گرێ بدرێن، تاوەکو کارلێك دەکەن و دەگەنە لووتکە، بەمەش (گرێ)یەك دروست دەبێت، کە منداڵان زۆر ئارەزوو بە کردنەوەی ئەم گرێیە دەکەن.

رووداوەکان نابێت تەنها کۆمەڵێك هەواڵ بن، نووسەر لە نێوانیاندا پەیوەندی دروست کراو بخولقێنێت، چونکە ئەرکی چیرۆکنووس گێڕانەوەی بەسەرهاتەکان و گەیاندنی هەواڵەکان نییە، بە شێوەیەکی رووت و کۆپیکراو بەو شکلەی کە لە واقیعدا هەیە، بۆیە "***چیرۆکنووس پێویستە ئاگاداری ئەوە بێت، کە رۆژنامەنووس نییە، هەواڵ بگەیەنێت، بگرە نووسەرێکە نەخشەی جیهانێکی باڵاتر لە جیهانی واقیع دەکێشێت، جیهانێك نە پاشکۆی واقیعە و نە راستگۆیی هونەریشی تێدا فەرامۆش دەکرێت، خۆ ئەگەر دەقاودەق رووداوێکمان گێڕایەوە، یان بەو پەڕی دەسپاکییەوە، بەسەرهاتی کەسێکمان***

[٢٠] جون ایکن، کیف تکتب للاطفال، ترجمة، کاظم سعدالدین، ص١١٧.

[٢١] دکتور نجیب الکیلانی،ادب الاطفال في ضوء الاسلام، ص ٥٩.

نووسیەوە، ئەوا لە باشترین حاڵەتدا، دیرۆکنووسین نەك چیرۆکنووس."[٢٢]

بەڵکو چیرۆکنووس دەبێ ڕووداوەکان و بەسەرهاتەکان بە شێوەیەکی زنجیرەیی و یەکگرتوویی بچنێت. بەشێوەیەك لەگەڵ یەکەکانی تری نێو چیرۆکەکە هەماهەنگی بنوێنێت و هەموویان بە یەکەوە بەشێکی خاوەن واتای دیاریکراو بهێنن وبەشداری لە دروستکردن و کردنەوەی (گرێ)یەکە بکەن.

چیرۆکنووسی منداڵان دەبێ ڕۆڵی نواندن ببینێت، لە کاتی نووسینی چیرۆکەکەدا، واتە بە شێوازێکی وا چیرۆکەکە بنووسێت، ئەندێشەی منداڵان بوروژێنێت و بە ئاگایان بێنێت، بۆ ئەوەی خۆیان بتوانن بچنە نێو ڕووداوەکان، وەك ئەوەی پاڵەوانێك بن تیایدا، ئەمەش ڕادەوەستێتە سەر ڕادەی ئاشکرایی و ئەو هێزەی کە چیرۆکنووس ڕووداوەکانی پێ دەخاتە ڕوو بۆیە "***بونیاتنانی چیرۆك بە ڕادەیەکی زۆر دەوەستێتە سەر ڕوونی (وضوح)ی دانەر لە خستنە ڕووی ڕووداوەکاندا.***"[٢٣].

خاڵێکی تر لە بارەی ژمارەی ڕووداوەکان و چۆنیەتی بەکارهێنانیان"***بە شێوەیەکی گشتی، نابێت لە چیرۆکی منداڵاندا ڕووداوی زۆر بە کار بهێنرێت،ئەمەش تاوەکو منداڵ سەری لێ نەشێوێت، هەڵی وەرگرتنی ڕووداوی سەرەکی لێ ون نەبێت، مانای چیرۆکەکەش لە دەست نەدات.***"[٢٤].

---

[٢٢] حەمە سەعید حەسەن، قارەمان و ڕووداو لە چیرۆکی کوردیدا، گ. (شین)، ژ (١٠) ئاداری ٢٠٠٥، ل٨٤.

[٢٣] علی الحدیدي، الادب وبناء الانسان، ص١١٨.

[٢٤] الهیتي، أدب الاطفال، ص١٤١.

رووداویــش وەكــو بابــەت دەتوانێــت سەرچــاوەكەی ئەندێشــە، واقیــع، هەقایەتە میللــی و ئەفسـانەییەكان بێـت، بـەڵام دەبـێ ئـەوە لـەبیر نەكـەین، سـاڵانێك بـوو رووداوەكـانی زۆربـەی چـیرۆكی منـداڵان، لـە زۆربـەی وڵاتـانی جیهاندا، سروشتێكی ترسناك و توند و تیژی بەخۆوە گرتبوو، رەنگە ئەمەش هۆیەكەی بگەڕێتەوە بۆ ئەو هەقایەتە میللی و ئەفسـانەییانەی كـە لـە كۆنـدا دەتوانین بڵێین سەرچاوەیەك بوون بۆ لە دایكبوونی چیرۆك و ئەدەبی منداڵان لە هەموو جیهاندا، هەر وەك لە بەشی یەكەمدا ئاماژەمان بەو مەسەلەیە كرد. بەڵام ئەم دیاردەیە لە ماوەی ساڵانی دواییدا، بەرەو كزی و نـەمان رۆیشـت و گۆڕانی بەسەر داهات، داهێنانێكی نوێ بۆ چیرۆك سەری هەڵدا، ئـەم گۆڕانـە چیرۆكی منداڵانی لە ئەدەبی كوردی لە دوای راپەڕینیشدا گرتەوە، تەنانـەت ئەو گۆڕانە ئەو هەقایەتە كۆنانەشی گرتـەوە كـە لـە نـاو كۆمەڵدا بـاو بـوون، تیایـدا وێنــەكانی توندوتیــژی و تۆقانــدن و كوشــتن و خیانــەتكردن لادران، هەروەها كەسایەتییەكانی وەكو جنۆكە و مۆتەكـە و ئەفسـوونبازەكانیش تـا رادەیەك دوورخرانەوە.

هەر بۆیە نابێت چیرۆكی منداڵان لە هەڵوێسـتی نابـەجێ و ترسـناك پێـك بێت، بەو رادەیەی كە ورووژانـدن و هەڵچـوونێكی تیـژیان بـۆ سـەر دەروونـی منداڵدا هەبێت، وەكو تـەعزیبێكی زۆری كاریگـەر، سـتەم و تـاوانی نابـەجێی رەق، چونكە ئەم جۆرە هەڵوێستانە، كاریگەرییان بەسەر پێكهـاتنی عـەقڵ و ویژدانی منداڵاندا دەبێت، كاریگەرییەكی زۆر خراپ. بۆیە دەبێت چیرۆكنووس هەوڵبــدات ئــەو رووداوانــە هەڵبــژێرێت كــە بــە هەڵچــوونی دڵخۆشــكەر و خۆشەویستی و پێكەنیناوی دەناسرێنەوە[٢٥].

---

[٢٥] فهیم مصطفى، الطفل والقراءة، ص ١٥٩.

هەر بۆیەشە "*گرنگترین رەگەز لە منداڵاندا، کە دەبێ ئێمە سوودی لێ وەربگرین بریتییە لە (ئەندێشە)، چونکە ئەندێشە بنچینەیە بۆ هەموو گەشەکردن و داهێنانێك، دەبێ ئەوەش بزانین کە منداڵ داوای رووداوی واقیعی دەکات لە رێگەی ئەندێشەوە.*"(٢٦).

راستە نووسەری منداڵان دەبێت لە زۆر بابەتدا سوود لە واقیع وەربگرێت و بیکات بە سەرچاوەیەك بۆ رووداوەکانی، بەڵام ئەو واقیعەش دەبێت لەگەڵ واقیعی منداڵاندا بگونجێت، بە رەچاوکردنی ئاستی تەمەنیان و، لە رێگەی ئەندێشەوە پێشکەش بکرێت نابێت ئەوەش لە بیر بکەین، "*ئەو رووداوانەی گرێیەکە دەکەنەوە، یان رووداوی دراماکە هێور دەکەنەوە، دەبێ بە وردی هەڵبژێردراوبن و هەموویان لەگەڵ رووداوی سەرەکی بگونجێن، کەوا پرۆژەی چیرۆکەکەی لەسەر بنیات نراوە و پەیوەستە بە ئەو.*"(٢٧) لێرەشدا ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە لە چیرۆکدا دوو جۆر رووداو هەن، یەکێکیان رووداوی سەرەکییە، کە بەشێکی گرنگی نێو چیرۆکە و بەرنامەی چیرۆکەکەی لەسەر دەڕوات، دووەمیشیان رووداوی لاوەکییە، کە ئەویش رووداوێك یاخود چەند رووداوێکن و گەشە بە رووداوی سەرەکی دەدەن و بەشداری دەکەن لە کردنەوەی (گرێ)ی ناو چیرۆکەکە.

لێرەدا ئێمە نموونەی چیرۆکێك دەهێنینەوە و تایبەتمەندییەکانی رەگەزی رووداوی بەسەردا پراکتیزە دەکەین. چیرۆکەکەش بریتییە لە (**کۆتر و رێوی**).

سەرەتای رووداوەکە بە دروستکردنی هێلانەیەك لە شوێنێکی بەرز، لەلایەن دایکە کۆترەکەوە دەست پێدەکات، رێویش هەوڵ دەدات کۆترەکە و

---

(٢٦) رشاد رشدی، فن القصة القصيرة، ص١٠٠.

(٢٧) سمير عبدالوهاب، قصص وحكايات الاطفال، ص ١٩٩.

بێچووەکانی بخوات بەڵام پێیان ناگات، بۆیە هەڕەشە لە کۆترەکە دەکات، ئەگەر بێچووەکانی بۆ فڕێ نەداتە خوارەوە، ئەوا سەردەکەوێت و بێچووەکانی دەخوات، کۆترەکە بە ناچاری و بەچاوی پڕ لە فرمێسکەوە بێچووەکانی بۆ فڕێ دەداتە خوارەوە، بۆ ساڵێکی تر کۆترەکە بەچکەی جوانتر هەڵدەهێنێ، بەڵام دیسان خەم دایدەگرێت، لە ترسی ئەوەی دیسان رێوی بێتەوەو داوای بێچووەکانی بکات و بیانخوات. قەلە ڕەشکەیەك ئامۆژگاری دەکات کە گوێ بە قسەکانی رێوی نەدات، چونکە ئەو لە شوێنی بەرزە و رێوی ناتوانێ پێی بگات. بۆیە لە کۆتاییدا داوا و مەبەستی مام ڕێوی جێبەجێ ناکرێ و بە سەرشۆڕی دەڕوات[٢٨].

نووسەری چیرۆکی (**کۆتر و رێوی**) مامەڵەیەکی زیرەکانەی لەگەڵ ئەم رەگەزەی چیرۆکدا کردووە. لەم چیرۆکەدا یەك رووداوی سەرەکی بەدی دەکرێت ئەویش (خواردنی بێچووەکانی کۆترە لەلای رێوی). کە پڕۆژەی چیرۆکەکەشی لەسەر بونیات نراوە. رووداوە لاوەکییەکانیش بریتین لە (دروستکردنی هێلانە)، (گفتوگۆی نێوان دایکە کۆترەکە و قەلەڕەشکەکە) بەڵگەشمان لەوەدا ئەوەیە چیرۆکنووس توانیویەتی بە شێوەیەکی ورد رووداوە لاوەکییەکان هەڵبژێرێت، کە لەگەڵ رووداوە سەرەکییەکەدا بگونجێت و بەشداری بکەن لە کردنەوەی (گرێ)یەکە. (گرێ)ی چیرۆکەکەش بریتییە لە (چۆنیەتی پاراستنی بێچووەکان لەلایەن دایکە کۆترەکەوە.)

٣- گرێچن (تەون)- The plote

---

(٢٨) شاخەوان علی حمد، ورچ و شێر و مام رێوی (کۆمەڵە چیرۆکێکی منداڵانە)، هەولێر ٢٠٠٢، ل١٨.

دەتوانین بڵێین گرێچن پـڕۆژەی ڕێکخسـتنی ڕووداوەکانـە بـە شـێوەیەکی هونــەری، واتــە کاتێــك چــیرۆکنووس، بــاس لــە ڕووداوەکــان دەکــات لــە چـیرۆکەکەیدا، دەبـێ بـەردەوامی و جموجۆڵیـان پـێ بـدات و، بەشـێوەیەکی هونەرییانە بیانچنێت، بەمەش ڕووداوەکان، بەرەبـەرە گـەورە دەبـن تـاوەکو دەگەنە ترۆپك، ئەمەش پێی دەڵێن گرێچن یان (پلۆت).

بۆیە "***گرێچن ئەو خاڵە دەنـوێنێ، کـە ڕووداوەکـانی چـیرۆك تیایـدا لێـك دەئــاڵێن، هــەروەها گرێچــن، پلانــی چــیرۆکە، لــە ناویــدا ڕووداو بەســەر کارەکتەرەکاندا دێت، یان بەهۆی ئەوانەوە ڕووداو ڕوودەدات، گرێچن بریتییە لەو دەزووەی، کەوا سەرەداوی چنینی چـیرۆك و بونیاتنانیـەتی، ئـەمیش وا دەکات، خوێنــەر حــەز بــە خوێندنــەوەی چــیرۆکەکە بکــات***"[٢٩]، گرێچـنیش دەبێت زۆر بە هێز و مانابەخش بێت، چونکە یەکێکە لەو ڕەگەزانەی، خوێنەر بۆ لای چیرۆك کێش دەکات، ئەگینا بە پێچەوانەوە، ناتوانێ سەرنجی منداڵان لــەو ماوەیــەدا، کــە چــیرۆکەکەی تیایــدا دەگێڕدرێتــەوە، بــۆ لای چــیرۆکەکە ڕابکێشێت، چونکە بێ مانایی و بـێ هێـزی گرێچـن، منـداڵان تووشـی بێـزاری دەکات و، ئارەزووی ئەوەیان نابێت تا کۆتایی گوێ بیستی چیرۆکەکە بن.

چیرۆکنووسی منـداڵان، دەبـێ هـەوڵی ئـەوە بـدات، چـیرۆکەکەی لـە یـەك گرێچـن پێـك بێـت و سـادە و سـاکار بێـت، واتـە "***گرێچـن لـەکتێبی منداڵـە بچووکەکاندا، پێویست بەوە ناکات ئاڵۆز بێت.***"[٣٠] ، چونکە گرێچـنی ئـاڵۆز (***الحبکة المرکبة***)، سەرەنجامی هەبوونی زیاتر لە ڕووداوێکـی سـەرەکییە، لـە

---

[٢٩] د.سمیر عبدالوهاب احمد،قصص و حکایات الاطفال،ص١٩٩.

[٣٠] جون ایکن، کیف تکتب للاطفال، ترجمة : کاظم سعدالدین،ص ٦٥.

چیرۆکی منداڵانیشدا، دەبێ هەوڵ بدرێت، یەك رووداوی سەرەکی بەکار بهێنرێت، چونکە منداڵی بچووك، توانای پەیبردنی تەواویان نییە تاوەکو لە یەك کاتدا بە دوای چەند گرێیەکدا بکەون یاخود لە چیرۆکی ئاڵۆز تێبگەن.

سەرچاوەی دروستبوونی هەر گرێچنێك لە چیرۆکێکدا، لە بوونی کێشەکەوەیە، یان گەورەبوون و پەرەسەندنی رووداوێکە بۆ لووتکە و ترۆپك، ئەم گرتەش (کێشەکە)،جموجۆڵی و گەرم و گوڕی دەداتە رووداوەکان. بە واتایەکی دی دەتوانین بڵێین، کاتێك کە رووداوەکان گەورە دەبن و پەرە دەسێنن، دەبنە هۆی لەدایکبوونی گرێچنێك (پلۆتێك)، کە گرێچنیش دروست بوو، پێویستی بە چارەسەر کردن دەبێ، بۆیە رووداوەکان لە بەردەوامی و گەرم و گوڕیدا دەبن، تاوەکو گرێیەکە (گرفتەکە) چارەسەر دەبێت و چیرۆکەکە دەگاتە کۆتایی.کەواتە ***"گرێچن ئەو گرێیە (عقدە)یە دەگرێتە خۆ، کە گرفتەکە (کێشەکە)دەنوێنێ، لە کاتی کارلێك کردنی رووداوەکان دەردەکەوێت، ئەویش ئەو کێشە و هەڵوێستە نادیارەیە، کە پێویستی بە راڤەکردن هەیە و، کار دەکاتە سەر ئارەزووکردن (الرغبة) بۆ دۆزینەوە و زانینی ئەوەی لە دوایدا دێت."***(٣١)، بۆیە بەم شێوەیە، بۆمان دەردەکەوێت، گرێچن (سەرەتا و، ناوەڕاست (گرێ) و، کۆتایی) هەیە:

١- سەرەتا Exposition

سەرەتا لە چیرۆکدا، بە بەشێکی گرنگ ناوزەد دەکرێت، چونکە چیرۆکنووس لە رێگەیەوە، دەبێت هەست و خەیاڵی خوێنەر بۆ ناو چیرۆکەکە

(٣١) د. سمير عبدالوهاب احمد، قصص وحكايات الاطفال، ص ١٩٩.

رابکێشێت، ئەمەش لە کاتێکدا دەبێت، کە پێشەکییەکە بە دەستەواژەی بە هێز و سەرنجڕاکێشەر دەست پێبکات، هەروەها هەوڵیش بدرێت لە پێشەکیدا، کەسایەتییە سەرەکییەکان ببردرێنە نێو چیرۆکەکە و، بە مندالان بناسرێنرێن. بۆ نموونە، چیرۆکی **" تۆم سوێر، بە پووره بۆلی دەکرێتەوە کەوا راوی تۆم دەنێ، کە مورەببا دەدزێ"**[٣٢]. ئەمەش وا لە مندالّ دەکات، لەگەلّ ئەو باس و خواستانە سەرقالّ بێت، تاوەکو رەوتی چیرۆکەکە و پەیکەرەکەی پەرە دەسێنێ. ئەگینا بە پێچەوانەوە مندالّ تووشی بێزاری دەبێت و ئارەزووی تەواوکردنی چیرۆکەکەی نامێنێ. هەروەها دەبێ سەرەتا پەیوەندییەکی پتەو و نەپچڕاوی لەگەلّ بەشەکانی دوای خۆیدا هەبێت، چونکە سەرەتا، پارچەیەکی هونەری بەرزە و بەستراوەتەوە بە بەشەکانی دی تێکستەکە و، لێی جیا ناکرێتەوە[٣٣].

٢- گرێ Conflict

گرێچنی باش، ئەو گرێچنەیە، کە (گرێ)یەك بگرێتە خۆی، گرێش پەرە دەسێنی و دەگاتە ترۆپك، لە ئەنجامی بەیەکدا چوون و پەرەسەندنی رووداوەکان و هاتنە ناوەوەی کەسایەتییەکان. گرێش، کێشەیێکە، یاخود هەڵوێستێکی نادیارە، کە پێویستی بە راڤەکردن هەیە، بۆیە کار دەکاتە سەر ئارەزووەکان، بۆ دۆزینەوەو زانینی ئەوەی لە دوایدا دێت. کێشە و قەیرانی چیرۆك، بۆی هەیە رەوانی بێ، دەشگونجێ لە بەرەنگاربوونی کردەوەی باش

[٣٢] جۆن ئەیکن، چۆن بۆ مندالان دەنووسی، و. کەمال غەمبار، ل٨٠.

[٣٣] د. پەرێز صابیر، بینای هونەری چیرۆکی کوردی...، ل ١١٣.

و هەستی دەروون سەرچاوە بگریّ، دوور نییە لە دۆخێکی گاڵتـەجاڕ دابـەدی بـێ، بـە هــەرحاڵ دەبــێ سروشــتی و لــە راســتی نزیـك بــێ و لــە چــیرۆك بوەشێتەوە، زۆر جار لە گرێچندا، گرێ لە ئەنجامی ململانێ، پێچەوانە بوون، دووبارە بوونەوە، یان دژایەتیکردن دروست دەبێت، لێرەشـدا مەبەسـت لـە ململانێ، " شێوەکانی خەباتکردن و بەرگریکردنە، جا چ بە شـێوەی هێمـایی (سیمبولی) بێ، یاخود واقیعی. ئەو چیرۆکانەی، کـە ململانێکانیـان لـە نێـوان هێــزە بەرهەڵســتکارەکانە، لــەو کاتــەدا ململانێیەکــە ڕەمــزی دەبێــت، لــە کاتەکانی تریشدا واقیعی دەبێت. ململانێیەکانیش، یان لە نێوان گیانلەبەراندا دەبێت، یەك لەگەڵ یەکێکی تر، لە نێوان چاکە و خراپە (شەڕ)دا، ئەم جـۆرە ململانێیەش لە منداڵانی پۆلی یەکەمی سـەرەتایی بـە ڕێـژەی ٦٥٪، لـە پـۆلی دووەمدا بە ڕێژەی ٤٠٪، لە پـۆلی سـێیەمدا بـە ڕێـژەی ٤٧٪ دەبێـت، یـانیش ململانێیەکان لە نێوان هێزە ماددی و رووحییەکاندا دەبێت، ئەم جۆرەش لـە چـیرۆکی ئـایینی و پێغەمبەرانـدا بـەدی دەکرێـت و، ڕێژەکەشـی (٢٢٪)ە بـۆ منداڵانی پـۆلی یەکـەم و دووەمـی سـەرەتایی. جـۆرە ململانێیـەکی تریشـمان هەیە، کە لە نێوان حەق و ناحەق دایە، ئەمەش لە چیرۆکە کۆمەڵایەتییەکاندا بـەدی دەکرێـت، یـاخود لـە نێـوان مـرۆڤ و ژیـانی زەحمـەت و کولەمـەرگی. ڕێژەکەشی، بۆ منداڵانی پۆلی دووەمی سەرەتایی١٧٪ و پۆلی سێیەمیش ١٢٪ یـە"[٣٤]، بـەڵام لـە هـەموو ئەمانەشـدا، نابێـت شـتێك بـاڵ بەسـەر ڕووداوی سەرەکییدا بکێشێت، ئەمەش دەبێت چیرۆك لەسەری بڕوات، بە بـێ پچـڕان یان راوەسـتان. هـەروەها دەبـێ هێڵـی(گـرێ) بـە روونـی دیـار بێـت، تـا ئـەو

[٣٤] د. حسن شحاتة، أدب الطفل العربي، ص ١٦٨–١٦٩.

رادەیــەی گــەر مرۆڤێــك ویســتی چــیرۆكێك بگێڕێتــەوە، ناســینەوە یــان بــە دواداچوونی گرێی لا ئاسان بێت، لە كاتی گێڕانەوەكەدا. بۆیە دەتوانین بڵێین (گرێ)، ئەو خاڵەیە، كە كێشەكە تیایدا لەو پەڕی توندی و چڕبوونەوەدایە.

٣- ئەنجــــام **Denouement**

گرنگی كۆتایی لە چیرۆكدا، لەرەگەزەكانی تری ناو چیرۆكەكە كەمتر نییە، چونكە لەگەڵ ئەوەی كۆتایی خاڵی تەقینەوە و چارەسەركردنی كێشە و ململانێیەكانە و، خوێنەر بە هۆیەوە دەگاتە ئەنجامێك، جگە لەمە كۆتایی، ئەو بەشەیە كە ئامانج و مەبەستی گشتی چیرۆكەكە تیایدا دەخرێتە ڕوو، بۆیە زۆر لە لێكۆڵەرانی چیرۆك، ئەم بەشە بە (ساتی ڕووناك كردنەوە ـ **لحظة التنوير**) ناو دەبەن. واتە "***هەموو ئەو كێشەو گرفتانەی كە لە چیرۆكدا ڕوودەدەن، بەرەو خاڵی ڕووناك كردنەوە دەڕۆن، كە كۆتایی چیرۆكەكەیە و، تیاشیدا مانای گشت شتەكانی پێشوو ڕوون دەكاتەوە و دەردەخات.***"[٣٥] ، كۆتاییش دەبێ ببێتە مایەی ڕازی كردن و قایل بوونی منداڵان، چونكە كۆتایی بەلای منداڵانەوە سەر لێشێواندن و گومان دەنوێنی ئەگەر بۆشایی و تێنەگەیشتن ڕووبەڕوویان بێتەوە، بۆیە كۆتایی لاوازو قەناعەت پێنەكراو، خراپترین گوناهە كە نووسەر دەیكات، هەموو نووسەران دەداتە دەست پڕوپووچی و بەتاڵی، لەبەر ئەوە كە كۆتایی دێت، دەبێ بە هێز بێت و مەبەستێك بگەیەنێت، قەناعەت پێهێنەر بێت. جا بۆ ئەوەی كە هیچ گومانێك نەمێنێتەوە و، خوێنەر هەستێكی تەماوی بەرانبەر بە چیرۆك و چارەنووسی كەسایەتییەكانی نێوی نەمێنێ، نووسەر زۆر جار ڕەگەزێك لە ڕەگەزەكانی لە

---

[٣٥] الدكتور رشاد رشدي، فن القصة القصيرة، ط٣ ،١٩٧٠، ص١١٢.

پڕی دەخاتە سەر، واتە دەخاتە سەر كۆتاییەكە، بەمەش گشت كەلێن و قوژبنە تاریكەكانی ناو چیرۆكەكە بۆ خوێنەر یان گوێگر روون دەبێتەوە. ئەم رەگەز و خستنە سەرانەش هەندێ جار بەڕێككەوت دێنە ناو چیرۆكەكە، هەندێ جاریش چیرۆكنووس بە ناچاری پەنایان بۆ دەبات، هەروەك باسمان كرد تەنها بە مەبەستی ئەوەی خوێنەر یان گوێگرەكە بڵێ (بەڵێ من تێدەگەم)[٣٦].

لێرەدا پرسیارێك سەر هەڵدەدات، ئایا كۆتایی دەبێت دڵخۆشكەر و شادی بێت، یان غەمگینی؟! چارەسەرێكی تەواو و ئامادەكراو پێشكەش بكات، یاخود نا؟! بۆ وەڵامی ئەم پرسیارەش لێكۆڵەرانی بواری چیرۆك و ئەدەبی منداڵان، ڕا و بۆچوونی جیاوازیان هەیە، جیاوازییەكەش بە پێی جیاوازی قۆناغی تەمەن سەری هەڵداوە، بەڵام هەندێ لە رەخنەگران كۆتایی بەختەوەریان لە چیرۆكی منداڵاندا پێ باشە، چونكە بە پێی ئەو لێكۆڵینەوانەی لەم رووەوە لەسەر منداڵاندا ئەنجام دراون، دەركەوتووە كە ئەو چیرۆكانەی كۆتاییان بە خۆشی و شادی دێت، بە رێژەیەكی زیاتر لەلایەن منداڵاندا وەردەگیرێت لەو چیرۆكانەی كە كۆتاییان دڵتەنگی و ناخۆشییە، ئەو لێكۆڵەر و رەخنەگرانە، پێشبینی ئەوە دەكەن، كە ئەو چیرۆكانەی كۆتاییەكانیان ناخۆشییە، پێویست بەوە ناكات كە منداڵان گوێی لێ رابگرن، چونكە جیهانی منداڵ، جیهانی دڵخۆشی و زەردەخەنە و شادییە، بۆیە پێویستە لەسەرمان، كە هەست و سۆزی منداڵ بەم كۆتاییە ناخۆشانە ئازار نەدەین. هەروەها سەبارەت بە چارەسەریش بۆ كۆتایی، دەكرێ چیرۆك

---

[٣٦] جۆن ئەیكن، چۆن بۆ منداڵان دەنووسی، و:كەمال غەمبار، ل ٨٣–٨٤.

کۆتایی پێ بێت، بەبێ ئەوەی هیچ چارەسەرێك پێشکەش بە منداڵان بکرێت، بەڵکو بۆ منداڵان بە جێ بهێڵرێت کە خۆیان بە ئەنجام بگەن و، بیرو هۆش و هەستەکانیان بخەنە گەڕ تاوەکو بگەنە کۆتاییەکە، بەڵام ئەو چیرۆکانەی کە کۆتاییەکانیان، چارەسەرییەکی تەواویان پێشکەش بە منداڵان کردووە، بیر و هۆش و هەستی منداڵان ناخاتە کار بۆ وەدەست هێنانی ئەنجامی نێو چیرۆکەکە، لەم حاڵەتەشدا، توانای یادەوەری (**مذاكرة**) منداڵان گەشە دەکات نەوەك توانای داهێنانەکانیان.

لێرەدا بۆ نموونە چیرۆکی (دارکونکەرە)[٣٧] دەهێنینەوە، تایبەتمەند و خاسیەتەکانی (گرێچن)ی بەسەردا پراکتیزە دەکەین. چیرۆکنووس لە چیرۆکی (دارکونکەرە)دا، وردبینانە تان و پۆی رووداوەکانی چنیوە و، نوێکاری بەروخسار و شێوەی گشتی چیرۆکەکە بەخشیوە. سەرەتای (گرێ)یەکە لەم چیرۆکەدا، بە سووتانی شاخ دەست پێدەکات. وەك (گرێی یەکەم)، دواتر گوێگر یان خوێنەر لە دڵی خۆیدا چاوەڕێی دۆزینەوەی رێگاچارەیەکە، تاوەکو ئەم (گرێ - کێشەیە) دابمرکێتەوە، کەچی چیرۆکنووس زانایانە (گرێ - کێشە)ی چیرۆکەکە بەرەو لووتکە و هەڵکشان دەبات و (گرێ)ی تر دروست دەکات، ئەویش سووتانی داربەڕووەکەیە، وەك (گرێی دووەم). رەنگە گوێگر یان خوێنەر هەم دیسان دڵە کوتە بیگرێ و، چاوەڕێی چارەسەرێك بێت بۆ ئەم کێشەیەش. نەبادا سووتانی دارستانەکە و داربەڕووەکە، هێلانەی دارکونکەرەشی لێ بکەوێتەوە، بەڵام چیرۆکنووس هەر

---

(٣٧) سەلام مەنمی چیرۆکی (دارکونکەرە)، گوڵزارا چیرۆکان، لێژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە ئامادەی کردووە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٩٠.

لەگەڵ ڕۆیشتنی ڕەوتی چیرۆکەکە (گرێ)یەکی تر دروست دەکات، ئەویش سووتانی هێلانەکەی دارکونکەرەیە وەك (گرێ ی سێیەم)، مەبەستی چیرۆکنووس لێرەدا، توند کردن و گەورەکردنی (گرێ)یەکانە، تاوەکو بتوانی بەرەو لووتکە بیانبات و، بە هۆیانەوە (گرێچن)ێك دروست بکات و، خوێنەر یان گوێگر چێژ و هەستی خۆشەویستی گەورەی خۆی لەوێدا ببینێتەوە، بۆیە لێرەدا لەگەڵ توندبوونی (گرێ - کێشە)کان و هەڵکشانیان بەرەو لووتکە، گرێچنێك دروست دەبێت کە ئەویش (سەر گەردان بوون – بێ هێلانە بوونی دارکونکەرەیە). ئەمە لووتکەی کێشەکانە و، لێرەدا منداڵان دەیانەوێت چارەیەك بۆ ئەمە بدۆزنەوە، تاوەکو دارکونکەرە بێ جێگا و ڕێگا نەمێنێتەوە، بۆیە چیرۆکنووس شارەزایانە، بەرە بەرە (گرێچن) نەرم دەکاتەوە و دواتر کۆتایی پێ دێنێ، ئەویش بە (دۆزینەوەی هێلانەیەکی تر) لە لایەن دارکونکەرە و دڵخۆش بوونی. دەتوانین هاوکێشەکە بەم شێوەی خوارەوە دەربخەین :

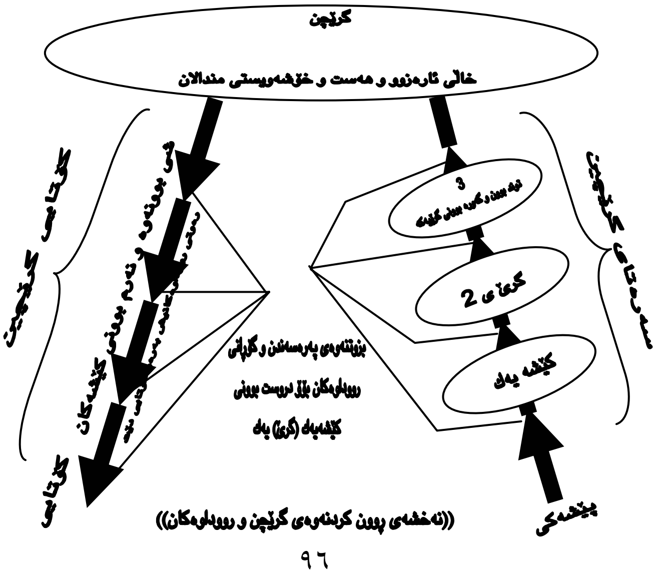

((نەخشەی ڕوون کردنەوەی گرێچن و ڕووداوەکان))

أ ـ سەرەتای گرێچنەکە = ناسینی کەسایەتی دارکونکەرە بە منداڵان + کونکردنی داربەڕووێك لەلایەن دارکونکەرە + دروستکردنی هێلانە لە داربەڕووەکە + پەیداکردنی بژێوی ژیان.

ب ـ ناوەڕاستی گرێچنەکە (گرێیەکان) = سووتانی شاخ (گرێی یەکەم) + سووتانی دار بەڕووەکە (گرێی دووەم) + سووتانی هێلانەی دارکونکەرە (گرێی سێیەم).

پ ـ لووتکەی گرێچن = سەر گەردان بوون و پەڕاگەندەبوونی دارکونکەرە.

ت ـ کۆتایی گرێچن = دۆزینەوەی هێلانەیەکی تر لەلایەن دار کونکەرە و شی بوونەوەی گرێچنەکە.

٤- کەسایەتی Character

کەسایەتی راست و دروست، خاڵێکی ترە لە خاڵەکانی چیرۆکی باش، چیرۆکنووسی بەهرەدار ئەوەیە، کە بتوانێت بە وردی کەسایەتییەکان وێنە بکات، بە جۆرێك کە لەگەڵ رەگەز و بەشەکانی تری نێو چیرۆکەکە بیانگونجێنێت و، وەك کارەکتەری راستەقینەش بە خوێنەر یان گوێگرانی بناسێنێت. واتە خوێنەر یان گوێگر راستگۆییان تێدا ببینێتەوە و، لەگەڵیاندا هەست بە بوونی ژیان بکات. کەواتە نووسەر چەند لێزانانە وێنەی قارەمان بکێشێت، چەند هونەرمەندانە رووداو بچنێت و پەیوەندییەکی هارمۆنی لە نێوان قارەمان و رروداوەکاندا بەرجەستە بکات، هێندەش زیاتر دەتوانێت سەرکەوتن بە دەست بهێنێت. چونکە قارەمان و رووداو، وەك دوو رەگەزی گرنگ و بنچینەیی، رۆڵێکی کاریگەر لە بەرهەمهێنانی هەموو چیرۆکێکدا

دەبينين، دەتوانين كەسايەتی وا پێناسە بكەين "*كە نواندنی كەسانێكە لە نەوەی ئادەميزاد ـ كە هەميشە بايەخێكی گەورەيان لە چيرۆكدا هەيە و بە زۆری گرنگترين رەگەز لە رەگەزەكانی چيرۆك دادەنرێن. هەتا ئەگەر گياندارايش بن، ئەم گياندارانە هەميشە وێنەی خەڵكانێ دەنوێنن يا دەكێشن، يا لەباتی سيما مرۆڤييەكان بەكاردێن.*"[٣٨]

لە چيرۆكی منداڵاندا كەسايەتی دروست، ئەو كەسايەتييانەن كە منداڵان رازی بكەن بەوەی راستەقينەن ياخود هاوتای راستييەكانن. جا ئەو كەسايەتييانە مرۆڤ بن، يان ئاژەڵ، يان ڕووەك (بێ گيانەكان)، يان كەسايەتی نێو ئەفسانەكان بن، ياخود هەر كەسايەتييەك بن كە لە جيهانی منداڵاندا خۆشەويستن. كەواتە رادەی قايل بوون و بڕواكردنی منداڵان بۆ كەسايەتييە دروستەكان، دەوەستێتە سەر توانای دانەر لە بەخشينی ئاكاری راستەقينە لە رەفتار و كاری سەرووی هێزەكان (الاعمال الخارقة) و، هێزی لاوازی ئەم كەسايەتييانە، لە وێنە راستەقينەكانی خۆيان، بۆ نموونە كاتێك نووسەر، وێنەی كەسايەتێكی وەك (سپايدرمان ياخود سوپەرمان) دەكێشێت، رەچاوی ئەوە بكات ئەو كەسايەتييانە، هەمان ئەو كار و هەڵسوكەوتانە بكەن كە هاوتاكانيان لە ژياندا دەيكەن، واتە دەبێت لە ئاستی واقيعی خۆياندا پيشانيان بدات، ئەگەر كەسايەتييەكان خەياڵيش بن ياخود ئاژەڵ و بێ گيانەكان بن، دەبێ هەڵسوكەوتەكانيان وەك ئەوانە بن، كە لە واقيعی ژياندا روويانداوە، هەر چەندە ئەندێشەی منداڵيش يارمەتی دەدات،

---

[٣٨] لين ئۆلنبيرند– ليزلی لويس، كورتەيەك لە بارەی لێكۆڵينەوەی چيرۆكەوە، و: سەلاح عومەر، ل ١٢٥.

به خستنه سەر و لکاندنی چەند سیفاتێکی ئادەمیزادی بۆ جۆرەها ئاژەڵ و بێ گیانیش. بەمەش چیرۆکنووس دەتوانێ زیندوویی راستگۆیی بە کەسەکان ببەخشێت، ئەمەش دەبێتە مایەی ئەوەی کە منداڵان سۆز و خۆشەویستی لەگەڵ ئەو کەسانەدا پەیدا بکەن. خاڵێکی تر، کە چیرۆکنووس لە وێناکردنی کەسایەتییەکاندا دەبێ رەچاوی بکات ئەوەیە، دەبێت کەسایەتییەکان کاری سروشتی ئەنجام بدەن، بە جۆرێك کە لەگەڵ لۆژیك و داب و نەریتە کۆمەڵایەتییەکاندا بگونجێت، ئەو رۆڵ و کارەی کە پێی دەسپێردرێت ئەو شتانەی کە دەیڵێت، یاخود ئەو گفتوگۆیانەی لەگەڵ کەسانی تری نێو چیرۆکەکە ئەنجامی دەدات، دەبێ گشتیان لەگەڵ تەمەن و رادەی رۆشنبیری و، لە سەرووی هەمووشیانەوە لەگەڵ تایبەتکارییەکانی خۆیدا بگونجێت، واتە ***"کەسەکە بۆ ئەوەی بچێتە ئەقڵەوە دەبێ لەگەڵ تایبەتکارەکانی خۆیدا بگونجێ، کابرایەکی ترسنۆك وا لێ مەکە لە پڕێکا شێر بە گوێ بگرێ، چونکو ئەگەر شتێکی وای کرد لە راکاری دەرچوو، ئەوا تۆ لە بڕواکاری لات داوە"***[٣٩]، هەروەها هەروەك باسمان کرد، دەبێ کەسایەتییەکە لەگەڵ ژینگە و داب و نەریت و کلتووری نەتەوەکەشیدا بگونجێت. ئەگەرچی زۆر جار وابووە کە چیرۆکێکی منداڵان لە زمانێکی بێگانە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی، نەیتوانیوە ئەرك و مەبەستی تەواوی خۆی بپێکێت، چونکە ئەو ژینگە و داب و نەریت و کلتوورەی کە دانەر کەسایەتییەکەی لێ هەڵهێنجاوە، رەنگە زۆر لەگەڵ هی کوردییەکەدا جیاواز بێت.

---

[٣٩] هونەری کورتە چیرۆك نووسین، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: مستەفا صالح کەریم، ل ١٦.

هەروەها کەسایەتییەکانی چیرۆکی منداڵان دەبێت گونجاو و ئاشکرا بن، جیاکراوە و سەرنجڕاکێش بن، گونجاو بن واتە ئەو کارەکتەرانەی کە چیرۆکنووس هەڵیاندەبژێرێت، منداڵان حەزی لێ بکەن و، پێشکەشکردنیان بە شێوازێك بێت، کە لەگەڵ قۆناغەکانی گەشەی منداڵ و ئاستی بیر کردنەوەیاندا بگونجێت، ئاشکراش بن مەبەستمان لێی هەستپێکراو و بەرجەستەکراو بن، بە جۆرێك کە بۆ منداڵ گران نەبێت لە خەیاڵ و ئەندێشەی خۆیدا، وێنەکەی بە هەمان شێوەو خاسیەت و ڕەنگەکانیەوە بکێشێ، لێرەشدا مەبەستمان ئەوەنییە، کارەکتەر هەر دەبێ لە جۆری ئادەمیزاد بێ، نەخێر، چونکە زۆر جار لە چیرۆکی منداڵاندا وا دەبێ کارەکتەر، ئاژەڵ، یان بێ گیان، یاخود مۆتەکەیەکی جنۆکە بێت، بەڵام گرنگ ئەوەیە ئەم کەسایەتییەی کە ڕۆڵ دەگێڕێت، واقیعی و لەسەر شێوەی ڕاستەقینە بێت، چەند سیفاتێکی ئادەمیزادی بە خۆوە هەڵگرتبێ لە قسەکردن، ڕەفتار، جووڵانەوە ... تاد.

هەروەها کە دەڵێین، دەبێ کەسایەتییەکان جیاکەرەوە و سەرنجڕاکێش بن، واتە نابێت ژمارەیان زۆر بێت، یان سیفاتیان لێك نزیك بێت، یاخود ناویان لێك نزیك بێت، بەڵکو دەبێ هەر کەسایەتێك، تایبەتمەندی و جیاکەرەوەی خۆی هەبێت، تاوەکو منداڵان تیکەڵاوی یەکتریان نەکەن.(٤٠) یەکێك لەو خاڵانەش کە یارمەتیدەر دەبن لە جیاکردنەوەی کەسەکان لە یەکتری و، تێکەڵاو نەبوونیان لەلای خوێنەر یان گوێگر، دانانی ناوە بۆ کەسەکان. چیرۆکنووس دەبێ مامەڵەیەکی سەردەمانە لەگەڵ ناوی

(٤٠) احمد نجيب، فن الكتابة للاطفال، ص ٧٨-٨٠.

کەسایەتی نێو چیرۆکەکان بکات، گەر ناوی کەسەکان لەگەڵ کەسایەتی ناو چیرۆکەکە و سەردەمەکەیدا نەگونجێ، نە شارەزایی چیرۆکنووس نیشان دەدات، هەروەك (حسێن عارف) لەم بارەیەوە دەڵێ : " ***ئەو چیرۆکنووسەی، ناوی کەسەکان لەگەڵ کەسایەتی ناو چیرۆکەکە و سەردەمەکەیدا نەگونجێنێ، هەر زوو نەشارەزایی خۆیم پێ ڕائەگەیەنێ، لە بنچینەیەکی هەرە گرنگی هونەری چیرۆك نووسینا، هەڵبژاردنی ناوی کەسانی چیرۆکەکەیە.*** "[41].

کەسایەتییەکانیش دابەش دەکرێنە سەر دوو جۆر:

کەسایەتی پێگەیشتوو (بگۆڕ) Daynamic Character

ئەو کەسایەتییانەن، کە لەگەڵ هەڵوێستەکانی نێو چیرۆکەکە گەشە دەکەن و پەرە دەسێنن. واتە ئەو کەسایەتییانە لەگەڵ ڕەوتی چیرۆکەکە بەردەوام دەبن، هەروەها بە درێژایی ڕووداو و هەڵوێستەکانی نێو چیرۆکەکە، هەڵوێستەکانی ئەم جۆرە کەسایەتییانە بەرە بەرە لایەنی نوێیان لێ دەدۆزرێتەوە و بەدەردەکەوێت، کە ڕەنگە لە لایەن گوێگر یان خوێنەرەکە، لە سەرەتای ناسینی کەسەکەدا ڕوون و ئاشکرا نەبووبن. نووسەری بەهرەمەندیش، گەشە و پەرەسەندنی کارەکتەر بە شێوەیەکی پلەدراو سەلمێندراو دەکات، تاوەکو لەگەڵ ئەو سروشتە کە لە واقیعدا هەیەتی بگونجێت. ئەم جۆرە کەسایەتییەش پێکهاتەی تەواو نابێت، تەنها لە نزیکی

---

[41] حسێن عارف، ناوی کەسانی چیرۆکمان چۆن هەڵبژێرین؟ گۆڤاری (بەیان)، ژمارە(٣)، نیسانی ١٩٧٠، ل ١١.

تەواوبوونی چیرۆکەکە نەبێت، زۆربەی کەسایەتییەکان لە چیرۆکی منداڵاندا، لەم جۆرەیە، کە بە نەمری لە یادەوەری دەمێنێتەوە و لەگەڵ ویژدانی مرۆڤدا دەژێت.

کەسایەتی جێگیر – رووکەش (نەگۆر) Static character

کەسایەتی جێگیر، ئەو کەسایەتییەیە کە هیچ گۆڕانێك لە پێکهاتەکەی نییە، هەروەك ئەوە وابێت هیچ نەجووڵێ لە ژیان لە ماوەیەکی دیاریکراوی تەمەن، واتە کەسایەتییەکی خاوەن یەك رەهەندەو، هەمیشە هەڵسوکەوتەکانی لە نێو چیرۆکدا بەیەك سروشت و رەوشت دەبینرێت. وە کاتێکیش لە چیرۆکدا دەردەکەوێت، بە شێوەی تەواو پێگەیشتوو دەردەکەوێت لە پێکهاتندا، واتە بە درێژایی قۆناغەکانی چیرۆکەکە، لەسەر یەك سروشت دەمێنێتەوە و گەشە ناکات. دەبێ لایەنە تایبەتمەندی و خودییەکانی ئەم کەسایەتییە و خاسیەتەکانی، بە روونی دیار بێت و بە جوانی وێنا کرابێ. نموونەی ئەم کەسایەتییانەش: سندباد، عەلائەددین، شێتۆکە و ئاقرۆکە، مەلای مەشهور ... هتد.

ئەمانە ناگۆڕێن و پەرەسەندنیان بەسەر نایەت، لەگەڵ ئەوەشدا کەسایەتییەکانیان لەهەر سەرچڵییەکدا، هاوشێوەی سروشتی خۆیانە، ئەم کەسایەتییانەش لە چیرۆکدا زۆر گەورە و مەزنن و ناوبانگ دەردەکەن.[٤٢]

بۆ رەگەزی (کەسایەتی)، چیرۆکی (**خـــاوێنی**)[٤٣] بە نموونە دەهێنینەوە، بە پێی ئەم رەگەزە پراکتیزەی دەکەین.

---

[٤٢] د. سمير عبدالوهاب احمد، قصص وحكايات الاطفال، ص ٢٠٣.هەروا: علي الحديدي، الادب وبناء الانسان، ص ١٢٣ –١٢٤.

لــەم چــیرۆکەدا نووســەر مامەڵەیــەکی زیرەکانــەی لەگــەڵ رەگــەزی (کەسایەتی)دا کردووە، ئەو تایبەتی و خەسڵەتانەی، کە دەبێ لە کەسایەتیدا هــەبن، لــە دروســتکردنی کەســایەتەکاندا، لەبــەر چــاوی گرتــوون. بــە پێــی بــارودۆخی ئــەو ســەردەمەی کــە منــداڵانی تێــدا دەژیــن، کەســایەتییەکان و ناوەکانیانی هەڵبژاردوون. چیرۆکنووس چەند کەسایەتییەکی لــەم چــیرۆکەدا بە کار هێناوە و دروست کردووە، کە (دانا و ساوێن) ســەرەکین و، (پیــاوێکی سەر رێگا، مامۆستا و قوتابیەکان)یش لاوەکین. چیرۆکەکە باس لەوە دەکات کەســایەتی (دانــا)، کــە کەســایەتییەکی پێگەیشــتووە، هەســت بــە کــەم لێپرسینەوەیی دەکات بەرامبەر ئەرك و هەڵوێستەکانی دەوروبەری، بە ئەرکی سەرشانی نــازانێ یارمــەتی خــەڵك بــدات و ژینگەکــەی خــاوێن راگرێــت، بــەڵام (ســاوێن)ی هــاورێی، کــە ئــەویش کەســایەتییەکی پێگەیشــتووە چــونکە هــەردووکیان واتــە (دانــا و ســاوێن) لــە گەشەســەندن و بەردەوامیــدان لەگــەڵ ڕەوتی چیرۆکەکە بەردەوام ئامۆژگاری (دانا) دەکات، لە ئەنجامدا دەیگۆڕێت بۆ کەسێك، کە هەست بە لێپرسینەوەیی دەکات و گیــانی یارمەتیــدانی لــەلادا دروســت دەبێــت. لــەم چــیرۆکەدا، کەســایەتییەکان ئــەو کارانــەی، کــە پێــی هەڵدەستن، کــارێکن منــداڵان بــە ئاســانی دەتــوانن ئــەنجامی بــدەن و لەگــەڵ توانای سروشتی واقیعی ئەواندان.

٥- کات و شوێن The Setting

---

[٤٣] بەهار رەشید، چــیرۆك بــۆ منــدالان (خــاوێنی)، چــاپخانەی وەزارەتــی پــەروەردە، هــەولێر، ٢٠٠٥.

کات و شوێن دوو ڕەگەزی پێویستن، کە بەشداری لە سازدانی چیرۆکدا دەکەن، شێوەی هونەری پێ دەبەخشن چونکە " ڕووداوەکان لە بازنەیەکدا دەسووڕێنەوە، ئەویش (کات و شوێن)ە.

ئەم پەیڤانەی سەرەوە بۆ ئەوەمان دەبەن، کە بڵێین، (کات و شوێن) لە چیرۆکدا،پەیوەندی بە هەریەکە لە ڕووداوەکان و کەسایەت و بابەتی چیرۆکەکەشەوە هەیە و، تەنانەت کاریشیان تێ دەکات،بۆیە دەڵێین " کات و شوێن دەفرێکن (بە مانا زاراوەییەکەی)، سەرجەم کەسان و کارەسات و ڕووداو و بەسەرهاتەکان لە خۆدەگرن"[٤٤]، لەبەر گرنگی ڕەگەزی (کات و شوێن) لە چیرۆکدا، لە خوارەوەدا هەریەکیان بە تەنیا باس لێوە دەکەین:

شـــوێن :

هـەموو مـرۆڤ و گیانلەبـەرێك، تەنانـەت بـێ گیانێـك، لەسـەر ڕووی ئـەم زەمینەدا پەیوەندییەکی توندوتۆڵی بەو شوێنەوە کە تیایدا جێگیر بووە هەیە و دەیبەستێتەوە. لێرەدا ناڵێین تیایدا ژیاوە، بـەڵکو دەڵـێین تیایـدا جـێگیر بووە، چونکە مردووەکانیش لە گۆڕستانەکاندا شوێنێکیان هەیە. زۆر مەسەلە و شتی تریش هەن، لە نێو خەیاڵەکانماندا دەخولێنەوە.

کەواتە هەموو شـتێك لەسـەر ڕووی ئـەم زەمینـەدا، حەتمـەن شـوێنێکیان داگیر کردووە، تەنانەت گەردیلـە و ماددەکـانیش، گـەر باسـی شـتەکانی نێـو ئەندێشـــە و خـــەیاڵیش بکـــەین، خـــۆ ئـــەمانیش وێنەیـــەکی شـــتە ڕاســـتی و

---

[٤٤] حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری...، ل ٢٧٨.

واقیعیەکانن، کە هەم دیسان جێگەیەکیان هەیە لەم بوونەوەرەدا، ئەمانە راستییەکن ناکرێ خۆیان لێ لابدەن.

چیرۆکیش بەو پێیەی کەوا رەنگدانەوەی واقیعە، نابێ راستییەکان فەرامۆش بکات، بۆیە چیرۆکنووس گەر بیەوێ بەرهەمەکەی سیفەتێکی زیندوو و راستگۆ وەربگرێت، دەبێت شتەکانی نێو واقیعی تیایدا بەرجەستە بکات. بۆیە " ***شوێن، بریتییە لەو واقیعە کۆمەڵایەتییەی کە چیرۆکنووس هەڵی دەبژێرێت و، رووداوی چیرۆکەکەی تێدا دەهۆنێتەوە، یان پاڵەوانی چیرۆکەکە لەم شوێنەدا ژیان دەباتە سەر.*** "[٤٥]، هەر چەندە ئەو شوێنەی کە لە چیرۆکدا هەیە، هەمان ئەو شوێنە نییە، کە لە واقیعدا بەرچاو دەکەوێت، چونکە بە لایەنی کەمەوە شوێنی نێو چیرۆك پێکهاتەکەی وشەیە، وەلێ شوێنی راستەقینەی رووداو لە واقیعدا بەدی دەکرێت و هەست پێ دەکرێت. بۆیە چیرۆکنووسی بەهرەدار هەمیشە هەوڵی ئەوە دەدات، بە چەند شێوەیەك و رێگایەك، شوێنی نێو چیرۆك لە شوێنی راستەقینەکەی واقیع نزیك بکاتەوە.

" ***نووسینی چیرۆك بۆ منداڵان، گەڕانەوەی چیرۆکنووسە بۆ ژیانی منداڵی، یان ژیان لەگەڵ منداڵاندا، یان ژیانی ئەمڕۆی بەشێك دەبێت لە دوو توێی ئەو ناوچانەی کە منداڵی لێ دەژێت، گەلێك جاریش نووسەر، بە خەیاڵ واقیعێك دروست دەکات، بەڵام هەر دەبێت نزیك بێت لە ژیانی منداڵان، یان***

---

[٤٥] نەوزاد عەلی ئەحمەد، منداڵ و ئەدەب، ل ٧٧.

بەشێك بێت لە ژیانەکەیان، یان بەشێك بێت، لە ڕەوتی پێشکەوتنی تەکنەلۆژیای ئەمڕۆ کە منداڵی لێ بژێت"[٤٦].

کەواتە ئەو شوێنەی کە لە چیرۆکی منداڵاندا هەڵدەبژێردرێت، دەبێ لەگەڵ ئەم واقیع و ڕاستییانەی سەرەوە کە باس کران، بگونجێت و ڕاستەقینە بن و بە ڕاستگۆییانە باسیان لێوە بکرێ. چونکە " ***ئەگەر شوێنی ڕوودانی چیرۆك وەڕاست نەچێ، خوێنەر ئیمان بە ڕاستەقینە بوونی کەسایەتییەکانیش ناهێنێ، جا بۆ ئەوەی شوێنی ڕوودانی چیرۆك لە ڕوانگەی خوێنەر ڕاست بنوێنێ، یەکەم جار پێویستە خودی نووسەر ئەوەی بە چاوی، شوێنێکی ڕاستەقینە ببینێ و بە باشی بیناسێ"***[٤٧].

لەلایەکی تریشەوە، چیرۆك گەر لە ژینگەیەکی دیاریکراو ڕوو‌بدات، دەبێ کەش و هەوای ئەو ژینگەیە نیشان بدات و، مرۆڤ وا هەست بکات لە هەمان ئەو شوێنە ڕاستەقینەیە، کە چیرۆکەکە باسی لێوە دەکات. بۆ نموونە کە باسی (لادێ) دەکات وەك شوێنێك لە چیرۆکەکەدا، کە کەسایەتییەکانی ڕۆڵی تێدا دەگێڕن و، ئاکسیۆنی[٤٨] چیرۆکەکە لەوێدا ڕوودەدات. دەبێ مرۆڤ لەوێدا هەست بە سادەیی و جوانی سروشت و دڵئارامی بکا، یاخود هەست بە هەژاری و نەخوێندەواری بکات،یانیش هەست بەو هاوکاری و دڵسۆزییە بکات، کە لە نێوان تاکەکانیدا هەیە. ئەمانەش گشتیان ڕەنگە ڕەوتی چیرۆکەکە بنوێنن، کەواتە " ژینگە، یان شوێنی ڕوودانی چیرۆك دەبێ بە چەشنێك بێ، کە ئاکسیۆنی چیرۆك لێوەشاوە و شایانی وی بێت"[٤٩].

---

[٤٦] نەوزاد عەلی ئەحمەد، منداڵ و ئەدەب، ل ٧٧-٧٨.

[٤٧] ئیبراهیم یونسی، گوڵبژێرێك لە هونەری چیرۆك نووسین، و : نەبەز جەهانگیر پور، ل ٦٦.

[٤٨] ئاکسیۆن: ڕەوتی چیرۆك.

[٤٩] ئیبراهیم یونسی، گوڵبژێرێك لە هونەری چیرۆك نووسین، و : نەبەز جەهانگیر پور، ل٦٢.

ئەم قسانەش بۆ ئەوەمان دەبات کە بلێین، چیرۆکنووس دەبێ لە کاتی هەڵبژاردنی شوێن بۆ چیرۆکەکەی، لە ژینگەی خۆی داینەبڕێت و لە شوێنێکی نامۆ و دەستکردا داینەنێت، بۆ نموونە لە چیرۆکی منداڵانی کوردیدا کاتێك چیرۆکنووس باس لە شوێنێك دەکات، دەبێت شوێنەکە لەگەڵ ئەو داب و نەریت و ژینگەیەدا بگونجێت، کە رۆڵەی یاخود بلێین منداڵی کوردی تێدا دەژی. کەچی هەندێ لە نووسەرانمان ئەم کارە بە هەند هەڵناگرن، بە تایبەتی لە کاتی وەرگێڕانی چیرۆکێك لە زمانانی بێگانەدا، زۆر جار هەمان ئەو شوێنانە بە کار دێنن، کە لە چیرۆکەکەدا هەبووە، لەم حاڵەتەشدا (شوێن) کارێکی ئەوتۆی ناکەوێتە سەر، تەنانەت ئەوە نەبێت رەنگە کەسەکانی لەسەر بێن و بچن، بۆیە " ***هەندێ جار شوێن، شتێکە هەر ئەوەتا ڕووداوەکەی تێدا روودەدات، یان ئەوەتا کەسەکانی لەسەر دێن و دەچن و، ئیتر ئەرکی دیکەی ناکەوێتە سەر، (شوێن)ی چیرۆکی کوردی ئەم بیست ساڵەی رابردوو، تاك و تەرای ئەم و ئەوی لێ دەرچێت ئەگینا لەم جۆرەن، راستە بایەخیان بە مرۆڤی کورد داوە، بەڵام لە ژینگەی خۆی دایبڕیوەو لە شوێنێکی نامۆ و دەستکردا دایناوە. گوند و شار وگەڕەك و شەقام و شۆستە و وێستگە و پاس و فەرمانگە و ئوتێل و چاخانە و مەیخانە و نەخۆشخانەی نادیار و بێ ناونیشانە و، ئەوەندەش گشتییەکە دەشێ بلێین سیفاتی تایبەتییان تێدا نییە و تام و بۆی خاك و ئاوی خۆمان نادات***"[٥٠]، ئەم کارە لە ئەدەبی منداڵاندا، کارێکی ناڕەوایە، چونکە هەروەك لە پێشتردا ئاماژەمان پێدا، ئەو کارو کردەوانەی چیرۆکنووس باسیان لێوە دەکات، دەبێت لەگەڵ ئەو شوێن و ژینگەیەی کە تیایدا روودەدەن گونجاو بن ئەگینا

---

[٥٠] زاهیر رۆژبەیانی، چیرۆکی هونەری کوردی - شێواز و بونیاد، ل ٢٧٦.

چـیرۆکەکە زینـدوویی و راسـتگۆییەکەی لـە دەسـت دەدا، بۆیـە دەبـێ چیرۆکنووس شوێنێکی راستەقینە هەڵبژێرێت، کـە لـە واقیعـەوە نزیـك بێـت، دەبێ زانیاری و شارەزایی تەواوی لە بـارەی ئـەم شـوێنەوە هـەبێت، چـونکە نابێت شوێنەکە دەقاودەق وەك خۆی بە کاری بێنێتەوە، بەڵکو دەبێ هەندێ گۆڕانکاری تیـادا بکـات و جوانییـەکی هونـەری پـێ ببەخشـێت، بۆیـە نابێـت هەرگیز ئەو شوێنانە هەڵبژێرێت، کە زانیاری تەواویان لەسەر نـازانێ، چـونکە لەو کاتەدا ناتوانێ هیچ گۆڕانکارییەك بەسەر ئەو شوێنەدا بێنێـت ناچـار وەك خۆی دایدەنێتە نێو دەقەکە.

لەلایەکی تریشەوە زۆر لە لێکۆڵەران، رەگەزی (شوێن) وەك ناسنامەیەکی نەتەوەیی نیشتیمانی لەقەڵەم دەدەن. چونکە " ***شـوێن لـە میللەتێکـەوە بـۆ میللەتێکی دیکـە جیـاوازە و تـەوزیفکردن و بەکارهێنانیشـی جیـاوازە و، لـە هەمان کاتیشدا، ناسـاندنی پێناسـە و مـۆرکی میللـەتان بـە دیـار دەخـات و دەناسرێنەوە***"(٥١) بۆیەشە زۆر جار کە چیرۆکی میللەتێك دەخوێنینەوە، ئەو مۆرکە تایبەتییەی کە میللەتەکەی پـێ ناسـراوە، لـەم چـیرۆکەدا بەرجەسـتە دەکەین.

کەواتە " شوێن هەر ئەوە نییە کە رووداوەکانی تێدا روودەدات، بەڵکو بە تونـدی کـار لـە دەروون و هەڵسـوکەوتی مـرۆڤ و کاردانـەوەو چـالاکییە سایکۆلۆجی و، سۆسیۆلۆجی و... تەنانـەت بـیرو بۆچـوون و ژیـانی رۆحـی و هەڵوێستی رۆژانە و خەون و خەیاڵیشی دەکات."(٥٢)

---

(٥١) سابیر رەشید، چیرۆکی کوردی، رەخنەو لێکۆلینەوە، ل ٢٧.

(٥٢) زاهیر رۆژبەیانی، چیرۆکی هونەری کوردی...، ل ٢٧٧.

ژینگەی ئەو شوێنەی، کە بۆ منداڵان دەست دەدا، لە قۆناغەکانی تەمەنی زوویاندا، بریتییە لە، دارستان و باخەکان، سەر دار و درەختەکان، ماڵ و قوتابخانە... تاد، چەند شوێنێکی تری سادە و ساکار، کە منداڵان دەتوانن پێشبینییان بکەن، بەڵام کاتێك شوێنەکان بۆ ئەشکەوت و چۆڵ و چیا و دەریا و رووبارەکان بگوازرێنەوە، رەنگە لەم حاڵەتەدا منداڵ پێویستی بە ئەزموونێکی فراوانتر و، تەمەنێکی عەقڵی پەرەسەندووتر بێت. لەم گۆشەیەدا چیرۆکی منداڵان لەگەڵ هی گەورانـدا جیا دەبێتەوە. بەڵام منداڵ لە قۆناغەکانی تەمەنی پێگەیشتوویدا، لەبەر ئەوەی زیاتر سەرنجی بۆ (چیرۆکی واقیعی) دەچێت و کەمتر بایەخ بە چیرۆکی خەیاڵی و ئەفسانەییەکان دەدات، بۆیە بۆ ئەوە دەچێت، کە ئەو رووداوانەی لە ژیاندا روودەدەن، هەر دەبێ لە شوێن و کاتێکی دیاریکراودا روو بدەن، رووداوەکانیش پەیوەستن بە بارودۆخ و داب و نەریت و پرەنسیپە تایبەتییەکانی ئەو کات و شوێنەی، کە تیایاندا روودەدەن. پەیوەست بوونیش بە هەموو ئەمانە، شتێکی گرنگە بۆ زیندوویی چیرۆکەکە و رەگەزی هاندان و پەرۆشی تێدا زیا دەکات، چونکە ئەمە رووپۆشی دەروونی چیرۆکە، بۆیە ئەو چیرۆکەی باس لە شوێنێکی دەستنیشانکراو و دیار دەکات، دەبێت راستەقینە بێت، راستگۆیانە باسی لێوە بکات.

ژینگەی شوێن لە چیرۆکی منداڵانی کوردی لە دوای راپەریندا، زۆر جار بریتییە لە لادێ، دارستان، دار و درەخت، ماڵ و قوتابخانە، کانی و سەرچاوەکان... و چەند شوێنێکی تر، کە تایبەتمەندی نەتەوەیی میللەتی کوردی بەخۆوە گرتووە و، رەسەنایەتییەکەی پاراستووە. لەم بارەیەشەوە (غالب هلسا) لە پێشەکی کتێبی (جوانکاری شوێن) ی (باشلار) دا دەڵێ :

"هەر کارێکی ئەدەبی ئەگەر شوێنی فەرامۆش کرد، ئەوا تایبەتمەندی و رەسەنایەتی خۆی لە دەست دەدات، لای من شوێن تایبەتمەندی نەتەوەیی بە خۆیەوە هەڵدەگرێ و گوزارشت لە روانینیش دەکات."[٥٣]

کـــات :

کات وەك رەگەزێك لە رەگەزەکانی چیرۆکی منداڵان، رۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت، بە هەمان شێوەی شوێن، یاخود باشتر وایە بڵێین لەگەڵ شوێن چوارچێوەیەك بۆ رەگەزەکانی نێو چیرۆکەکە ساز دەکات، هەروەك حسێن عارف دەڵێت : " کات و شوێن لە هونەری چیرۆکنووسیندا، بەپێی چەند دەستورێکی تایبەتی، دەبنە چوارچێوەیەك بۆ کەسان و کارەسات و رووداو و بەسەرهاتەکان"[٥٤]، کەواتە ئاکسیۆنی چیرۆك، بەپێی ماوە ناتوانێ بەرێوە بچێ، بۆیە لە هەموو چیرۆکێکدا رووداوەکان لە ماوەیەکی دیاریکراو روودەدەن. کەواتە ژینگەی کات : " بریتییە لەو مەودایە کاتییەی کە رووداوەکانی چیرۆك تیایدا روودەدەن"[٥٥].

کاتەکانیش زۆر جار کورتن، وەك ئەوەی سەعاتێکن یاخود رۆژێك یان چەند رۆژێکن، لەوانەیە خۆی بگەیەنێتە هەفتەیەکیش، زۆر جاریش کاتەکان دوور و درێژ دەبن، وەك ئەوەی خۆیان لە قەرەی مانگێك، یان وەرزێك یاخود ساڵێك و لەوانەیە زیاتر بدەن. هەروەها کاتەکان لە نێوان دەمەکانی (رابردوو، ئێستا، داهاتوو)دا دەخولێنەوە.

---

[٥٣] غاستون باشلار، جماليات المكان، ترجمة غالب هلسا، ص٨.

[٥٤] حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری رەخنە و لێکۆڵینەوەدا، ل ٢٧٨.

[٥٥] محمد عبدالرزاق ابراهيم ويح واخرون، ثقافة الاطفال، ص٣٥٠.

کـاتیش سـەبارەت بـە منـداڵ و چـیرۆکەکانیان، تـا رادەیـەك جیـاوازی بەخۆیـەوە دەبینـێ، چـونکە منـداڵ لـە قۆنـاغی سـاڵەکانی سـەرەتاییدا، تێگەیشتنی تەواو و ئاشکرای نییە بۆ کاتەکان. کەچی لەوانەیـە هەسـتکردنی بۆ رەگەزی شوێنەکان تۆزێك باشتر بێت، بۆیـە چـیرۆك گێڕەوەکـان زۆر جـار دەستەواژەی (هەبوو نەبوو، لە دێر زەمانان، کەس لە خوای گەورەتر نـەبوو) بـەکاردەهێنن، لێـرەدا راسـتە دەسـتەواژەکە گوزارشـت لـە کـاتی رابـردوو دەکات، بەڵام بە بێ ئەوەی دیاریکردنێکی تەواوی ئەم رابردووە بکات. بـەڵام منداڵان لـە سـەرەتای قۆنـاغی تەمەنیانـدا، قۆنـاغی (٣-٦) سـاڵان دەتـوانن جیاوازی لە نێوان شەو و رۆژدا بکەن، دواتر جیاوازی لە نێوان وشەی ئەمڕۆ و بـەیانی (سـبەینێ)دا بکـەن، رەنگـە ئەمـە بەرەبـەرە بـڕوات تـاوەکو دەگاتـە ڕۆژەکانی هەفتە، بەڵام ڕەنگە نـەتوانێ مانـای سـەردەم و سـاڵەکان بزانێـت، ئەم تێگەیشتنەش بە پێی گەشەکردنی قۆناغی تەمەنی زیاد دەکات. بۆیە بـە شـێوەیەکی گشـتی چیرۆکنووسـی لێهـاتوو ئـەو کەسـەیە، کـە بتـوانێ هاوسـەنگییەك لـە نێـوان پێداویسـتییە هونەرییـەکانی چـیرۆکی منـداڵان و، تواناکانی عەقڵی، رادەی وەرگرتنـی دا بکـات، بەڕەچـاو کردنـی ئـەو قۆناغـە تەمەنییەی کە بۆی دەنووسێ و، ئەو بابەت و رەگەزەش کە لـە چـیرۆکەکەدا بە کاری دێنێ، بۆیە منداڵانیش لەگـەڵ بـەرەو پـێش چـوون و گەشەسـەندنی قۆناغی تەمەنیان، زیاتر بەرەو شتی واقیعی هەنگاو دەنـێن و دەتـوانن دەرك بەوە بکەن کە رووداوەکانی نێو چیرۆك بە بێ کات و شـوێن روونـادەن. بۆیـە ئەو چیرۆکەی باس لە سەردەمێکی دیاریکراو یان کاتێکی دیـاریکراو دەکـات، دەبێـت راستگۆیانە باسـی لێـوە بکـات و راسـتەقینە بێـت، هـەروەها ئەگـەر کاتەکان درێژ خایەن بن، وەکو ئەوەی خۆیـان لـە وەرزێـك یـا سـاڵێك یـاخود

زیـاتر بـدەن، دەبـێ لـەم حاڵەتـەدا چـیرۆکنووس ئاگـاداری گشـت ئـەو گۆڕانکارییانە بێت، کە لەو ماوەیـە دوور و درێژانـە بەسـەر رووداو و کەسـانی نێو چیرۆکەکەدا دێن. **هەروەها** گەر بۆ نموونە رووداوەکان لە شەو روودەن، دەبێـت مـرۆڤ تیایـدا هەسـت بـە دڵـەڕاوکێ و تـرس و چـاوەڕوانی و خـەیاڵات بکات، کەوا لە ئەندێشەی مرۆڤدا دەخولێتەوە وێنایان دەکات، کەوا لە پشت ئەم تاریکییە، چەند جیهانێکی تر هەیە، کە گیانەوەری تر تیایدا دەژین.

لە چیرۆکی (**دیاری و سەردان**)[٥٦]، چیرۆکنووس مامەڵەیـەکی زیرەکانـەی لەگەڵ رەگەزی (کات و شوێن) کردووە و، بـە ئەنـدازەی پێویسـتیی رووداو و هەڵوێستی کەسایەتی و پاڵەوانی چیرۆکەکە کەڵکی لێ وەرگرتوون.

لـە سـەرەتایی چـیرۆکەکەدا نووسـەر ئامـاژە بـە شـوێنەکە دەکـات کـە (دارسـتان)ە و دەڵێـت :(**لـە دارسـتانێکدا کۆمـەڵێك گیانلەبـەر دەژیـان**). چیرۆکنووس زانایانە ئەو شوێنەی هەڵبژاردووە کە (دارستان)ە، ئـەو کـەش و هەوایـەی لـە چـیرۆکەکەدا بـە شـوێنەکەی بەخشـیوە هـەمان ئـەو کـەش و هەوایەیـە کـە لـە واقیعـدا لـە ژینگـەی دارسـتاندا بـەدی دەکرێـت. هـەروەها شوێنەکە لەگەڵ سروشتی واقعی نەتەوەی کورددا دەگونجێت و سەبارەت بـە منداڵانیش شوێنێکی نامۆ نییە، تام و بۆی خـاك و ئـاوی میللـەتی کـوردی لێ دێت.

لە جێگەیەکی تـردا چـیرۆکنووس دەڵـێ :(**کـە ئـەوان رۆیشـتن، مـەیموون چووە سەر دار گوێزێك و سەبەتەیەکی پڕ کرد لە گوێز، ئینجا خۆی گەیاندە**

---

[٥٦] عەلی حەمە رەشید بەرزنجی، دیاری و سەردان (دە چـیرۆك بـۆ منـدالان)، سـلێمانی، ٢٠٠٤، ل١٧-١٨.

ماڵی سمۆره). لێرەشدا چیرۆكنووس زانایانە دوو شوێنی تری بە منداڵان ئاشنا كردووە و بیر و هۆشی خستوونەتە سەر، شوێنەكانیش (سەر دار گوێز، ماڵی سمۆره)ن. ئەمەش شتێكی ئاساییە چونكە (سەر دار و درەخت، ماڵ) دوو شوێنن كە بوونیان زۆرە لە نێو چیرۆكی منداڵانی كوردی، سەبارەت بە منداڵانیش شوێنی نامۆ نین.

كات: هەر لە هەمان چیرۆكدا (**دیاری و سەردان**)، چیرۆكنووس وەك رەگەزێك لە رەگەزەكانی بینای چیرۆك باسی (كات)ی كردووە، هەروەك لە شوێنێكی چیرۆكەكەدا دەڵێ:(**بۆ بەیانی هەموو لە ماڵی ورچ كۆبوونەوە**) یاخود دەڵێ:(**بۆ رۆژی دواتر لە گەرمەی یاریكردندا، بەردێك كەوت بە قاچی كەروێشكە سپی**). بە گشتی كاتەكانی ئەم چیرۆكە رابردوون.

٦- گێڕانەوە و گفتوگۆ و وەسف

چیرۆكنووسی باش بۆ ئەوەی رووداوەكان بەیەكەوە ببەستێتەوە و كارەكتەرەكانی ئاشكرا بكات، لایەنە هونەرییەكانی دەق پێكەوە گرێ بدا و جۆرە سیحرێك بە چیرۆكەكەی ببەخشێت، تا لە رێگەیەوە گوێگر بۆ خۆی (چیرۆكەكە) كێش بكات، لە سەرووی هەمووشیانەوە جۆرێك لە متمانە و باوەڕ بە بەرامبەر ببەخشێت، دەبێت ئەم رەگەزانەی سەرەوە (گێڕانەوە، گفتوگۆ، وەسف) لە چیرۆكەكەیدا بەرجەستە بكات، كە تا رادەیەك لە ئەركەكانیان دەتوانین بڵێین كەمێك لێك نزیكی و خزمایەتییان هەیە.

گێڕانەوە Narrative : یەكێكە لە بونیادە سەرەكییەكانی دەق و، بە شێوەیەكی ئێستاتیكی سەرجەمی دەقەكە بەڕێوە دەبات، لایەنە هونەرییەكانی دیكە پێكەوە گرێ دەدات، ئەمە جگە لەوەی رووداو و

هەڵوێستەکان لە وێنەیەکی واقیعی بۆ وێنەیەکی زمانەوانی دەگوازێتەوە، کە بە جۆرێك بەرامبەر (گوێگر یان خوێنەر) وا هەست بکات ئەم رووداو و هەڵوێستانە دەبینێت و لەبەر چاویدایە. وەزیفەی گێڕانەوەش هەر تەنها ئەوە نییە، بەڵکو دەکرێت گێڕانەوە خاوەن سیحرێك بێت بۆ پەلکێشکردنی خوێنەر بە دوای ئەو بابەتەی دەیخاتە روو.[٥٧] لە چیرۆکی منداڵاندا دانەر بە هۆی رەگەزی گێڕانەوە، دەتوانێ کەسەکان و رووداوەکان بە شێوازێکی راستگۆیانە و، لە چوارچێوەیەکی هونەری جوانکاری بە منداڵان بناسێنێت و سەرنجی منداڵان بۆ چیرۆکەکەی رابکێشێت، چونکە منداڵانیش لە نێو خۆیاندا ئەو کارانەی کە کردوویانە و ئەو شتانەی بینیویانە، بە گێڕانەوە بۆ یەکتری باس دەکەن. بۆیە لە چیرۆکدا رەگەزی گێڕانەوە تام و چێژی تایبەتی خۆی هەیە بۆ منداڵان.

وەسف : ئەو رووداوانە روونتر دەکاتەوە کەوا خوێنەر لە خەیاڵیدا لێکیان دەداتەوە، وا لە منداڵ دەکات وێنەکە بە جۆرێك ببینێت و خەیاڵی بکات وەك ئەوە وابێت کە سەیری دەکات. ئەدیبیش لە گێڕانەوەی چیرۆکدا تەنها بە گێڕانەوەی چیرۆکەکان واز ناهێنێ، بەڵکو لە هەمان کاتدا هەوڵ دەدات وێنایان بکات. لە واقیعدا کە خوێنەر لە خوێندنەوەی چیرۆکێك، یاخود گوێگرێك لە گوێگرتنی چیرۆکێك دەبێتەوە، بە زۆری پارچە وەسفییەکانی بیر دێتەوە، حەز دەکات جارێکی تر بگەڕێتەوە سەریان.

" *وەسفیش لە چیرۆکدا وەك هەر یەکێك لە رەگەزەکانی دی بۆ رازاندنەوە نییە، بەڵکو مەبەستێکی دیاریکراو دەگەیەنێت و بەشێکە لە*

---

[٥٧] سیامەند هادی، دوو چیرۆکنووس لەبەردەم پێنج پرسیاردا، گ. ئایندە، ژ (٤٩)، ل١٠٢.

ڕووداو، پێویستە ئەو شتە وەسفکراوە لە چاوی نووسەرەکەیەوە تەماشا نەکرێت، بەڵکو لە چاوی کەسایەتییەکەوە ببینرێت."[٥٨]

بۆ گێڕانەوەی چیرۆکیش سێ ڕێگا هەن، ئەوانیش ئەمانەی خوارەوەن:

١- **ڕێگای ڕاستەوخۆ:** لێرەدا دانەر لە دەرەوەی ڕووداوەکان دەوەستێت، کاتێك باس لەو بەسەر هات و ڕووداوانە دەکات کە بەسەر کەسانی تردا هاتوون. ئەم ڕێگایەش لە هەموو ڕێگایەکانی تر بەربڵاوترە و، لەگەڵ منداڵاندا گونجاوە، بە جیاوازی قۆناغەکانی گەشەیان، بەتایبەتیش بۆ قۆناغی زوو، چونکە ڕووداو و وێنەکان لە زەینی منداڵدا نزیك دەکاتەوە لە ڕێگەی ئەو وەسف و گێڕانەوانەدا.

٢- **ڕێگای خودگێڕانەوە:** ڕووداوەکان لەسەر زمانی قسەکەر دەگێڕدرێنەوە، لە زۆربەی بارەکاندا ئەو پاڵەوانی چیرۆکەکەیە.

٣- **ڕێگای دیکۆمێنتەکان:** لێرەدا دانەر پشت بە چەند وتار و یادەوەرییەکی ڕۆژانە و شتی تر دەبەستێت و، دەیانکاتە کەرەسەی دروست کردنی چیرۆکەکەی.

کەواتە بۆ گێڕانەوەی چیرۆکیش، بە زۆری سوود لە دوو ڕاناو وەردەگیرێت ئەوانیش:

١- **کەسی سێیەمی تاك (ئەو):** بۆ نموونە لە چیرۆکی (**سەلکە شەیتانۆکە**)[٥٩]، نووسەر دەڵێ: (زینا، منداڵێکی زرنگ و پاك و خاوێن بوو، هەرگیز بە تەنها نەدەچووە دەرەوە لە ماڵ، کە لەگەڵ دایك و باوکیشیدا

---

[٥٨] رشاد رشدي، فن القصة القصيرة، ص١٠٠.

[٥٩] عزیز ئالانی، مەدالیا، (٧ کورتە چیرۆکی فێرکاری بۆ منداڵان)، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل١٦-٢٤.

دەچووە دەرەوە، هەر چی دەیبینی دەکەوتە پرسیارکردن لە دایە و بابە، زۆربەی وەڵامەکانیشی لەبەر دەکرد و کاتێك دەگەڕایەوە بۆ ماڵەوە پەڕاوێکی دانابوو وەڵامەکانی تێدا دەنووسییەوە، بەم جۆرە رۆژ بە رۆژ زیرەکتر دەبوو. کاتەکانی رۆژگاری دابەش کردبوو بەسەر یاری و کۆشش و خوێندنەوە و سەیری تەلەفزیۆن کردن.. هەروەها نووسەر لە جێگایەکی تر دەڵێت: **زیبا لە پێش میوانەکان دەستی برد بۆ پەرداخە ئاوەکان، کاتێك دایکی زیبا ئاوی دەگێڕا، زیبا هێندە بە خێرایی پەلاماری دا پەرداخەکانی لە دەستی دایکی قلّپ کردەوە. ئاوەکە رژا.. پەرداخەکان شکان.. زیبا لە ترسان رایکردە دەرەوە. دایکی زیبا خەمی خوارد.. تەریق بووەوە. لەبەر رێزی میوانەکان دایکی زیبا توورە نەبوو، هیچی نەگوت، بەڵکو بە ناچاری و هەناسە ساردی پەرداخە شکاوەکانی کۆکردەوە...)**

بەم شێوەیە چیرۆکنووس بە بەکارهێنانی ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك،وەسفی حاڵەتی (زیبا) و (دایکی زیبا) دەکات و، رووداوەکان دەخاتە روو.

٢- کەسی یەکەمی تاك (من): ئەم راناوەش کە لە چیرۆکدا بە کاردێت، دەبێ نووسەر هەوڵ بدات لەسەر زمانی خۆی بەکاری نەهێنێت. -هەروەك باسمان کرد- چونکە "گێڕانەوە لە کاتی خستنە رووی دەقدا یەکێك لەو ئەرکانەی کە پێویستە لە ئەستۆ بگرێت راگرتنی ئاستی خۆیی و ئاگادار بوون لەو پێکهاتە هونەرییەی دەکەوێتە نێو خودی گێڕانەوەکە"[٦٠]، وتە کە خوێنەر یان گوێگر گوێ بیستی دەقەکە دەبێت، هەست بەوە نەکات کە

---

[٦٠] سیامەند هادی، دوو چیرۆکنووس لەبەردەم پێنج پرسیاردا، ئایندە، ژ(٤٩)، ل١٠٢.

خاوەنی ئەو دەقە ئاگاداری ئەم گێڕانەوەیە، ئەمەش دەبێتە خاڵی سەرنج ڕاکێشانی بەرامبەر. بۆیە وا چاکە لە کاتی گێڕانەوەدا کە ڕاناوی کەسی یەکەم بە کار دێت، دەبێ بە دوو شێوە بە کار بێت:

لەسەر زمانی قارەمانی چیرۆکەکە. یاخود لەسەر زمانی یەکێك لە کەسایەتییە لاوەکییەکانی چیرۆکەکە.

بۆنموونە لە چیرۆکی (**سەگی پیاوانی ئەشکەوت**)[٦١] دانەر زۆر زانایانە لەسەر زمانی (سەگەکە) ڕووداوەکانی نێو چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە و دەڵێ: **(من سەگی نێوی ڕان بووم، لەگەڵ شوانی دڵ نەرم و چاك، لە نێوی دێ ڕەقیم بوون، ڕانمان دەبردە لەوەڕ، لە هاوین و لە زستان، لە بەهار و پایزان، لەگەڵ شوان دەردەچووم، خواناس و بە ڕەحم و پاك، دەچووینە کێویکی بەرز، بەرزتر لە دەریا و لە ئەرز، لەسەر سنگی ئەو کێوە، ئەشکەوتێ لە نێو دێوە، دەبینراو دیار بوو، ڕانمان دەبرد بۆ ئەوێ، دەمان لەوەڕاند لەوێ، جار بە جار شوانەکە دوور دەکەوت لە ڕانەکە، هەڵدەکشا بۆ ئەشکەوت، منیش جارێ بە ڕێککەوت شوانەکەم لە ئەشکەوت دی، لەگەڵ چەند لاوێکی دی، لەسەر سوجدە وەچۆکدا دەپاڕانەوە لە خودا، بۆیە منیش مامەوە، لەوێ نەجووڵامەوە...تاد.)**

هەر چەند شێوازی گێڕانەوە لە چیرۆکی منداڵاندا، شێوازێکی زاڵەو زۆر بە کار دەهێنرێت، بەڵام بۆ ئەوەی منداڵ لە گوێگرتنی یان خوێندنەوەی چیرۆکەکە بێزار نەبێ، وا چاکترە لەگەڵ شێوازی گێڕانەوە، شێوازی گفتوگۆش بە کار بهێنرێت.

---

[٦١] مەرسووم گەشبین، سەگی پیاوانی ئەشکەوت (زنجیرە چیرۆکی گیانلەبەران لە قورئانی پیرۆزدا بۆ منداڵان)، هەولێر، ٢٠٠٥، ل١٠-١٣.

گفتوگۆ: بریتییە لەو قسە و وتووێژە جۆراوجۆرانەی، کە کارەکتەرەکان لە نێوان خۆیاندا ئاڵوگۆڕی دەکەن. بە هۆکارێکی گرنگ دەژمێردرێت بۆ سەرکەوتنی چیرۆك، چونکە بنەمایەکی سەرەکییە لە بنەماکانی بینای هونەری چیرۆك، هەستێکی زیندوو دەداتە چیرۆکەکە، ئەویش بە هۆی ئەوەی یارمەتی خوێنەر دەدات بۆ هەستکردنی بە خۆشی و، لە بەدواداچوون و بێزاری دووری دەخاتەوە. هەروەها یارمەتیدەرێکە بۆ بەدیهێنانی سۆزداری لە نێوان چیرۆکخوان و گوێگر و خوێنەردا. بەم جۆرەش چیرۆکەکە لە دیدی منداڵاندا زیاتر واقیعی دیار دەبێت. هەروەها گفتوگۆ یارمەتی دەرخستنی بیرۆکەی چیرۆك دەدات و رووداوەکانی بەرجەستە دەکات و گوزارشت لە ناخی کارەکتەرەکان دەکات، واتە یەکێکە لەو شێوازانەی کە نووسەر پشتی پێ دەبەستێت بۆ وێنەکێشانی کارەکتەرەکانی، واتە یارمەتیدەرێکە بۆ نووسەر تاوەکو بە روونی بتوانێ کارەکتەرەکان وێنا بکات، چونکە لە سەرەتادا کارەکتەرەکان زۆر روون و ئاشکرا نین بەڵام لە میانەی ئەو گفتوگۆ و وتووێژانەی، کە دەیکەن لە چیرۆکدا زیاتر ئاشکرا دەبن. سەرەڕای ئەمانەش گفتوگۆ زیاتر سەرنجی منداڵ بۆ چیرۆك رادەکێشێ، کاتێك کە منداڵ دەبینێ کارەکتەرەکانی چیرۆکەکە لەگەڵ یەکتردا گفتوگۆ و ململانێ دەکەن، هەروەك چۆن ئەمە لە هەڵوێستەکانی ژیانا لە نێوان کەسەکاندا روو دەدات، منداڵانیش گوێ دەدەنە کاردانەوەیان لە بۆ گفتوگۆ، چیرۆکی (**کێـز خاتوین**)[٦٢] دەکەینە نموونە، ئەم چیرۆکە لە سەرەتا تا کۆتایی گشتی گفتوگۆ و وتووێژ کردنە لە نێوان ئەکتەرەکانی چیرۆکەکە، هەروەك لە

(٦٢) موئەیەد تەیب، کێز خاتوین، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ، دهۆکن ٢٠٠٤، ل٦.

شـوێنێکی چـیرۆکەکەدا گاوانێـك لەگـەڵ کێـز خـاتووین دەکەونـە گفتوگـۆ و دەڵێت:

گاڤانی ژی گۆتیێ:

– تو ژ کیڤە دهێی، دێ کیڤە چی ؟

کێزێ گۆتیێ:

– دێ چم بۆ خۆ شوی کەم

گاڤانێ گۆتیێ:

– تو شوی ب من ناکەی ؟

کێزێ گۆتیێ:

– ئەگەر کەربێت تە ڤەبوون دێ من ب چ قوتی؟

گاڤانێ توپزێ خۆ هەلگرت و گۆت:

– من ژڤی پێڤەتر نینە ئەز تە پێ بقوتم.

کێزێ گۆتیێ:

- دێ زوی ژ ڤێرە هەڕە !

- زاڵمۆ ما ئەز گامێشم دێ من ب وی تۆپزی قوتی ؟

ئـەو گفتوگۆیـەش کـە چـیرۆکنووس بـە کاریـان دەهێنێـت، دەبـێ بـە شێوازێکی جوان بخرێتە روو، بە جۆرێك کە لەگەڵ تەمەن و عـەقڵی منداڵانـدا بگونجێت و، وشە و دەستەواژەی قورسیان تیا نەبێت کە ببنە مایەی ئـەوەی منـداڵان لێـی تـێ نەگـەن و تووشـی بێـزاری بـبن. لەگـەڵ ئەمـەش دەبـێ گفتوگۆیەکان لە هەموو لایەنێکەوە سوود بە منداڵان بگەیێنێت.

٧- شێوازی خستنە روو

پـاش ئـەوەی چـیرۆکنووس بیرۆکەیـەکی لـەلادا دروسـت بـوو، کۆمـەڵێك روودانـی بۆسـاز دا، چـەند کەسـانێکی دیاریکراویشـی بـۆ پێکهێنـان، ئینجـا هەڵدەستێت بە خستنە رووی هەموو ئەمانە بە شێوازێکی گونجاو و رێك، لـە چوارچێوەیەکی ئەدەبی هونەریدا.

کەواتـە شـێوازی نووسـەر: " ***بریتییـە لـە هەڵبـژاردنی ئـەو بـۆ وشـە و پێکهاتـەکانی لـە دروسـتکردنی رسـتە و برگـەدا بـە شـێوەیەکی دیـاریکراو، تاوەکو ئەدەبێك پێشکەشی خوێنەر بکات . شێوازی چیرۆکنووسـی باشـیش بریتییـە لـە شـێوازی گرێچـنی گونجـاو و رێـك لەگـەڵ بابـەت و بیرۆکەکـە و کارەکتەرەکانی نێو چیرۆکەکە. واتە چیرۆکنووسەکە کەش و هـەوای چـیرۆك دروسـت دەکـات و هەسـت و سـۆزەکان نیشـان دەدات.***"[٦٣] ، کەواتـە چـیرۆکنووس لـە رێگـەی ئـەو شـێوازەی هەیـەتی، بیرۆکەکـەی و وێنـەکردنی کارەکتـەر و رووداوەکـان دەردەخـا. لەمەشـدا دەبـێ چیرۆکنووسـی منـداڵان گشت شارەزایی خۆی بەکار بێنێ، تـا ئـەوەی پێشکەشـیان دەکـات گونجـاو بێـت لەگـەڵ فەرهـەنگی زمانـەوانییان و قۆنـاغی تەمـەنیان، چـونکە منـداڵ ناتوانێ لە مانای هەندێ وشە تێبگات ئەگـەر لـە ئاسـتی تێگەیشـتنی ئـەودا نەبێ، بۆیە کە بێت، واتـە دەبـێ چـیرۆکنووس پـێش ئـەوەی دەسـت بداتـە نووسین پرسیار لـە خـۆی بکـات، ئـاخۆ بـۆ کـێ دەنووسـێ؟ ئەوانـەی بۆیـان دەنووسێ تەمەنیان چەندە؟ تاوەکو ئاگاداری ئەو تایبەتمەندی و خاسیەتانە بێت کە هەر قۆناغێـك لـە قۆناغـەکانی منـداڵ هەیـەتی. ئـەگینا ئـەو هـەرگیز

---

(٦٣) علی الحدیدي، الادب و بناء الانسان، ص١٢٤.

نـاتوانێ بابـەت و کارەکتـەر و زمـان و شـێوازێکی گونجـاو بـەکار بهێنێـت تـا منداڵەکە بتوانێ سوودی لێ وەربگرێت.

ئـەو شـێوازەی لـە چـیرۆکەکان بـە کـار دەهێنرێـت بـە باشـترین هۆکـار دادەنرێت کـە لـە رێگایانـەوە نـاوەرۆکی جـۆراو جـۆر پێشـکەش بـە منـداڵان دەکرێت. بۆیە پێویستە لەسەر چیرۆکنووس لـە پـێش هـەموو شـتێك هـەوڵی ئەوە بدات ئەو وشەو گوتانە بە کار بێنێت کە سادە و ساکارن و منداڵ لێیان تێ دەگات، واتە بەکارهێنانی وشە بەرجەستەکان زیاتر لـە وشـە ڕووتـەکان. مەبەستمان لە وشە بەرجەستەکان ئـەو وشـەو دەسـتەواژانەن کـە منـداڵ لـە رێگـەی یـەکێك لـە هەسـتەکانیەوە (بیـنین، بیسـتن، جووڵـە، دەسـتلێدان، بـۆنکردن) دەتـوانێ راڤـەیان بـۆ بکـات چـونکە منـداڵان زیـاتر لـە رێگـەی هەسـتەکانیانەوە دەتـوانن جیهـانی دەوروبـەری خۆیـان بناسـن، لـەوەی لـە رێگەی وشەکانەوە بیناسن.(٦٤)

ئەوەی بۆ منداڵ دەنووسێت، دەبێـت رەچـاوی کـورتی وشـەکان بکـات و هەوڵ بدات پیتە ئاسانەکان زیاتر بە کار بهێنێـت واتـە ئـەو پیتانـەی کـە زۆر بـەکار هـاتوون و ئاسـان دەنووسـرێن و، نزیـك بـن لـە تێگەیشـتنی منـداڵ، سەبارەت بە دەستەواژەکانیش دەبێت بە شـێوەیەك هەڵبـژێردرێن کـەوا ئـەو منداڵـەی گـوێی لێیـەتی، یـاخود ئـەوەی سـەرەتایە لـە خوێندنـەوەدا لـە ناوەڕۆکەکـەی تێبگـات و لـە ئاسـتی وان بـەرزتر نـەبێت، بـۆ نموونـە دەستەواژەیەکی وەك (بـە دوای کـڵاوی بـابردوو کـەوتبوو)، یـان هاوشـێوەی ئەمانە بۆ منداڵان بە کار نەهێنێت، چونکە ئەم جـۆرە دەسـتەواژانە سـەر لـە

(٦٤) یعقوب الشارونی، الفروق الاساسیة بین کتب الاطفال..، ص٢١٨.

منداڵ دەشێوێنن و منداڵ تووشی بێزاری دەکەن. کەواتە نابێ چیرۆکنووسن وشە و دەستەواژەیەك یاخود باشتر وایە بڵێین زمانێك بەکاربێنێت کە شێوازی رەوانبێژی پێوە دیار بێت. هەروەها چیرۆکنووس هەوڵبدات هەندێ جار زاراوە و دەستەواژەی نوێ دووبارە بکاتەوە، چونکە دووبارە کردنەوە لە چیرۆکی منداڵاندا کاریگەری زیاتر دەبێت و ماناکەشی زیاتر روون دەکاتەوە، بە تایبەتی ئەوانەی کە درەنگ تێ دەگەن.

کەواتە چیرۆکنووسی منداڵان دەبێت ئاگاداری دەوروبەری منداڵان بێت و ئەو شتانەی کە بۆی دەنووسێت لەگەڵ ژینگە و جیهانی منداڵاندا بگونجێت و، لەگەڵ ئەوەشدا نابێت لە فەرهەنگی زمانەوانی ئەوان دەربچێت، بەڵکو زمانێك بەکار بێنێت نزیك بێت لەو زمانەی کە رۆژانە منداڵەکە بە کاری دێنێت، لێرەدا ناڵێین زمانی چیرۆکەکە کتومت زمانی منداڵەکە بێت چونکە ئەگەر وابێت منداڵەکە فەرهەنگی زمانەوانی بەرفراوان نابێت و، هیچ پەرسەندنێك لە زمانەکەی روو نادات و سوود لە زمانی چیرۆك وەرناگرێ.

شێوازی نووسین لە چیرۆکی منداڵاندا، هەروەك نووسەر (نجيب احمد) بۆی دەچێت، دەبێ روونی و جوانی و هێزی تێدا بێت، بەم شێوەی خوارەوە:

١- **روونی مانا:** واتە لە توانای منداڵدا هەبێت، لە زاراوەو دەستەواژەو بیرۆکەکان تێ بگات. واتە نابێت وشەی نەبیستراو و جووت واتا بە کاربێت، هەروەها نابێ رستەی درێژ و پەند ناواخنەکراو و تێهەڵکێشراوی تیا ئاخێنرابێ، ئەمەش بەرجەستە دەبێت گەر وشەکان سانا و روون بن و دووربن لە جوانناسی و رەوانبێژی.

٢- هێزی شێواز: ئەمە خۆی دەنوێنێ لە وشیار کردنەوەی هەستەکانی منداڵ و وروژاندن و سەرنج ڕاکێشانیان، تاوەکو لەگەڵ چیرۆکەکەدا تێکەڵ بن و کاری تێبکەن، لە ڕێگەی گواستنەوەی هەڵچوونەکانی نووسەر لە میانەی کارەکەی و دروستکردنی وێنە هەستی و زەینییەکان (الصور الحسية والذهنية).

٣- جوانی شێواز: واتە نووسینی ڕستە و دەستەواژەکانە بە ڕیتمێکی گونجاو لەگەڵ دەنگ و مۆسیقادا.

ئەنجام

أ ـ سەرەتای سەرهەڵدانی چیرۆك و ئەدەبی منداڵان لە کۆنەوە ئێستاشی لەگەڵدا بێ، لەلای کوردو هەموو میللەتانی جیهان لەسەر بناغەی ئەفسانەو ئەدەبی میللی بنیات نراوە، واتا نووسەرانی ئەم بوارە بەرهەمە ئەفسانەیی و میللیەکانییان کردووە بە هەوێنێك بۆ دارشتن و سازدانی ئەو ئەدەبەی کە ناوی لێنراوە ئەدەبی منداڵان. گرنگترین ئەو پاشماوە ئەدەبییە میللیی و ئەفسانەییانەش کەوا نووسەرە یەکەمینەکانی ئەدەبی منداڵان لە زۆربەی وڵاتانی جیهان سوودیان لێ وەرگرتبێ، بریتین لە هەقایەتەکانی بانجاتنترا، کۆمەڵە چیرۆکە ئەفسانەییەکانی (ئیسۆپ)، هەقایەتەکانی (کەلیلە و دیمنە)، چیرۆکەکانی هەزارو یەك شەوە...تد.

ب ـ زۆربەی ئەو نووسەرو ڕووناکبیرانەی، کە لە بواری ئەدەبی منداڵانی کوردیدا کاریان کردووە، ساڵانی حەفتاکان بە سەردەمی زێڕینی ئەدەبی منداڵانی کورد دادەنێن، بە تایبەتی دوای ١١ی ئازاری ١٩٧٠ چاپەمەنی

منداڵان بە شێوەیەکی بەرفراوان رووی لە زیادبوون کرد و زیاتریش بایەخی پێدرا، ژمارەیەکی زۆریش لە کتێب و نامیلکەی کۆچیرۆکی تایبەت بە منداڵان لەو ساڵانەو ساڵانی هەشتاکان بە چاپ گەیەنران و هاتنە مەیدان.

پ - چیرۆکی منداڵان لە دوای راپەڕینی ١٩٩١ لە رووی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە بینی، چ لە رووی ناوەرۆك یان فۆرم دا، ژمارەی نووسەرانی چیرۆکی منداڵان روویان لە زیادبوون کرد، ژمارەی ئەو گۆڤارانەی بۆ منداڵان دەردەچوون رۆژ بە رۆژ بەرەو زیادبوون دەچن، ئارەزوومەندییەکی فراوانیش سازبووە لەلایەن کەسانی ئەکادیمی بۆ نووسین و توێژینەوە لەسەر ئەم بابەتە.

ت - ئەدەب و چیرۆکی منداڵان لە دوای راپەڕین تا رادەیەك دوو ئامانج لە خۆ دەگرێت ئەوانیش، یەکەمیان بۆ کات بەسەربردن و خۆش گوزەرانی و بەخشینی چێژێکی ئەدەبییە بە منداڵان. دووەمیشیان پەروەردە کردن و رۆشنبیرکردنی منداڵانە لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا و، هەوڵدانە بۆ دروست کردنی مرۆڤێکی خاوەن کەسێتی بەرز لە دوارۆژدا بۆ نەتەوەکەی.

ح - نووسەرانی چیرۆکی منداڵان لە دوای راپەڕین تا رادەیەکی باش توانیویانە مامەڵە لەگەڵ رەگەز و بنەما گرنگەکانی چیرۆکی منداڵان لە (رووداو، کەسایەتی، گرێچن، ژینگە، ژینگەی کات و شوێن...تد) بکەن و، لە نێو بەرهەمەکانیاندا بەرجەستەیان بکەن. ئەمە جگە لەوەی بەشێکی زۆر لە کتێب و نامیلکە چیرۆك ئامێزەکان رەگەزە تەکنیکییەکانی وەك رەنگ، وێنە و نیگار، شێوەی بەرگی دەرەوەو ناوەرۆکی کتێبەکان، جۆری فۆنت...تد) یان تیادا بەکارهاتووە.

خ ـ له رووی لایەنی سایکۆلۆژیای منداڵ، لەبەر کەم شارەزا بوونی چیرۆک نووسانمان لەم بوارەدا، ژمارەیەکی کەمیان لێ دەرچێت ئەگینا نەیان توانیوە چیرۆکەکان بە پێی قۆناغەکانی تەمەنی منداڵان جیا بکەنەوە ئەوەیش کەلەم بوارەدا سەرکەوتنی بەدەست هێناوە هەوڵی داوە لە ڕێگەی بەرهەمەکانی لە منداڵەوە بۆ منداڵ سوود وەربگرێ، کە ئەمەش یەکێکە لەو سیما گرنگانەی کە چیرۆکی منداڵان لەدوای راپەڕین بەخۆیەوە بینی. چونکە لە ڕێگەی ئەو بەرهەمانەی کەوا منداڵان دەینووسن، چیرۆک نووسان دەتوانن شارەزایی لە ناخ و دەروونی منداڵان پەیدا بکەن.

ج ـ لە رووی ناوەڕۆکەوە چیرۆکی منداڵان چەند جۆرێکن بەڵام چیرۆکنووسان تا ئێستاش نەیان توانیوە بەرهەمەکانیان بخەنە ناو خانەی جۆرەکانی چیرۆك بەپێی ناوەڕۆکەکانیان و ئەو قۆناغەی کەوا بۆی دەنووسن.

لەگەڵ هەموو ئەوانەی باسکران، دەتوانین بڵێین بە بەراورد لەگەڵ ساڵانی بەر لە راپەڕین چیرۆکی منداڵان پێشڤەچوونێکی دیاری بەخۆوە بینی، بەڵام هێشتاش نەیتوانیوە بگاتە ئاستی چیرۆك و ئەدەبیاتی منداڵانی جیهان یاخود وڵاتە پێشکەتووەکان لەم بوارەدا. بۆیە چیرۆکنووسانمان هێشتا پێویستییان بە هەوڵ و تەقەلای زیاتر هەیە.

سەرچاوەكان

يەكەم: (بەكوردی)

١- اسماعيل رسول، چەند باسێك دەربارەی ئەدەب و رەخنەی ئـەدەبی، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨١.

٢- ئيبراهيم يونسی، گوڵبـژێرێك لـە هونـەری چـيرۆك نووسـين، و. نەبـەز جەهانگير پور، چاپی يەكەم، چاپەمەنی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠٠٥ .

٣- بەهار رەشيد، چيرۆك بۆ مندالآن (خـاوێنی)، چـاپخانەی وەزارەتـی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥ .

٤- پەرێز صابر محمد، بينای هونەری چيرۆكی كوردی – لە سەرەتاوە تا كۆتايی جەنگی دووەمی جيهـانی، نامـەی ماسـتەر، كۆلێـژی ئـاداب، زانكـۆی سەلاحەدين، ١٩٩٢ ز.

٥- جــەلال سـنجاوی، چـۆن حەكايـەت بـۆ منداڵەكـەت دەگێڕيتـەوە، رۆژنامەی (يەكبوون)، ژمارە(٨)، ٢٥ی نيسانی ١٩٩٩.

٦- جۆن ئەيكن، چـۆن بـۆ منـداڵ دەنووسـی، و. كـەمال غـەمبار، چـاپی يەكـەم، لـەزنجيرە بڵاوكراوەكـانی گۆڤـاری ئاسـۆی پـەروەردەيی، هـەولێر، ٢٠٠٤.

٧- حەمەسـەعيد حەسـەن، هـزرو شـێواز لـە چـيرۆكی كورديـدا، چـاپی يەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥ .

٨- حەمـە سـەعيد حەسـەن، قارەمـان و رووداو لـە چـيرۆكی كورديـدا، گۆڤاری (شين)، ژمارە (١٠)، ٢٠٠٥.

٩- حەمە کەریم هەورامی، ئەدەبی منداڵانی کورد - لێکۆڵینەوە .. مێژووی سەرهەڵدانی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥ .

١٠- حسین عارف، نووسینەکانم لە بواری رەخنەو لێکۆڵینەوەدا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٢.

١١- حسین عارف، ناوی کەسانی چیرۆکمان چۆن هەڵدەبژێرین، گۆڤاری (بەیان)، ژمارە(٣)، ١٩٧٠.

١٢- رۆستەم باجەلان، کە منداڵ هەوڵ دەدات بەرهەمی ئەدەبی بنووسێت، گۆڤاری (نووسەری نوێ)، ژمارە(٤)، خولی دوای راپەڕین ١٩٩٨.

١٣- زاهیر رۆژبەیانی، چیرۆکی هونەری کوردیی- شێوە و شێواز، بونیادی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٧.

١٤- د. زاهیر لەتیف کەریم و د. فازل مجید محمود، قایلکاری لە چیرۆکی منداڵاندا، گۆڤاری (زانکۆی سلێمانی)، ژمارە (١٤)، ٢٠٠٤، بەشی B .

١٥- سابیر رەشید، چیرۆکی کوردی رەخنە و لێکۆڵینەوە، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٥ .

١٦- سازان جەلال، ژیکەڵە، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەهارات، تاران.

١٧- سەلام مەنمی، چیرۆکی (دار کونکەرە)، گولزارا چیرۆکان، لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە ئامادەی کردووە، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١ .

١٨- سیامەند هادی، دوو چیرۆکنووس لە بەردەم پێنج پرسیاردا، گۆڤاری (ئاینده)، ژمارە (٤٩)، ٢٠٠٣.

١٩- شاخەوان علی محمد، ورچ و شێر و مام ڕێوی، کۆمەڵە چیرۆکی منداڵانە، ڕۆستەم باجەلان پێشەکی بۆ نووسیوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر، ٢٠٠٢ .

٢٠- عەلی حەمە ڕەشید بەرزنجی، دیاری و سەردان (دە چیرۆك بۆ منداڵان) چاپی یەکەم، چاپخانەی ئۆفسیتی دیلان، سلێمانی، ٢٠٠٤ .

٢١- عەزیز ئالانی، مەدالیا، (٧ کورتە چیرۆکی فێرکاری بۆ منداڵان) چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٢٢- لین ئۆانبیرند- لیزی لویس، کورتەیەك لەبارەی لێکۆڵینەوەی چیرۆکەوە، و. سەلاح عومەر، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

٢٣- مەرسوم گەشبین، سەگی پیاوانی ئەشکەوت، (زنجیرە چیرۆکی گیانلەبەران لە قورئانی پیرۆزدا بۆ منداڵان)، چاپی یەکەم، بڵاوکردنەوەی نووسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٠٥.

٢٤- مەغدید رواندوزی، ئەفسانەی شێتۆکە و ئاقڵۆکە بۆ منداڵان، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشەنبیری، هەولێر، ١٩٩٨ .

٢٥- محمد رشید فتاح، ئەدەبی منداڵا ن، ونموونە و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی منداڵان، چاپخانەی راپەڕین، سلێمانی، ١٩٧٤ .

٢٦- موئەیەد تەیب، کێز خاتون، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ، دهۆك، ٢٠٠٤.

٢٧- نزار حمد حنا، منداڵ و خەیاڵ، ڕۆژنامەی (ڕێگای کوردستان)، ژمارە (٢٦٧)، ١٩٩٧/٩/١٠.

٢٨- نەوزاد عەلی ئەحمەد، منداڵ و ئەدەب، چاپی دووەم، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٦ .

٢٩- ؟، هونەری کورتە چیرۆك نووسین، کازم سەعدەددین کردوویەتی بە عەرەبی، مستەفا صالح کەریم کردوویەتی بە کوردی، مطبعة دار الرسالة، بغداد، ١٩٨٥ .

دووەم: (بە عەرەبی)

- کتێب:

٣٠- احمد نجيب، فن الكتابة للاطفال، دار الكتب، القاهرة، ١٩٦٨.

٣١ـ جون أيكن، كيف تكتب للأطفال، ترجمة : كاظم سعدالدين، الطبعة الأولى، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٨.

٣٢- د.حسن شحاته، أدب الطفل العربية ـ دراسات وبحوث، الطبعة الثالثة، الدار المصرية اللبنانية، القاهرة، ٢٠٠٤.

٣٣- د.رشاد رشدى، فن القصة القصيرة، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٧٠ .

٣٤ـ د. سمير عبدالوهاب احمد، قصص وحكايات الأطفال وتطبيقاتها العلمية، الطبعة الاولى، دار المسيرة، عمان، ٢٠٠٤.

٣٥- د.عبدالفتاح ابو المعال، ادب الاطفال دراسة وتطبيق، الطبعة العربية الثانية، دار الشروق، عمان، ٢٠٠٠.

٣٦- د. عزالدين اسماعيل، التفسير النفسي للأدب، الطبعة الرابعة، مكتبة غريب للنشر، ؟

٣٧- د. على الحديدى، الادب وبناء الانسان، مطبعة دار الكتب، بيروت – لبنان، ١٩٧٣ .

٣٨ – د. على الحديدى، في ادب الاطفال، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٨٢.

٣٩- فهيم مصطفى، الطفل والقراءة، الطبعة الثانية، دار المصرية اللبنانية، القاهرة، ١٩٩٨.

٤٠- محمد بن السيبد فراج، الاطفال وقراءاتهم، شركة الربيعان، الكويت، ١٩٧٩.

٤١- محمد محمود رضوان وآخرون، أدب الاطفال مبادؤه و مقوماته الاساسية، القاهرة، ١٩٨٢.

٤٢ – محمد عبد الرزاق ابراهيم ويح وآخرون، ثقافة الطفل، دار الفكر للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤ .

٤٣- مصطفى بدران وآخرون، الوسائل التعليمية، مطبعة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٥٩.

٤٤- د.نجيب الكيلانى، ادب الاطفال في ضوء الاسلام، الطبعة الرابعة، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٩٨ .

٤٥- د. هادى نعمان الهيتي، ادب الاطفال، فلسفته، فنونه، وسائطه، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧.

٤٦- يعقوب الشارونى، الفروق الاساسية بين كتب الاطفال الموجهة الى مختلف الاعمار، القاهرة، ١٩٨٦.

ب- گۆڤارو رۆژنامه:

٤٧- شجاع العانى، قصص الاطفال، مجلة الاقلام، عدد ٣، السنة الخامسة عشرة، كانون الاول ١٩٧٩.

ملخص البحث

مفهوم وعناصر قصص الاطفال في الأدب الكردي

(١٩٩١- ٢٠٠٥)

د. هيمداد حسين بكر

رازاو رشيد صبرى

تحتوي هذه الدراسة الموسومة (مفهوم وعناصر قصص الاطفال في الادب الكوردي ١٩٩١– ٢٠٠٥) على دراسة القصص المتعلقة بالاطفال في تلك الفترة المذكورة، من النواحي الادبية والفنية، على ضوء المنهج النقدي والنظري والتطبيقي.

ويتكون الهيكل العام للدراسة من: مقدمة، ومفهوم وعناصر قصص الاطفال وخاتمة، وبالشكل التالي:

المقدمة: وهي تعبير واشارة الى عنوان البحث، وسبب اختياره وذكر العقبات التي اعترضت طريق الباحثين في اثناء اعداد بحثهما، وفيها ايضا ذكر مختصر لمحتوى البحث.

وذكرت في الدراسة : مصطلح وعناصر عن قصص الاطفال، مع التطرق الى بعض النماذج التطبيقية من تلك القصص في الادب الكردي بعد انتفاضة (١٩٩١–٢٠٠٥) حسب ما يجب توفيره من مقومات القصة في قصص الاطفال.

ولخصت في الخاتمة اهم النتائج التي توصل اليها البحث.

Abstract

The section focuses on the terms and the elements of children story

This Study, titling “The section focuses on the terms and the elements of children story.” is a study on the literary, technical and psychological aspects of children artistic story during the specific period. This project is conducted under the light of critical, theoretical and practical methods. The general scale of the paper consists of an introduction, , and a conclusion.

The introduction explains the title of the paper and the reasons for choosing the subject. It also refers to the challenges and obstacles that the researcher has faced during the course of the research. The introduction also explains in short the chapters that make the main body of the paper.

The section focuses on the terms and the elements of children story. There are a number of examples from the Kurdish stories written during 1991-2005. These stories are considered according to the main elements that are necessary to be present in any children story.

The last chapter mainly covers the most important conclusions that the research has reached.

به ناوی خوای گەورە

زاراوەسازی و زانستاندنی زمانی کوردی

جەمال عەبدول

گوزەر و سەرەتایەك..!

ئاشکرایە، زمان، شتێکی تایبەتیی تاکەکەسێك نییە، بەڵکو ملکێکی گشتیی هەمووانە و ناوەندی پێکگەیشتنی گیان و لەش، تاك و کۆمەڵ، نەتەوە و مێژوو، کەسێتی و سەروەریەتییە و، هەر بە هۆی زمانەوە سروشتی تایبەتیی رەفتاری تاکەکەسیش لە رووی رەوشتەوە دیاری دەکرێت و نەتەوە دەتوانێ پێناسی خۆی دیاری بکات و مافی بەهی خۆزانین و بەکارهێنانی خاك و ژیاری و فەڕ و پیتی پێ دەبەخشێت و، نەتەوەی بێ زمان، نەتەوەیەکی بێ ئازادی و بێ کولتوور و بێ رابوردوو و بێ داهاتوویشە..!

کەواتە (کوردادندن)، جەختی ئەم گرنگی و بایەخەی زمانە لە ژیانی تاك و کۆمەڵدا و، کارێکی ژیارییە کە بنەماکانی کەسێتیی نەتەوەی پێ تەواو دەبێت و بەڵگەی هۆشیاریی رۆڵەکانی و تێگەیشتنی راستییە و هۆیەکە بۆ گۆڕینی هزر و بیرکردنەوە و داهێنانی شێوازی نوێی ئاخاوتن و سەرنجێکی نوێی مرۆڤ و سروشتە و، هەرچەندێك شێوازی زانستیی لە زمانەکەماندا بەکار بهێنین و بیخەینە ناو کۆمەڵەکەمانەوە، زۆرتر کار دەکەینە بیرکردنەوە و هۆشیاریی خەڵکی و بەرەو هەست بە ڕاستی کردنێکی زانستییانەی دەبەین..!

دیاره، دانانی فەرهەنگی زانستیی یەکگرتوو و فراوان، یان تایبەتمەندی ڕێکوپێك، کە شان بە شانی گەشە و پێشکەوتنی زانست و تەکنۆسازی بڕوات، پێویستی بە دەزگا و دامەزراوی تایبەتمەند و خۆتەرخانکردوو و بە دەسەلات هەیە و هەموو هەولێکی تایبەتی و تاکەکەسی لەو بوارەدا، هەرچەندێك ورد و دڵسۆزانە بێت و خاوەنەکەی زانا و زمانزان و بە سەلیقە و هۆشیار بێ و ئەزموونی دوور و درێژی هەبێ، هێشتا بەرهەمەکەی هەر ناتەواو دەبێت و ناتوانێ زانستەزاراوەی ورد و دروست و بۆ بڵاوبوونەوە و چەسپین شیاو لە هەموو بوارێکدا ئامادە بکات، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەیشدا، ئەم هەوڵ و کۆششە تایبەتانە، گرنگ و بایەخدارن و سەرچاوەیەکن، دەزگا و کۆڕە زانیاری و ڕووناکبیرییەکان ناتوانن فەرامۆشیان بکەن و دەستبەرداریان بن لە لێکۆڵینەوە و تەتەڵە کردن و تاووتوێ و لێ هەڵبژاردنی باش و گونجاوترین زانستە زاراوەدا.

بەو پێیە، بایەخدان بە کورداندنی زاراوە زانستییەکان، بە تایبەتی لە بارودۆخی ئێمەی کوردی بێ قەوارە و لە کاروانی پێشکەوتن و مرۆڤایەتی جێماودا، بۆ گواستنەوەی گەورەترین بڕ، کەلەپووری زانستیی جیهانی، وەك هەنگاوی یەکەم و ئینجا لێکۆڵینەوە و گفتوگۆ لەسەرکردن و ڕەخنەلێگرتن و دوای ئەوەیش دانانی بنەما زانستییەکان و داڕشتنی لەسەر زەمینەیەکی تۆکمە و پتەو، وەك بەرەنجامی ئەو لێکۆڵینەوانەیش، پێویستیمان بە دروستکردن و دانان و داڕشتن و داتاشین و خواستن و لێ وەرگرتنی ئەو زانستە زاراوانە هەیە، بۆ ئەوەی زانایان بتوانن ئەو ڕاستی و دەستکەوتە زانستییانەیان پێ دەربڕن، کە خۆیان لە کاتی تۆژینەوە و پەیجۆرکردنیاندا تووشیان دەبن و دەستیان دەکەوێت و بە زمانێکی کوردیی ڕەوان بیخەنە

بەرچاوی خوێنەر و، زاراوە بنەچە بیانییەکان، وەك خۆیان بهێڵنەوە و کوردییە رەسەنەکانیش، رەوتی خۆیان دەگرن بۆ ناو گەلان و مرۆڤایەتی.

جا، لەبەر ئەوەی تا ئێستا، ئێمەی کورد، سەرچاوەی کوردیی تایبەتمەندی وامان نییە کە رێنما و کارساز بێ بۆ ئامادەکردنی زانستە زاراوەی کوردی جگە لە دوو کتێبە تایبەتمەندە بە نرخەکەی (زاراوەی کوردی)ی و (زاراوەسازیی پێوانە)ی مامۆستایان کامیل بەسیر و مەسعود محەممەد و ئەو کتێب و نووسینانەی ئەو بەڕێزانە بە گشتی باسی زاراوەسازیی کوردی دەکەن، کە بۆ ئامادەکردنی ئەم باسە، زۆر سوودم لێ وەرگرتوون و من خۆم بۆ ئامادە و سازکردن و داڕشتن و مشتومالّ کردنی زانستە زاراوە، زۆر گەڕاوم و ماندوو بووم و تووشی جۆرەها دەردیسەری بووم و کاتێکی زۆرم بەفیڕۆ چووە لەو پێناوەدا، بیرم لەوە کردەوە کە، بۆ ئەوەی کەسی تر بەو دەردەی من نەچێت و بنەمایەك هەبێ لەو بوارەدا سوودی لێ وەربگرێت و هانی خەڵکی تریش بدات (بە تایبەتی زاناو زمانەوان و کوردیزان و زاراوەسازەکان)، کە بەم نووسینەدا بچنەوە و هەوڵ بدەن بەرهەمی فراوانتر و رێکوپێکتری تایبەتمەند لەم بوارە سەخت و پڕ وردەکارییەدا دابنێن، بڕیارم دا، شتێك لەو بارەیەوە ئامادە بکەم و نووسینێکی فراوانی لێ کەوتەوە کە ئەمە بەشێکێتی، بە هیوام زانا و زمانەوان و پسپۆڕەکان، بە هی خۆیانی بزانن و بە چاوی هەتەری و لێکۆڵینەوەوە، بیخوێننەوە و لە رێنمایی و سەرنج و بۆچوونی زانستییانەیان بێ بەشی نەکەن، بۆ سوود لێ وەرگرتنی، لە تەواو کردن و فراوان کردنیدا.

گوتەیەك دەربارەی دانانی زانستە زاراوە و گەشەی زمان...!

لە سەرەتای ساڵەکانی حەفتا و دوای بەیاننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠، لەو کاتەوە کە دەست کرا بەوەرگێڕانی کتێبەکانی خوێندن بۆ کوردی، لە قۆناغە سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەییەکانی باشووری کوردستاندا، بەهەموو کەموکووڕی و ناتەواوی و کەلێنەکانیشیەوە، جۆرە باوەڕێکی بەزمانی کوردی هێنایە دی و ئەو ژانە گرانەی تێپەڕاند کە ناحەزان و نەزانان ئەیانوت، زمانی کوردی زانستی پێ نانووسرێت و سەرکەوتنی بزاڤی کوردانـدنی کتێبەکانی خوێندن، دڵی دڵسۆزانی ئاسوودە کرد و تۆوی کوردانـدنی خوێندنی قۆناغەکانی دوای ئەوانیشی لە ناخ و دڵی خەمخۆراندا چاند و بووە هیوا و ئامانجێك...!

دواتریش هەوڵەکانی کۆڕی زانیاریی کورد بۆ کۆکردنەوەو داڕشتن و سازکردنی زاراوەی ئەدەبی و زانستیی هەمەجۆر لە هەموو بوارەکانی فەرهەنگدا، کارێکی باشیان هەبوو لە چەسپاندنی ئەو باوەڕو متمانەیەدا بەزمانی کوردی و دەرچوونی گۆڤاری کۆڕ و، ئەو هەموو هەوڵ و توێژینەوەو باسە هەمە بابەت و شێوازانەی کوردانـدنی کتێبەکانی خوێندن و هەوڵە تاکەکەسییەکان، بوونە هۆی کەڵەکەکردنی نەك هەر خەرمانێك و سەدان، بەڵکو هەزارەها زاراوەی زانستی لە هەموو بوارەکانی پەروەردەو فێرکردن و رووناکبیریدا.

لە راستیدا، ئەو سی و پێنج ساڵەی دوای حەفتا، چەندین لیست و فەرهەنگی هەمەجۆر و بابەتی یەکزمانەو دوانی و سیانیی گشتی و تایبەتمەند رێك خران، کە زۆربەی بەکۆشش و کردە و ماندووبوونی دڵسۆزانەی تاکەکەسی و چەند کەسی سازکراون.

ئایندەی زانستە زاراوەسازیی کوردی و زانستیمان تا رادەیەکی زۆر بەستراوە بەکوردانی خوێندنەوە نەك هەر لە قوتابخانە دواناوەندییەکاندا، بەڵکو لە زانکۆکانیشدا، وەك دەستمان پێ کردووە. ئەمڕۆ لە سبەی باشترە. شیاو نییە، بچینە بوارەکانی زانستی نوێوەو، بەهرە لە دەستکەوتەکانی وەربگرین و زمانەکەمان، لە کەشی زانست و داینەمیکێتی داهێنان و هەڵقولێنی نامۆ بێت و، کاتی ئەوە هاتووە زمانی زانستی کوردی، ببێتە بەشێکی ژیانی رۆژانەمان، لە قوتابخانەو ماڵ و کێڵگەو شوێنکار و زاراوە زانستی و شارستانییەکان بەزمانی کوردی ببنە بەشێکی زیندووی کولتووری پیشەگەر و قوتابی و مامۆستا و رۆژنامەنووس و ئەدیب و پسپۆڕە هونەرییەکان.

ئەو کاتە بەسەرچوو کە داڕشتن و سازکردنی زاراوە زانستی و هونەرییەکان، هەر بەرپرسیی کۆڕو دامەزراوە زمانییەکان بێت. رۆژانە، لێشاوێك واژەو ناو دامان دەپۆشێت، بۆ تازەگەریی شارستانی و دۆزراوەکانی زانست لە تاقیگە و کارگە کیمیایی و فیزیایی و پیشەسازی و ئاسمانی و شتەکانی تریشدا، تەنانەت یەکێك لە تاقیگەکانی وڵاتێکی پێشکەوتوو، ژمارەی ئەو واژە نوێیانەی کە زاناکان دایان دەهێنن، وا دیاری کرد کە لەنێوان ١٥–٥٠ واژەدایە لە رۆژێکدا، بۆیە ماقووڵ نییە، کار وا بڕوا و ئەو زاراوانە چاوەڕوانی کۆبوونەوەی لیژنە و کۆڕە تایبەتییەکان و مشتومڕ و بڕیارەکانیان بن. هەر دەبێ بواری داهێنانی رێکوپێك و بەدواداچووی رەوتی زانست و تاکەکەس بدرێ، بەرابەریی دامەزراوە زانستی و کۆڕە زمانەوانییەکان. هەر کاتێك گەیشتینە ئەو ئاستەی مامۆستا و دەرزوتنەوە بەزمانی ئینگلیزی بەتۆژینەوەیەکی زانستیدا بچێتەوەو رۆژی دواتر

بەزمانێکی پاراوی کوردی بۆ قوتابییەکانی باس بکات، واتە زمانی کوردی بکاتە هاوشان و هاودەمی زانست، نەك هەر لە دوورەوە چاودێریی بکات.

مێژووی دانانی زانستە زاراوە لە سەردەمی راپەڕینی نوێدا، گەواهی ئەو دەورە گرنگەیە کە وەرگێڕو کوردیکەرە ئەدیب و رۆژنامەنووس و فەرهەنگنووسەکان دیویانە لەو بوارەدا و، باشترین شت کە کۆڕە زانیاری و دامەزراوە زمانییەکان بیکەن، ئەوەیە کە ئەو بنەما و یاسایانە دابنێن، کە رێنمایی زاراوە داڕشتن و بە کوردیکەر و تۆژینەوە دەربارەی بنەماکانی وەرگێڕان و هاندانی جێبەجێکردنی ئەو تۆژینەوانە و هەڵسەنگاندن و بڵاوکردنەوەیان دەکەن.

زمانی توورکی و فارسی و عیبری و عەرەبی و هی تریش، لە بواری زانستەکانی سەردەمدا مەودایەکی باشیان بڕیوەو، هەموو لقەکانی زانستی نوێیان پێ دەوترێتەوە، وەك پزیشکی و ئەندازیاری و ئەلەکترۆنزانی و هیی تریش و بوونەتە زمانی کۆنگرە زانستییەکان (لە کیمیا و فیزیا و گەردیلە زانیدا)، کە لەو وڵاتانەدا، ساز دەکرێن کە بەو زمانە دەدوێن. ئەو بوارەیشیان بەوە بۆ ڕەخساوە کە هەزاران زاراوەی تەکنۆلۆجی و زانستیی مۆرك جیهانییان هەیە. لەم ڕووەوە، ئەگەر وڵاتە عەرەبییە لە چاو خۆدا پێشکەوتووەکان بکەین بەنموونە و رێنما و سوود لە ئەزموونی ئەوان وەربگرین، دەبینین، خۆبەستنەوە بەعەرەبی وەرگێڕانی واژە و ناوەکان، لەلایەکەوە ئەنجامی خراپ و لەلایەکی تریشەوە هی باشی هەیە، ئەنجامە خراپە سەرەکییەکەی گۆڕدرانی خوێندنی باڵا لە زۆربەی ئەو وڵاتانەدا و (خوێندنی ئامادەیی لە هەندێکیاندا) بۆ وتنەوەی بابەتە زانستی و بیرکارییەکان بوو بەزمانی بیانی، کە تا ئێستاش لە زۆر وڵاتی عەرەبیدا بەدەستیەوە ئەناڵێنن و هەرچییەك بوترێ بۆ پاساوی وتنەوەی زانست

بەزمانی بیانی، ناتوانرێ نکوولّی لەو راستییە بنچینەییە بکرێت، کە تێگەیشتن و تێدا قالّبوونی ئەو زانستانە، لەرووی پەروەردەییەوە، بەهۆی زمانی نەتەوەییەوە نەبێ دەستەبەر ناکرێت. بەلّام ئەم پابەندییە، سوودیشی هەبوو لە دامەزراندنی ئەو دەزگا و کۆڕە زمانەوانییانەدا کە هەولّی بە بەرهەم و باشیان داوە بۆ سوود وەرگرتن لە بواری گونجاندنی زمان و گونجۆکیی بابەتەکانی پێوانەو وەرگرتن و لێ خواستنیان و بەوەیش سامان و کولتوورێك زاراوەی زانستیمان دەست کەوت، کە دەتوانین پشتیان پێ ببەستین و کارێکی وا بکەین زمانی نەتەوەییمان شان بەشانی دۆزینەوەکانی زانست و لەگەلّ دەستکەوتەکانی شارستانیی نوێدا، دەربەرێت.

ئەو خەرمانە مەزنە زاراوە زانستییانەی کە رۆژانە هەلّدەتۆقن، وا لە وەرگێڕانی پەتی دەکات کارێکی ناکردەیی بێت و رێسای لۆژیکیی وەرگێڕان و کورداندن ئەوەیە، کە ئەوەی رەسەنە لە زمانی وەرگێڕدراودا، پەرجڤە دەکرێت، بەلّام واژە ناو جیهانییەکان کە لە یۆنانی یان لاتینی وەرگیراون (وەك تەلەفۆن و تەلسکۆپ و مایکرۆفۆن و مایکرۆسکۆپ و تەلەفزیۆن)، یان ئەوانەی بۆ بیرنەچوونەوەو نەمریی زانا و داهێنەران دانراون (وەك ڤۆلّت و ئۆم و کوری و ئەمپێر و وات)، یان ئەوانەی لە تیپی ئاشنا و نێودەولّەتی پێك هاتوون (وەك رادار و رادپاك و لەیزەر و مەیزەر و ناپالّم) وەك خۆیان دەکوردێنرێن.

بۆ ئەوەی زمانەکەمان بتوانێ بەشێوەیەکی راست ناونراوە کوردێنراوەکان دەربڕێت، پێویستە ئاسانکاری لە زمانی زاراوە زانستی و تەکنۆلۆجییەکاندا بکەین. لەم بارانەوە:

١- ئەشێ بە نەبزێو دەست پێ بکەین، بۆ ئەوەی ناونراوەکان وەك ئەوەی خەڵك لە زۆربەی وڵاتانی دنیادا، گوزارشتی لێ دەکەن، بیکەین و بڵێین: "کلۆرات و کرۆم و گرافیت و پرۆتۆن و براون و شمیث و سپێکترۆسکۆپ".

٢- پێویستە، ئاسانکاری لە کێشەی پێکەوە دانانی دوو نەبزێو یان زۆرتردار بکەین، بۆ نموونە دەڵێین: "مۆرس و بۆیل و شارڵ و پاوەند و رۆنتگن و کیگستۆن و پاینت".

٣- وەکو خۆ هێشتنەوەو خستنەسەری ئەو تیپانەی لە کوردیدا نین، بەتایبەتی (ث، ذ)، بۆ ئەوەی زمانەکەمان بتوانێ واژە بیانییەکان بەشێوەیەکی پەسەند گوزارشت بکات، بۆ نموونە لە دەربڕینی ناوی توخم و ئاوێتە کیمیاییەکاندا، دەبێ بوترێ لیثیوم نەك لیسیۆم، میثان نەك میسان، ئەثیل نەك ئەسیل، ئیثانۆڵ نەك ئیسانۆڵ و...تاد.

بیرۆکەی دانانی یەك زاراوە بۆ یەك ناونراو، شتێکە هەموو کەس لەسەری کۆکن لە رووی بنەماوە، بەڵام زاراوە دیاریکردن کارێکی بێ بگرەو بەردە نابێ، کە دەرگای وەرگێران کراوە بێت، جیاوازیی بیروبۆچوون (لە سنوورێکی چاوەڕوانکراودا) هەر دەبێ و هیچ کەس و دەستەیەك (دەسەڵاتی زمانەوانیی هەرچەندێك بێت)، بەهیچ جۆرێك ناتوانێت زاراوەیەك لاببات و یەکێکی تری بخاتە شوێن، ئایندە (داوەرە) و بەکارهێنان (بێژنگ) و ئەشێ لە زاراوەیەك زۆرتر، خۆیان لەبەر ئەو لە بێژانگدنەیەدا ڕابگرن کە بەساڵ و دوو ساڵ تەواو نابێت، بەڵکو دەیان ساڵی پێویستەو بەشێوەیەکی خۆڕەسیش روودەدات.

که وەرگێڕدراوەکان، لە چەند سەرچاوەیەکی جیاوازەوە بن، لێکنەچوون شتێکی ئاسایی دەبێت و پێویستە ئەوەی (بۆ نموونە) لە ئینگلیزییەوە وەردەگێڕدرێت، لەگەڵ ئەوەی لە فەڕەنسییەوە وەردەگێڕدرێت کۆك بێ، کاتێك زاراوەکە ڕەگێکی لاتینی یان یۆنانیی هاوبەشی تێدا نییە، بۆ نموونە، ئەوەی (Power)ی ئینگلیزی وەردەگێڕێت لە بواری میکانیکیدا بە (توانست) و (force) بە (هێز) وەردەگێڕێت، بەڵام ئەوەی لە فەڕەنسییەوە وەری دەگێڕێت، ئەشێ هەردوو بیرۆکەکە بە (هێز) وەربگێڕێت چونکە وشەی (force) لەو گوزارشتە میکانیکییانەدا کە جارێك (هێز) پیشان دەدات و جارێکی تریش (توانست) و هەندێ جاریش هەردوو هاوواتا وەرگێڕدراوەکەی یەك زاراوە، وا دەردەکەون کە هیچ پەیوەندییەکیان پێکەوە نییە، لەبەر جیاوازیی ناوی زاراوەکە لەو زمانانەدا کە لێیانەوە وەردەگێڕدرێت. بۆ نموونە: لە (fan) و (alluvial)دا، زاراوەکە، بە (پەروانەی لیتەیی) وەرگێڕدراوەو لە فەڕەنسییەوە. هەمان زاراوە، بەقووچەکی ڕژان (cone de dejection) و، لە عەرەباندنی (nitrogen)دا، بەئینگلیزی وتراوە نایترۆجین و بەفەڕەنسی وتراوە (azote). سەرەڕای ئەمە، بابەتی یەك هاوواتا، تەنانەت لە یەك زمانیشدا لەو زمانانەی زانستیان پێ دەنووسرێتەوە، نەهاتۆتە دی، دەبینین فیزیاگەری ئەمەریکایی (electron tube) بەکاردێنێت و وەردەگێڕدرێت بە (بۆریی ئەلەکترۆنی)، کەچی فیزیاگەری ئینگلیزی دەنووسێت (electron valve) و بە (زمانەی ئەلەکترۆنی) وەردەگێڕدرێت. تەنانەت رەنگە زانایانی یەك وڵات دوو زاراوەی جیاواز بۆ هەمان مەبەست بەکاربهێنن، بەکارهێنانێکی ئاڵوگۆڕ، وەك لە دوو وشەی (period) و (epoch)دا، وەرگێڕانەکانمان (بۆ دانراوەکانیان)ی ئەو

زاراوانه بەیەکێکیان دیاری ناکرێت، بۆیە جاری وا هەیە دەڵێین (سەردەم) و جاری وایش هەیە دەڵێین (چاخ).

دوور نەڕۆین، ئەگەر سەرنجی هەندێ زاراوە بدەین کە لە دوو فەرهەنگی تایبەتمەندی جوگرافیا و زەویزانیدا هەن و هەردوو فەرهەنگەکە (کۆڕی زمانی عەرەبی لە قاهیرە) داینـاون، کـە (بێگومـان کـارا و شـیاوترین دامـەزراوی عەرەبـە لـە بوارەکـانی زاراوە دۆزینــەوەو گونجانــدن و گەشــەپێکردنیدا)، جیاوازییەکی ئاشکرا دەبینین لە هاوواتای عەرەبیی یەك زاراوەدا، بۆ نموونە:

هاوواتای عەرەبی لە (فەرهەنگی جوگرافیادا)	هاوواتای عەرەبی لە (فەرهەنگی زەویزانیدا)	لە زاراوەی ئینگلیزی
سحج (پاککردن)	تذرية (بەباکردن)	ablation
سحج (داتاشین)	بري (دادان)	abrasion
الصخور الغورية (قووڵە بەرد)	صخور الأعماق (ناخەبەرد)	abyssal rocks
سهل غريني (دەشتی لیتەیی)	سهل طميي (دەشتی خڵتەیی)	alluvial plain
حدبة (کووڕی) (گومەزی، چرچی کووڕ)	قبو، طية محدبة	anticline
حدبة متغضنة (لۆچ)	تحدب مركب (فرەکووڕی)	anticlinorium
طبقة خازنة للماء (چینی ئاو کۆکەرە)	مستودع ماء أرضي (گەنجیناوی زەمینی)	aquifer

ئەو جیاوازییانەی لێرەدا دەیـانبینین، جـۆرێکی چـاوەڕوانکراون و رەنگـە لەم قۆناغەی ئێسـتادا، کـارێکی سروشـتی بـێ و ئەشـێ هاوواتاکـان یـەکتری

تەواو بکەن و یەکێکیان ئەوی تریان ڕوون بکاتەوە. ئەم جۆرە جیاوازییە، هاوواتاکە، لە سنووری واتای زانستیی خۆی دەرناکات و بەدەگمەن زمانێکی سەردەم هەبێت، ئەو جیاوازییانەی تێدا نەبێت.

ئەگەر بەوردی سەرنجی کارەکانی کۆڕە عەرەبییەکانیش بدەین، (بەتایبەتی کۆڕی زمانی عەرەبی لە قاهیرە) دەبینین، نزیکەی گەیشتوونەتە ئەو باوەڕەی کە لەم قۆناغەی ئێستادا ناتوانرێت بەتەواوی یەك هاوواتا بۆ هەر زاراوەیەکی بیانیی دیاریکراو دابنرێت و بڕیاری داوە کە:

"پێویستە، لە زاراوە زانستی و هونەری و پیشەسازییەکاندا، هەر واتایەك، تەنیا ناوێکی تایبەتی هەبێت".

پاش چەند دانیشتنێك، بڕیاری بەندێکی تر دەدات کە:

"هەموو واژەیەکی باو لە وڵاتە عەرەبییەکاندا، دەخرێنە پاڵ ئەوانەوە کە لیژنەی کۆڕ دایناون"، "جیاوازییش لەنێوان ئەوەی کە پێویستەو ئەوەی ئێستا هەیەو کاری کردەیە، دیار و ئاشکرایە..".

ئینجا، هیچ ژیری نییە، لەم قۆناغەدا زاراوەیەك دابڕێژین و، خەرمانەیەکی پیرۆزیی بەدەوردا بکێشین و دوورە رەخنەو گۆڕدران بێت، بەڵکو هەر دەبێت دەرگای کۆشش کراوەو ئاوەڵە بێت بۆ ئەوانەی کە پێشنیازی پەسەندتر و گونجاوتریان هەبێت، بەتایبەتی ئەو هاوواتایانەی زۆر باو نین یان زۆر وردەکار نین، یان سێبەرێکیان هەیە، کە لە دەربڕینی واتای زاراوە زانستی یان هونەرییە مەبەستەکەی دوور دەخاتەوە، وەك لەم سێ نموونە دەستەبژێرەدا دەیانبینین، لەو کۆمەڵە زاراوە زانستییانەی (کۆڕی زمانی عەرەبی لە قاهیرە) بڕیاری داون:

یەکەم: بە وشەی (aneroidograph) وتـراوە (المسـجل المعـدني)، کـە ئەگەر بوترایە (بارومتر معـدني ذو مرسمـة) یـان (بـارو مـتر لاسـائلي مسـجل) وردتـر و پەسـەندتر بـوو، چـونکە ئەشـێ (المسـجل المعـدني)، نـاوی دەیـان ئامێری تر بێت.

دووەم: بە وشەی (Coaling station) وتراوە (محطة التموین)، کـە لـە راستیدا (محطة التزود بالفحم)، لە گوزارشتی واتاکەوە نزیکترە.

سێیەم: بە وشەی (lag) وتـراوە (التـأخر) واتـە (دواکـەوتن)، کـە ئەگـەر بوترایـە (التخلـف) واتـە (مانـەوە یـان بـەجێمان) پەسـەندتر دەبـوو، چـونکە وشەکە لە رووی فیزیاییـەوە واتـە "التـأخر مـع بقـاء بعـض الشـيء أو الأثـر المتخلف".

هـەروەها، کاتێـك وشـەکان لـە دەربڕینـی واتـادا یەکسـان دەبـن، چـێژ و سەلیقەی زمانەوانیی وەرگێڕەکـان جیـاواز دەبێـت، کـە یـەکێکیان (محشـة و منجلة و منقاش) بەکاردێنێت، کوردییەکانیان (کۆڵەوژ و داس و سمۆ) ئـەوی تریان (محراك و ملزمة و ملقـط) پەسـەند دەکـات، کوردییـەکانیان (کەمچـە و گرە و مقاش) کە جیاوازیی لەم بابەتە، نەك هـەر شـتێکی سروشـتییە و هـەر دەبێ ببێ، بەڵکو شتێکی خوازراوە، جا کە ئـەوە پەسـەند بکـەین، (ئاینـدە) داوەر و (بــەکارهێنان) بێــژنگ بێــت، کەواتــە ئــەوە رێگەیــەکی پەســەند و ماقووڵەو لەگەڵ بنەما زانستی و لۆجیکییەکانیش ئـەگونجێ و، خۆزگـە، ئـەو پێشنیازەی شارەزایەکی یونسکۆ لە دووەم کۆنگرەی زانستیی عەرەبیـدا کـە ساڵی ١٩٥٥ سـازکرا، پێشکەشـی کـرد و پێویسـتیی دامەزرانـدنی بنکەیـەکی هەمیشەیی زاراوە زانستی و هونـەری و تەکنۆلۆجییـەکانی تێـدا دەرخسـتبوو

کـە هــەوڵی بڵاوکردنــەوەی زاراوە و ڕەخنەســازی و یەکخســتنیان بگرێتــە ئەستۆی ڕاگەیاندبوو.

یاساکانی هەڵبــژاردنی سروشــتی و گەشــەکردن و مانــەوەی باشــتر، وەك زیندەوەر لەگەڵ واژەو زاراوەکانیشدا دەگونجێن و، زمان لـە ڕووی پێوەنـدی تونـدوتۆڵی بـەباڵاترین چـینی زینـدەوەرەوە، ئـەویش بوونەوەرێکـە ڕەوشـی زیندەوەری هەیەو نەش و نما و گەشـە دەکـات و دەگونجـێ، ڕەنگـە هەنـدێ بەشی سیس و وشك ببێت و هی تر لە شـوێنی هەڵبداتـەوە، پێویسـتە زمـانی زیندوویش، یەکبینە بەهێمانەی زیندوویی و نوێسازی ئاو بـدرێت، بـۆ ئـەوەی لەگەڵ پێشکەوتنی نەتـەوە هـاودەم بـێ و دەربـەرێت و، بـەپێی پێویسـتییە هزری و کردەیی و کۆمەڵایەتی و پیشەسازییەکانیدا ڕابگات، بەڵام دواکەوتنی زمان لە دەربردنی ڕۆژگار و گونجانی داخوازییەکانی ژیـان، واتـای سسـتییەو سستییش، ڕەوشی زیندووییە...!

یاســاکانی هەڵبــژاردنی سروشــتی، لــە زمــان و بــەکارهێنان و ڕۆژگــار و گەشەکردنی سـەلیقەی زمانـەوانی و گشـتیی نەتـەوە کـار دەکـات، دەبیـنین هەنـدێ واژە لاوازن، کەچـی لەگــەڵ ڕۆژدا، بــەهێز دەبــن، هەنـدێکی تــر وا دەردەکــەون بــەهێز و دروســت بــن، کەچــی لــە بــەردەمی کــارپێکردن و تاقیکردنەوەدا خۆیان پێ ڕاناگیرێت.

هەندێ جـار، لـە ژیـانی واژەو زاراوەکانـدا بـازی وا ڕوودەدات، کـە واتـای واژەکە لە ڕوخساری بەکارهێنانە کۆنەکەیەوە، دەگۆڕێت بـۆ بـەکارهێنانێکی نوێ، بۆ نموونە:

لە (المعجم الوسیط)دا، لە واتاکـانی وشـەی (المنظـار)دا دەڵێـت: ئاوێنــەو میکرۆسکۆپ و تەلسکۆپ و (منظار میدان) بەنموونەی وشەکە دێنێتەوە، کـە

ئەمەی دوایی، تەنیا ناونراوە لەو چوار ناونراوەی ئەمڕۆ واژەی (منظار)یان بەسەردا بسەپێت، هەروەها لە واتای (مجهر)دا، هەمان فەرهەنگ دەڵێت: مجهر، (مجهار)ەو مجهاریش ئەو کەسەیە بەدەنگی بەرز قسە دەکات، یان ئامێرێکە، لەرەی کارەبایی لێوە دەردەچێت و، پێی دەڵێن (میکرۆفۆن)، فەرهەنگەکە لە شوێنێکی تردا دەڵێت، (مجهر) میکرۆسکۆپە، بەڵام بەکارهێنان، ئەم واژانەی کە لە بنچینەدا یەك بابەتن، بێژاوەتەوە و (مجهر)ی جیاکردۆتەوە بۆ واتای میکرۆسکۆپ و، (مجهار)یشی تەرخان کردووە بۆ واتای میکرۆفۆن و وای لێ هاتووە بەکارهێنانی (مجهار) بۆ ئەو کەسەی دەنگ بەرز دەکاتەوە تەنیا (خوازە)یەو هیچی تر، لەبەرئەوەی بەمیکرۆفۆن شوبهێنراوە.

کاری وەرگێڕانی (یان کوردانـدنی) زاراوە زانستی و هونەرییەکان و تەنانەت کاری وەرگێڕان بەگشتی، هی ئەوە نییە هەر کەسێك بیەوێ بیکات، چونکە وەرگێڕان پیشەو هونەرە، بۆیە پێویستە نەوەیەك پسپۆڕ و تایبەتمەندی بواری وەرگێڕان و کوردانـدن، بەتایبەتی بۆ بواری وەرگێڕانی زانستیی هونەری ئامادە بکەین.

گرنگترین شت، کە بووە بەهۆی سەرنەکەوتنی وەرگێڕانی زانستی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا و خزمەتی ئەو بیروڕایەی کرد کە دەڵێت: زمانی کوردی ناتوانێت زانستی نوێ دەربڕێت و وتنەوەو فێرکردنی بابەتە زانستی و تەکنۆلۆجییەکان بوو بە زمانی بیانی و نەبوونی ئەو نەوە پسپۆڕ و تایبەتمەندەن.

هونەرکارانی کورد، وەك ئەندازیار و پیشەساز و پسپۆڕانی لقەکانی زانستی نوێ، کە زۆربەیان لە وڵاتانی دەرەوە خوێندوویانە، لەگەڵ ئەوەشدا

که له بواری پسپۆڕیی خۆیاندا توانا و جوانکار و داهێنەر بن، بەڵام بەداخەوە دەربارەی ڕێزمان و بنەماکانی وەرگرتن و داڕشتن و زاراوەسازی بەزمانی نەتەوەیی خۆیان هیچ زانیارییەکیان نییەو مرۆڤ ناتوانێ تەنانەت پسپۆڕێك و مرۆڤێکی ئاسایی لێك جیابکاتەوە ئەگەر بەکوردی بدوێن، بەڵام ئەندازیارێکی ئینگلیز یان فەڕەنسی یان ئێرانی و تورك و هی تریش، ئەگەر بەزمانی نەتەوەیی دوان، یان نووسییان، دەتوانن لە ئاستێکی وا دابن کە لەگەڵ پسپۆری و ڕووناکبیری و ئاستی زانستییاندا بگونجێ، بدوێن یان بنووسن، بەڵام ئەوانەی ئێمە ناتوانن، نە بدوێن و نە بنووسن و، تا یەکێك لەو دوو زمانەکەی وەرگێڕ لاواز بێت، کەم و کووڕیی وەرگێڕانەکەی زۆرتر دەبێت و تێکدان و شێواندن و زیانەکە، زۆرتر زمانە لاوازەکەیان دەگرێتەوە کە زمانی نەتەوەییە، لای هونەرکارانی ئێمەو، ئەو بەرپرسییەش لە ئەستۆی سیستمی فێرکردندایە.

وەرگێڕان لای ئێمە، هەنگاوی باشی ناوە، بەهۆی دەستەیەك لەو ڕووناکبیرانەوە کە پسپۆڕی و هەوڵی تایبەتیی خۆیان وای لێ کردوون، بڕێکی باش زانستەکانی زمان فێربن و شارەزایی لە بنەچەو ڕێزمانەکەیدا پەیدا بکەن، کە ڕۆژنامەنووس و ئەدیبەکانن، ئەوانیش بێگومان، بابەتی زانستی وەرناگێڕن بەڵکو زۆربەی هەوڵ و کۆششیان بەرەو وەرگێڕانی ئەدەبی و کۆمەڵایەتییە و زۆر جوانکار و داهێنەریان تێدا هەڵکەوتووە، بەڵام وەرگێڕانی هونەریی زانستی و تەکنۆلۆجی، ناتەواو ماونەتەوەو نەگەیشتوونەتە ئاستی پەسەند لەڕووی هونەری و زمانییەوە، ئەوەیش تەرخانکردنێکی نامەبەستی بیرۆکەی نەگونجاوی و نەشیاویی زمانی نەتەوەییە بۆ گوزارشتی زانستە نوێیەکان و هونەرە پیشەسازی و تەکنۆلۆجییەکان.

بەهیوام، لەم بارودۆخە نوێیەی کوردستان، دەزگا بەرپرسەکانی کولتوور و پەروەردە، بەرنامەیەکی خوێندن بەشێوازێکی زانستی و نوێباو، بۆ ئامادەکردنی پسپۆڕانی وەرگێڕان ئامادە بکەن و خوێندکاران لە ئەنجامدا پلەیەکی زانستییان بدرێتێ لە وەرگێڕانی زانستی یان ئەدەبیدا، بەپێی بەهرەو شایستەیی خۆیان، بەمەرجێك یەکێك لە پێداویستییەکانی وەرگرتن لەو بەشەدا بوونی بڕوانامەی بەکالۆریۆسی ئاداب یان زانست بێت و بەرنامەیەکی خوێندنی دوو ساڵە سازبکرێت بە فێرکردنێکی خەست و خۆڵ و چڕوپڕی بنەماکانی زمانی لێ گوێزراوەو بۆ گوێزراوەو ئەدەبەکانیان و رێساکانی پێوانەو وەرگرتن و بینینی وەرگێڕدراوە نایابەکانی ئەو شاکارانەی لە یەکێکیانەوە گوێزراوەتەوە بۆ ئەوەی تریان، خوێندنێکی بەراوردکاریی ئەو هاوواتا و زاراوانەی کۆڕە عەرەبییەکان و خاوەن فەرهەنگ و رابەرانی وەرگێڕان لە چەرخی راپەرینی کۆن و نوێیدا دایاننـاون، سەرباری ئەوەی سەرپەرشتانی ئەو بەرنامەیە، بەباشی دەزانن بۆ پێویستەمەنییەکانی شایستەیی ئەم تایبەتمەندییە فرەلایەنە.

پێگەیاندنی نەوەیەکی وای تایبەتمەندی وەرگێڕانی هونەری و زانستی، وا لە گۆڕدان بەرەو کوردانـدنی فێرکردن لە هەموو بوارە زانستی و پیشەسازییەکان دەکات، کارێکی کردەیی و ئاسان بێت و شارەزایانی وەرگێڕان، بۆ دامەزراوە پیشەسازی و نەوتی و بەرژەوەندییە گشتی و تایبەتییەکان دەستەبەر بکات، کە بتوانن لە بوارە تایبەتییەکاندا زاراوەی باڵا ئاست و واتا دیاریکراو پێشکەش بکەن، بەوەیش بەشداری بکەن لەوەدا کەوا لە زمانی نەتەوەیی بکەن، ئاوێنەیەکی راستگۆی ئەو ئاستە شارستانییە بێت کە تێیدا دەژین و دەمانەوێ زمانەکەمان هاودەم و هاوڕێمان بێت...

بەشی یەکەم
سەرەتایەکی زانستی نوێی زمان

زمانزانیی نوێ، بابەتێکی تازەیە، خۆراواییەکان دەستیان پێ کرد، بنەماکانی چەسپین و لق و پۆپی زۆری لێ بووەوەو بوونە بەرنامە یان قوتابخانەی تایبەت، کە زانا کۆششکارەکانی ئەم زانستە دایان مەزراند، سەرەتای ئەم زانستە، پەیوەستە بەدەرچوونی کتێبی زمانزانی سویسری "فەردیناند سویسۆر"ەوە کە ناوی " Course de Linguistique Generale"یە.

ئەم کتێبە، بە سەرکەوتن، یان شۆڕشێکی نوێ دادەنرێ، بەسەر بەرنامە کۆنەکاندا و سەرەتاو بنچینەی تیوورییەکی نوێیە لە ڕێساو بنەماکانیدا.

زمانزانی (زانستی زمان)، بابەتێکی کۆنەو بوارێکی پان و بەرینی تۆژینەوە دێرینە کۆنباوەکانی گرتۆتەوە، تۆژەرەوە دێرینەکان، زۆر بایەخیان بەدروستبوونی زمان داوە و ئەم بابەتە پایەیەکی تایبەتیی هەیە لە تۆژینەوەی مرۆڤی کۆن و ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە کۆنانەیدا، کە ئەندامانی کۆمەڵە سەرەتاییەکان پێکەوە دەبەستن.

بێگومان، یۆنانییەکان بایەخێکی زۆریان بەکێشەی زمان داوە، کە بابەتێکی فەلسەفییەو بوارێکی فراوانی نووسینە فەلسەفییەکانیانی داگیر کردبوو، فەیلەسووفەکانی یۆنان، زۆر سەرقاڵی بنەمای زمان بوون بەوەی کە ئاخۆ خەڵاتێکی خوایە بۆ مرۆڤ، یان دەستکردی مرۆڤ خۆیەتی...!، ئەم دۆزە بابەتی کۆشش و جیاوازیی بۆچوونیان بوو، هەر بەوانیشەوە

(یۆنانییەکانەوە) نەوەستا، چونکە دەبینین زانایانی عەرەب و ئیسلامیش لەو دۆزە کۆڵیونەتەوەو باسی تیووریی راگیرکردن و سروش و تیووریی بنچینەیی مرۆڤیان کردووە.

"ئەرستۆ"ی فەیلەسووفی یۆنان، کۆششی زۆری هەبووە لە بوارەکانی زمانەوانیدا و، لەو بوارەدا، وتە و هێمانەکانی چەسپاند کە (ناو) و (فرمان) و ئامراز و تیپەکان بوون.

دابەشکردنەکانی ئەرستۆ لای تۆژیاران شتێکی پەسەند بوون، هەندێ تۆژیاری عەرەب و ئیسلام، لەم سەردەمەدا، کەوتنە گومانەوە لەوەی کە رێزمانی عەرەبی لەسەر پێودانگی رێزمانی یۆنانی دامەزرابێ و زاراوەکەی لەوەوە وەرگیراوەو دکتۆر ئیبراهیم مەدکوور، لە وتارێکیدا کە لە گۆڤاری زمانی عەرەبیدا لە قاهیرە بڵاوی کردۆتەوە، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووەو وای بۆ چووە کە خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەراهیدی، زانستەکەی لە حەنین کوڕی ئیسحاق وەرگرتووە کە یۆنانیی زانیوەو زانستە یۆنانییەکەی وەرگێڕاوە بۆ سریانی.

کاریگەریی یۆنانییەکان، بەسەر تۆژینەوە زمانەوانییەکانەوە مایەوە لەگەڵ بوونە باوی لاتینی و جێی خۆگرتنیشی لەم بوارەدا.

ئەم شێوازە لێکۆڵینەوەیەی زمان، تا چەند سەدەیەك بە فەلسەفە کارتێکردوویی مایەوە، دواتر بۆ توێژەرەوە خۆراواییەکان دەرکەوت کە دەبێ بازنەی تۆژینەوە زمانەوانییەکانیان فراوان بکەن و خوویان دایە زمانە خۆرهەڵاتییەکان، کە لای ئەوان پێیان دەوتن (زمانە سامییەکان) و بایەخێکی زۆریان بە (عیبری) و دوای ئەویش بە (ئارامی) و (عەرەبی) دا، لە ئەنجامی خوودانە تۆژینەوەی (سەردەمی کۆن) (Ancient Testament) و

(سەردەمی نوێ) (Nouverau Testament)، ئەو توێژەرەوانە هەستیان بەوە کرد، کە (شێوازی تۆژینەوەی بەراوردکاری)، باشترین ڕێگایە بۆ زانینی ئەم بابەتە مێژووییانە، هەروەك هەستیان بەوەیش کرد کە (توێژەرەوە جوولەکەکان) سوودیان لە زمانزانیی عەرەبەکان وەرگرتووە بە بەرنامە و زاراوەوە، چونکە زانیویانە، کە عەرەب و ئیسلام، هەوڵ و کۆششی زۆریان داوە لە زمانزانیی مێژووییدا..

بەڵام توێژەرەوان، لەو بارەیەوە کۆکن، کە ئەو دەقە کۆنە سانسکریتییانەی زانای ئینگلیز "ولیام جۆنز" دۆزینەوە، دۆزینەوەو داهێنانێکی مەزن بوون چەند هەنگاوێك تۆژینەوە زمانەوانییەکانیان بردە پێشەوە، (ولیام جۆنز)، ساڵی ١٧٨٦، لە کەلکەتتا و لە دوانێکیدا بۆ کۆمەڵەی ئاسیایی، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە لێکچوونێکی زۆر هەیە لە نێوان دەقە سانسکریتییەکان و چەند زمانێکی خۆراواییدا، وەك یۆنانی و لاتینی و جەرمانی و ناخۆراوایی وەك فارسییشدا بۆ نموونە، ئەم لێکچوونە، هانی ئەو زانا ئینگلیزەی دا کە بڵێت: "سەراپای ئەم زمانانە، یەك بنەچەن"، ئەمەیش ڕێنماییەك بوو، بۆ توێژەرەوان، کە ڕێگەی هاوسەنگکاری و بەراوردکاری بگرن، یەکێك لەو زانایانە (راسك) بوو، کە لە تۆژینەوەکانیدا لە بواری پێوەندی زمانی ئایسلەندەیی بە زمانە ئەوروپاییەکانەوە، بۆی دەرکەوت و ئەمەیش بووە ڕەوتی توێژەرەوان بە درێژایی سەدەی نۆزدەیەم و، ئەو شێوازە مێژووییە بوو، کە لەسەر دیداری زمانەوانی دامەزرابوو..!

لێرەدا پێویستە ناوی (یسبرسن)ی زانایش بەرین، کە پایەی خۆی هەبوو لەو توێژینەوە زمانەوانییانەدا کە لەسەر بنەمای پێوەندی مێژوویی نێوان زمانەکان دامەزرابوون و ئەم زانایە وای بۆ دەچوو کە زمانەکان لە شێوە

کۆتاییەکانیاندا ئەو (بابەتانەن) کە (زمانە کۆنەکانیان) پێ گەیشتوون لە بنیاتی کەمئالۆزتر لەوەی ئەو زمانانەی تێدابوون.

دەتوانین بڵێین، کە چاخی سەدەی نۆزدەیەم بەرەوتە مێژووییەکەیەوە، کە لەسەر بەرانبەرکێی نێوان زمانەکان دامەزراوە. بەکۆتایی قۆناغێکی زمانزانی (زانستی زمان) دادەنرێت لە گەشەکردنی مێژووییدا.

توێژەرەوان، لەسەر ئەوە رێك کەوتوون کە پەیدابوونی ((فەردیناند دێ سویسۆر))، سەرەتای سەردەمێکی نوێ و رەوتێکی نوێ بوو لە لێکۆڵینەوەی مێژووییدا و، ئەم زانایە رایگەیاند کە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و بەراورد و بایەخدان بەبنچینەو چۆنێتی پەیدابوونی و تازمان بەراستیی کۆمەڵایەتیی رەوش و واژەو واتاو دەنگەکانی لەو دەمەدا دەخوێندرێت کە کاری پێ دەکرێت، ئەم رەوشە بەرنامەیەی ناونا "Synchronique" و بابەتی ئەو لێکۆڵینەوە مێژووییەی کە بەراوردی کردۆتە (شێوازی زاراوەیەکی دەستەبەری)یشی ناونا "Diachronique". بەم جۆرە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی، لای ئەم زانایە، بایەخدان بوو بەزمان لەو واقیعەیدا کە تێیدایەتی و بنچینەو بابەت و واتا و دەنگەکانی دەخوێندرێت، بۆ ئەوەی پێوەندییەك پەیدا بکات لەنێوان ئەو ڕاستییەی کە هەیەو قۆناغە مێژووییە پێشینەکانیدا، پێویستە بیر بۆ ئەوە نەچێت کە خوێندنی مێژوویی بەراوردکار شتێکی نەویستراوە، بەڵکو پێویستە توێژەرەوە بەوەندە قایل نەبێ و هەمیشە زۆرتر هەوڵ بدات و بیکاتە بابەتی توێژینەوەی و لەوەی تێ بپەڕێنێت و بترازێنێ بۆ گرنگتر، کە توێژینەوەی زانستییانەی زمانە، لە ڕاستیی هەنووکەیی کۆمەڵایەتییدا، پێی وابوو، کە لە تۆژینەوەی مێژووییدا، ڕێبازێکی تایبەتی بگرێت، وەك ئەوەی زمانێك لە سەردەمێك لەو

سەردەمانەی پێیدا تێپەڕیوە بخوێنێت و لێی بکۆڵێتەوە، لەرووی بنیات و کەرەسەو دەنگەکانیەوە بۆی رۆچوون لە زانینی تەنیا بنچینە مێژووییەکان یان زانینی پێوەندی لەگەڵ زمانەکانی تردا.

لە رێبازی (دێ سویسۆر)دا، جیاکارییەك دەبینین لە نێوان زمانی مرۆڤایەتیدا "Langue"، واتە شتێك کە مرۆڤ دروستی کردبێت، و کردبێتی بەهۆیەکی پێوەندی، واتە زمان، لە کەرەسەو بنیات و رەوشەکانیدا دەگۆڕدرێت بۆ وشەی واتادار لەو رەوشانەی کە زمان هەنی سوود دەگەیێنێت و ئامێری وا پێك دێنێت کە لێکگەیشتن و بەردەوامی دەستەبەر بکات.

بایەخدانی "دێ سویسۆر" بە واژە و پێکهاتنی لە ڕستە و واتاکەی لەو پێکهاتنەدا و شیکردنەوەی بۆ هێمانە دەنگییەکانی و لێکۆڵینەوەی دەنگەکان بە تاك و بە کۆمەڵ و ئەوجا لێکۆڵینەوەی وشە لە رووی پێوەندی بەوشەکەی ترەوە. ئەمانە هەمووی هانی کۆمەڵە توێژەرەوەیەکی دا کە پێڕەویی ئەو شێوازە نوێیە بکەن، نموونە بە یاریی شەترەنج و داشەکانی دێنێتەوەو کە لە تەنیشت یەکترەوە دادەنرێن و هەر داشە بەهایەکی تایبەتیی هەیە لەو دراوسێیەتییەدا نەك بەهای تەنیا خۆی، ئەمە وا دەگەیێنێت، کە وشە لە ڕستەدا بەها و شوێنی خۆی هەیە لە رووی بوونییەوە لەو پێکهاتەیەدا و هەر گۆڕدرانێك لە پێکهاتنیدا، دەبێتە هۆی گۆڕینی واتاو گۆڕدرانەکە، هەر هی شوێنی وشەکە نییە لە رستەدا، لە رووی پێوەندییەوە بە وشەکانی تەنیشتییەوە، بەڵکو لەوە تێپەڕێ بۆ گۆڕینی بنیاتی واژەکە لە رووی دەنگەکانیەوە.

وتمان: توێژەرەوان سوودیان لەو زانا زمانەوانانەی دوای "دێ سویسۆر" وەرگرت لە بەرنامەو کەرەسەی، ئەوەبوو ناونرا "قوتابخانەی پراگ" کە میر "نیکۆلای ترۆپتزکۆی" دایمەزراند.

ئەم ڕابەرە زمانەوانییە، زۆر بایەخی بەدەنگزانی دەدا، لەو ڕووەوە کە کەرەسەیەکی گرنگە لە وشە دروستکردندا، بەپێکەوە لکاندنیان لە چەند پێکهاتەیەکدا.

ئەمریکاییەکانیش شوێنی خۆیان هەبوو لە توێژینەوەی زمانەوانیدا، لە سەرەتاکانی سەدەی ڕابووردوودا (سەدەی بیستەم) و درێژەیان دەدا بەتوێژینەوەکانیان بەپێودانگی ئەوەی ئەوروپاییەکان لەسەری ڕۆیشتوون لە لێکۆڵینەوەی زمانە ئەوروپاییەکاندا.

ئەمریکاییەکان خوویان دایە لێکۆڵینەوەی زمانە ئەمریکاییەکان بەسوود وەرگرتن لە ڕێبازی ئەوروپاییەکان بۆ دۆزینەوەی ڕەوشی ئەو زمانانە و دۆزینەوەی پێوەندییە زمانەوانییەکان لە نێوانیاندا.

ئەمە بوو کە "فرانس بواس"ی زمانەوانی ئەمەریکایی خەریك کردبوو، "ئەدوارد سابیر" و "لیۆنارد بلۆ مفیلد" ناویان دەرکردبوو، هەریەکەیان ڕێگەی تایبەتیی خۆی هەبوو، "سابیر" بایەخی دەدا بە توێژینەوە مێژووییە بەراوردکارییەکان بەڵام ئەوەندەی پێ نەچوو گۆڕی بۆ لێکۆڵینەوەی زمانە هیندییە ئەمریکاییەکان و لە لێکۆڵینەوەکانیدا، ئاماژەی بۆ پێوەندی نێوان ئەو و زانستە مرۆڤایەتییەکانی تر کرد وەك ئەدەب و موزیك، وەك لە کتێبی (زمان)ەکەیدا نووسیبووی.

وتمان، هەریەکە لەو دوو زانا ئەمەریکاییە، ڕێگەی تایبەتیی خۆی هەبوو لە زمانزانیدا و، لەو کاتەدا کە (سابیر) وای نەئەدی کە زمان دیاردەیەکی

(غەریزی) بێت، بەڵکو بەرەفتارێکی مرۆڤایەتیی خۆویست و هۆیەکی دادەنا بۆ دەربڕینی ئارەزوو سۆزە جیاوازەکان، دەبینین، "بلۆ مفیلد"، سوودی لە بیر و بۆچوونەکانی قوتابخانەی رەفتاریی پەروەردەیی وەرگرتووە، ئەو قوتابخانەیەی خاوەنەکانی باوەڕیان بەوە نەبوو کە زمان دیاردەیەکی نهێنییە و بەهرەی بیرکردنەوە، شتێکە لە ناخی مرۆڤدا، بەڵکو ئەو کارتێداکردنانەن کە مرۆڤ بە ویستی خۆی و ڕەفتاری خۆی فێریان دەبێت و پێیان رادێت و دەبێتە دیاردەی ڕەفتاری. "بلۆ مفیلد" وای دەبینی، کە زۆربەی وشەکان ستەمە بتوانن واتا راستەقینەکانیان دەربڕن وەك لە وشەکانی ئەوین و تووڕەبوون و سۆزەکانی تریشدا، چونکە دوورن لە بواری ماددی وەك وشەکانی تری ئەم بەشە، بەڵام قوتابخانەی ئەمریکایی ئەستێرەی لە پرشنگدانەوەدا بوو بەهۆی تۆژینەوە. (بنیاتییە رێزمانی)یەکەیەوە کە ساڵی ١٩٧٥ داینا، بەم تۆژینەوانە، گەیشتینە ئەوەی ئەم توێژەرەوە بوێرە، ناوی نا "گۆڕینە ڕێزمانی پەیداکاری" بیروڕاکانی (دێ سویسۆر) کاریان کردبووە (چۆمسکی) و سوودی لێ وەرگرتبوون وەك سوودی لە بیروڕای تریش وەرگرتبوو، واتە ئەوانەی دوای تایبەتمەندیی قوتابخانەی ئەمریکاییش.

(چۆمسکی) وای دەبینی کە مرۆڤ دەتوانێ ڕستە و پێکهاتەی بێ شومار دروست بکات، بەڕەفتارکردنی لەگەڵ خەڵکیدا و، ئەم قاڵبە ئاخاوتنییانە، لە نوێبوونەوەدان لە بارودۆخی نوێی تردا، کە لە بارودۆخی تر ناچێت، ئەمەیش واتە، مرۆڤ دەتوانێ ڕستەی وا ساز بکات، کە بارودۆخەکە بەسەریدا بسەپێنێ، بەو پێیە زۆرەو بێ شومارە و ئەم کەرەسانەی دەچنە بواری پێکهاتەییەوە "لە بنیاتی زمانەوانیدا"، ئەمەیش واتە، توێژەرەوە هەر

دەبێ بایەخ بە لێکۆڵینەوەی دەنگەکان بدات لە (بنیاتی) وشەدا، لەو ڕووەوە کە (تاکە) و دواتر (کۆ)یە لەگەڵ دەنگەکانی دراوسێیدا توانستی زمانەوانیی تاکەکەس، لەو کۆمەڵە ڕێسایانەوە دێ، کە مەبەستی پێ دەردەبڕدرێت و ئەم توانستە زمانەوانییەی ئەم ڕێسایانە، ئیشی ئەو توێژەرەوە زمانەوانییەیە، کە (چۆمسکی) پێی دەڵێت "ڕێسا گۆڕدرانییەکان" و دەربڕی وتەبێژ، ڕەنگە پەنا بباتە بەر جۆرە ڕستەیەکی تر، لەکاتی پێویستدا و ئەوەیش مۆرکی دروستکاریی ڕێسا زمانەوانییەکانە، واتە گۆڕینی پێکهاتە ڕێسا، بەڵکو چەندەها ڕێسای تری نوێ دروست دەکات.

ئەو وای بۆ دەچێت، کە پێویستە تۆژینەوەی ڕێزمانی بکرێت، یان لێکۆڵینەوەی ڕستە لەڕووی بەشە ڕێزمانییەکانیەوە و بیگۆڕێت بۆ وشەکە واتای فرمانە لە ڕستەیەکداو واتای ناوە بکەر بێت یان بەرکار، پاش تێپەڕینی ئەم قۆناغە بەتوێژینەوەی دەنگەکانی ئەم بەشانەوە کە لەڕستەکەدا هەبوون.

دەبینیت توێژینەوەی زمانەوانی لە هەموو وڵاتە خۆراواییەکاندا ڕوویان کردۆتە ئاقارێکی نوێ، بەڵام لە قوتابخانەی ئەمریکایی ناچێت. زمانزانە ئینگلیزەکان، بۆ نموونە، لە سەدەی نۆزدەیەمەوە بایەخیان بەدەنگزانی داوە، بەڵام زمانزانی بەها و پایەی بە هەوڵ و کۆششەکانی (ج. ر. فێرث)ی زانا پەیدا کردووە، کە بەدرێژایی ساڵانی (١٩٤٤-١٩٥٦) مامۆستا بوو لە زانکۆی لەندەن و هاوپیشە بریتانیاییەکانی کە پێش ئەو لە دەنگزانییان کۆڵیوەتەوە، ئەوەی نووسیویانە.

ئەم زانایە، بیروڕا کۆمەڵناسییەکانی (مالینۆڤسکی) زۆر کاریان تێکردووە، کە داوای لێکۆڵینەوەی زمانی کرد لەو ڕووەوە کە دیاردەیەکی

کۆمەڵایەتییەو پەیوەستە بەلێکۆڵینەوەی (مرۆڤ)ەوە بۆ خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەی زمان لە چوارچێوە کۆمەڵایەتییەکەیدا، (فیێرث)ی هان دا کە زمان بخوێنێت لە هێمانە سەرەکییەکانیەوە و، ئەوەبوو دەنگزانی و واتازانیی لێ کەوتەوە، کە پێی دەڵێن لێکۆڵینەوەی دەنگ و واتازانی لە رووی نیشانەو رێنماییەوەو پێی دەڵێن:

واژەزانی (**Semantics**).

هەروەك دەبینین، فەرەنساییەکانیش بایەخیان بەبیردۆزی زمانەوانی داوە، رێبازی بەرنامەی مێژوویی و بەراوردکاری و دۆزینەوەی پەیوەندیی نێوانیان زمانە کۆنەکانیان گرت.

دوای ئەوە، لەو سنوورە دەرچوون، بە پەیدابوونی (فێردیناند دێ سوسیۆر)و تا ئێستایش کاریگەرییەکەی بە توێژینەوەکانیانەوە دیارە، بەڵام (قوتابخانەی پراگ) شوێنێکی دیاری هەبوو لە توێژینەوە زمانەوانییەکانی فەرەنساییەکاندا.

زانستە زمان (زمانی زانستی)

زانستە زمانی نەتەوەیەك، ئەو زمانەیە کە ئەندامانی ئەو نەتەوەیە دەتوانن ئەو زانست و بیرۆکانەی پێی دەخوێننەوە تێی بگەن و فێری ببن، کە وایان لێ دەکات بەهۆی گونجۆکی و وردی و دروستییەوە بتوانن زانستەکە بچەسپێنن و شتی تری بخەنە سەر و داهێنان و جوانکارییشی تێدا بکەن، بەو پێیە پێویستە بۆ ئەوەی زمانێك زانستی بێت ئەم رەوشانەی تێدا بێت:

(١) ڕوونی و ئاشکرایی:

دەبێ ئەو زمانە، بەئەندازەیەك روون و ئاشکرا بێ، هیچ ئاڵۆزی و نادیاری و تێکەڵ و پێکەڵییەکی تێدا نەبێت، مەبەستی سەرەکیی زانستە زمان ئەوەیە، بتوانێ دیاردەیەك لێك بداتەوە یان ڕێگەیەك ڕاڤە بکات، کە ئەوەیش بە زمانێکی ناڕۆشن و وشەو واتا نادیار ناکرێت.

(٢) دروستیی بنیاتی زمانەوانی و کورتبڕی:

بۆ ئەوەی بیر و هۆش بەئاسانی تێی بگات، زمانێك ئەم جیاکارییەی دەبێت، کە ئەم هێمانانەی تێدا بێت:

أ/ هێماسازی:

ئەو هێمایانە لە تیپەکانی ئەلفبێ ساز دەکرێن و شتە ناسراو و ئاشناکانیان پێ دەردەبڕدرێت، وەك هێمای توخمە کیمیاییەکان و ئەندازەکانی پێوان و هیی تریش..، بۆ نموونە:

O, Oxigen, H, Hydrogen, C, Carbon.. تاد

ب/ هاوکێشەسازییە بیرکارییەکان:

ئەو هێما شێوگانەن، کە بۆ دەربڕینی پێوەندییەکی دیاریکراو یان یاسایەك بەکاردێن.

ج/ وێنەسازی:

ئەو شێوە هێڵکارییانەن، کە بنیاتێکی دیاریکراو روون دەکەنەوە، وەك بازنە کارەباییەکان یان دامەزراوە تەلارسازی و نەخشەسازی و ئەندازەیی و یەکگرتنە کیمیاییەکان.

(٣) زاراوەی زانستی:

زانستە زاراوە، وشەیەك یان زۆرترە، کە شارەزایان لەسەری ڕێك کەوتوون و تەرخانیان کردووە بۆ ئەوەی واتای چەمکێکی دیاریکراو بێت، بۆیە دەبێ هەر زاراوەیە بۆ یەك واتاو هەر واتایەیش زاراوەیەکی بۆ بەکاربهێندرێت.

(٤) دەبێ ڕاستیی شتەکان بێت و زۆر بایەخ بەڕواڵەت نەدرێت:

کە وتمان، دەبێ روونی، شەقڵێکی زمانی زانستی بێت، مەبەستمان ئەوەیە، زۆر کەس لە ئەدەب و شیعر دەدوێن و بۆ نموونە: دەڵێن فلانکەس وای وت و فیسارکەس وا، دەشێ ئەو دوو بۆچوونە پێچەوانەی یەکتر بن، یان ڕەنگە یەکێك بیەوێ، بیروڕا جیاوازەکانی ئەدیب، شاعیر، یان سیاسییەك بخاتە بەرچاو و، هەوڵ دەدات دژوارییەکانی یەك بخات، یان بیروڕای جیاوازی خەڵکی لەسەر پیشان بدات، ئەم شێوازە شەقڵی زانستی زمان نییە، بەڵام کە وتەی زانایەك لە بوارێکی زانستییدا باس کرا، ئیتر نابێ وتەی هیچ زانایەکی تر لەو بوارەدا باس بکرێ با مێژووی زانست و ئەدەب، لێکەوە نزیك بن، بەڵام ڕاپۆرتی زانست لە هیی ئەدەب جیاوازە، هەر بەو پێیەش مشتومڕی فەلسەفەو زمان و (وتەسازی) وەك لە زمان و ڕێزماندا دەوترێ و (بیروڕا تەرخانکردن) وەك لە سیاسەت و ئابووریدا دەوترێ، (زانستی زمان) نییە...

(٥) ژیربێژی:

زمانی زانست، پێویستی بەژیربێژی هەیە کە بەرودوایی ڕاستی ڕوودانی شتەکان ڕەچاو بکات، وەك (هۆ) پێش (ئەنجام) خستن و (لق) بردنەوە سەر (بنەما).

(٦) گشتگیریی ڕەوشی زانست:

ڕەوشی زانست، بەتەنیا تەرخانکراوی لایەنەکانی زانیاریی مرۆڤ نییە لە جیهانی ژمارەو سروشتدا، بەڵکو دەتوانرێ بەهەموو لقێك لە لقەکانی زانیاریی مرۆڤایەتی بوترێ، ئەگەر مرۆڤ ڕێگەی وردی و ڕوونی و ژیربێژی بگرێت لە تۆژینەوەکانیدا.

(٧) شەقڵی تری زمانی زانستی:

وەك، خۆپاراستن لە شێوە ڕەوانبێژییەکان، وەك لێکچواندن و خواستە و دەستەواژەسازی و توانجسازی لە زمانی زانستیدا، چونکە زانستە زمان، زمانێکە واتاکانی ڕاستەوخۆن و ئەو جۆرە هونەرسازییانەیان ناوێ کە نیشانەی شارەزایی کەسەکەن، بۆ ڕازاندنەوەی دەربڕین و ڕاستی شاردنەوەو گزیکاریی لە ڕاستیی ڕووداو، بەپێوەنان و پیاهەڵدان، چونکە وردیی زانستی لەنێوان (زۆرڕەوی و سستڕەوی)دایە، کە ئەمسەر و ئەوسەری پێوەنانن.

دووەمیان: یەکێتیی پێکهاتنە چەمکی ڕستەی زانستی، ئەگەر زانستنووسێك، ئاگری بە "سوور" یان بنەوشەیی باس کرد، پێویستە مەبەست لەوە ڕەوشی ڕەنگی گڕەکە، یان جۆری سووتەمەنییە گڕگرتووەکە پیشان بدات، نەك ڕەنگی ئاگر و ڕەنگی پۆشاك و لاجانگ و لێوی خۆشەویستەکەی، (ئەم) ڕێگەیەکە و (ئەو) ڕێگەیەکی تر..!

سێیەمیان: پابەندیی زمانەوانی و بیرکاریی دەربڕینە دیاریکراوەکان، ئەگەر زانایەك ویستی دووریی هەسارەیەك لە زەوییەوە دەرببڕێت، دەبێ لە دەربڕینە نادیار و دیارینەکراو و ئاڵۆزەکان دوورکەوێتەوە، وەك ئەوەی بڵێت:

سەدان میل یان، چەند ساڵێکی ڕووناکی لە ئێمەوە دوورە، ئەمە واتەی وتاربێژ و قسەکەری بەرنامەیەکی تەلەفزیۆنە، بەڵام زانا دەبێ پابەندی

ژمارەی ورد و دیاریکراو بێت، چونکە لای ئەو، واتای ئەنجامێکی زانستی دەگەیێنێ کە پەیوەستە بەشێوازی پێوەندی بە هەسارەکەوە و کاریگەریی ئەو لەسەر ئاو و هەوای زەوی و کایە موگناتیسییەکان و کێشەکانی تری ئاسمانەوانی.

بەواتایەکی تر، پێویستە چەمکی زانستی و ئەو زمانەی پێی دەردەبڕدرێت تەواو جووت بن، کە لە هونەری ڕەوانبێژیدا پێی دەڵێن (یەکسانی)، بەرانبەر (کورتبڕی و درێژبڕی)ی زمانی ئەدەبی کە زۆر بەکاردەهێنرێت...

بەشی دووەم

١-"تیووریی گشتیی زاراوە دانان و یەکخستن و تۆمارسازی"

پێشکەوتنی زانیاریی مرۆڤ و تەکنۆلۆجیا و ئابووری، تاڕاددەیەکی زۆر پشت بەزانیاریگۆڕکێ و تۆمارکردنی دەبەستێ و ئەو چەمك و زاراوانە بەکاردەهێنرێن کە وەك بنچینەی ڕێکخستنی بیرۆکە زانستییەکان و کۆکردنەوەی زانیاریی تر هێما دەکرێن.

بەڵام زوو گەشەکردنی زانیارییە مرۆییەکان، بووە هۆی گرانیی دۆزینەوەی زاراوەی پێویست و گونجاو، چونکە هاوڕێژەیی و هاوتاییەك نییە لە نێوان ژمارەی چەمکە زانستییەکان و ژمارەی ئەو زاراوانەدا کە دەریان دەبڕن، چونکە ڕەگەوشەکانی هیچ زمانێك لە چەند هەزارێك تێناپەڕن، بەڵام چەمکەکانی ملیۆنەها دەبن و، هەمیشەیش لە زۆربوون و نەشونمادان...!،

بۆ نموونە لەبواری ئەندازەی کارەباییدا، ئێستا چوار ملیۆن چەمك زۆرتر هەیە، بەڵام گەورەترین فەرهەنگ بەهەر زمانێك بێ، شەش سەد هەزار گوزەری تێدا نییە، لەبەر ئەوە هەموو زمانێك بۆ دەربڕینی چەمکە نوێیەکان، پەنا دەباتە بەر داتاشین و لێکدان و بەشداریی واژەیی و ڕێگەی تر، ڕەنگە ئەوەیش ببێتە هۆی پشێوی لە ئاستی نیشتمانی و جیهانییشدا، بەتایبەتی کە پۆلێنی چەمکەکان و ڕێگەی دەربڕینیان، لە زمانێکەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕێت و، دەبێتە هۆی گرانیی زانیاریگۆڕکێ و نەشونمایان، بۆیە پێویستە ئەو بنەمایانە یەك بخرێن کە کار دەکەنە دۆزینەوە و گۆڕینی چەمکەکان و دانانی زاراوە بەرانبەرەکانیان.

لێرەوە، زاراوەزانی هاتە کایەوە، کە زانستێکی نوێیە، لەم سەدەیەدا پەیدابووەو هێشتا لەباری نەشونما و تەواوکاریدایە.

٢-"پەیدابوون و نەشونمای زاراوەسازی"

لە سەدەی ڕابوردووەوە، زانایانی زیندەوەرزانی و کیمیا لە ئەوروپا، دەستیان کرد بەیەکخستنی بنەماکانی زاراوە دانان لە سەرانسەری جیهانداو، ئەم بزاڤە وردە وردە نەشونمای کرد و لە نێوان ساڵانی ١٩٠٦ و ١٩٢٨دا، فەرهەنگی وێنەداری زاراوە تەکنۆلۆجییەکانی (شلۆمان) دەرچوو، لە شازدە بەرگدا و بە شەش زمان، بەهای ئەو فەرهەنگە لەوەدایە، کە تیمێکی شارەزای نێودەوڵەتی داینـاوەو زاراوەکانی ئەلفبێیانە ڕیز نەکراون، بەڵکو بەپێی چەمکەکان و پێوەندی نێوانیان ڕیز کراون، بەجۆرێك کە پۆلێنی خودی چەمکەکان بەشداری دەکات لە ڕوونکردنەوەی واتای زاراوەکان و لێکدانەوەیاندا و ساڵی ١٩٣١ کتێبی (یەکخستنی نێودەوڵەتیی زمانەکانی

ئەندازە)، بەتایبەتی ئەندازەی کارەبایی، دەرچوو لەلایەن (فیستەر)ەوە (Wuster) کە مامۆستای زانکۆی ڤییەننا بوو، ساڵی ١٩٧٧ کۆچی دوایی کرد، دوای ئەوەی بنەماکانی ئەم زانستە نوێیەی چەسپاند و زۆربەی زمانەوانان و ئەندازیاران ئەم کتێبەیان بە یەکێك لە چاوگە گرنگەکان دانا لە پیشەکەیاندا و، ساڵی ١٩٣٦، لەسەر داوای یەکێتیی سۆڤێتیی جاران، بە نوێنەرایەتیی ئەکادیمیای زانستیی سۆڤێتیی (لیژنەی تەکنیکیی زاراوە) پێك هات لەناو (یەکێتیی جیهانیی کۆمەڵەی پێوانە نیشتمانییەکان ISA)دا، کە دوای شەڕی جیهانی، لیژنەیەکی نوێ (لیژنەی تەکنیکی)، شوێنی (لیژنەی تەکنیکیی زاراوە)ی گرتەوە، کە تایبەتمەندە لە دانانی بنەماکانی زاراوەو ڕێکخستنیاندا و بەشێکە لە (ڕێکخراوی جیهانیی یەکخستنی پێوانەیی (ISO)) کە مەڵبەندەکەی لە جنێفەو (فێرگەی نەمسایی پێوانەکان) لە ڤییەننا، ڕازگریی (لیژنەی تەکنیکی)ی گرتۆتەوە ئەستۆ.

ئەم لیژنەیە، بەهەوڵ و کۆششێکی زۆر و بەرچاوی لە بواری (یەکخستنی بنەماکانی زاراوە دانان)دا، وەك لە لاپەڕەکانی داهاتوودا باسی دەکەین، ناسراوە.

ئۆدوین هۆڵمسترۆم (Holmstrom)، یەکێکە لە گەورە شارەزایانی یونسکۆ، کە هانی ئەو ڕێکخراوە جیهانییەی دا، (فەرمانگەی زاراوە نێودەوڵەتییەکان) دابمەزرێنێ و پارەی پێویستی بڵاوکردنەوەی بیبلۆگرافیایەکی دوو بەرگی تەرخان بکات، کە ناونیشانی فەرهەنگە تایبەتمەندەکانی زانست و تەکنۆلۆجیایان تێدایەو لەم ساڵانەی دواییدا چاپێکی نوێی لێ زیادکراوی بڵاوکرایەوە.

ساڵی ١٩٧١، بەهاوکاریی نێوان یونسکۆ و حکومـەتی نەمسـا، مەڵبەنـدی نێودەوڵـەتیی زانیارییـە زاراوەییـەکان (Infoterm) لـە ڤییـەننا دامـەزراو مامۆستا هەڵمۆت فێلبەر (Felber)، مامۆستای زاراوەسازیی زانکۆی ڤییەننا بـەڕێوەی دەبـات، کـە بـەکارایی و چـالاکیی فراوانـی لـەو بـوارەدا ناسـراوە، گرنگترین ئامانجەکانی ئەو مەڵبەندە، ئەمانەن:

(١) هاندانی تۆژینەوە زانستییەکانی بیردۆزی گشتیی زاراوەسازی و دانان و تۆمارکردنی زاراوەو سازکردنی خولی راهێنان لەو بوارەدا.

(٢) تۆمارکردنی ئەو زانیارییانەی کە پێوەنـدییان بـە زاراوە و دامـەزراوە نیشتمانی و نێودەوڵەتییە گشتییەکانی ئەو بوارەو شارەزایان و پرۆژەکانەوە هەیە.

(٣) ڕێکخسـتنی هاوکـاریی نێودەوڵـەتیی بـواری زاراوە و ئـاڵوگۆڕی و زانیاریگۆڕکێ لەو بارەیەوە.

(٤) لێکۆڵینـەوەی توانسـتی هاوکـاریی نێـوان بانکـەکانی زاراوە و بنچینەکانی زانیاریگۆڕکێی نێوانیان، ئەم مەڵبەندە، چەند کـۆنگرەو کـۆڕێکی جیهانیی سازکرد.

یەکەمیان: (یەکـەم کـۆڕی جیهـانی دەربـارەی هاوکـاریی نێودەوڵـەتیی بواری زاراوە) بوو کە ساڵی ١٩٧٥ لە ڤییەننا ساز کراو بە روونی، پێویسـتیی ڕێکخـراوە نێودەوڵەتییـەکانی هاوکـاریی زانیاریگۆڕکـێ دەربـارەی زاراوە و ئارەزووی زۆری خۆی لـەو بـوارەدا خسـتەڕوو، یـەکێك لـە ئەنجامـەکانی ئـەو کـۆڕە، ئامـادەکردنی رابـەرێك بـوو بـە نـاوی ڕێکخـراوە کاراکـانی بـواری زاراوەسـازی و چـالاکییەکانیانەوە لەبەرئـەوەی چـەند کەڵـە ڕێکخراوێکـی

نێودەوڵـــەتی، بەپەرۆشـــەوە کۆمپیوتـــەریان بـــەکارهێنا بـــۆ هـــەڵگرتن و تۆمـارکردنی زاراوەو پێویسـتیی ڕێککـەوتن لەسـەر ئـەو بنـەما جیهانییانـەی زانیاریگۆڕکێ ئاسـان دەکـەن، مەڵبەندەکـەی ڤییـەننا، لـە نیسـانی ١٩٧٩دا، یەکەم کۆنگرەی ئەو بانکە نێودەوڵەتییانەی زاراوەی ڕێکخست بەمەبەستی:

(١) چەسپاندنی بنەماکانی هاوکاریی نێودەوڵەتیی بواری زاراوە زانستی و تەکنۆلۆجییەکان و ئاڵوگۆڕیان و مەرجەکانی ئەم هاوکارییە.

(٢) گەشەپێکردنی ئەو کۆمەڵـە بنچینە ڕێنماییـەی دامەزرانـدنی بـانکی نوێی زاراوە ئاسان دەکات.

(٣) بەرچاوخســتنی بیرۆکەیــەکی ڕوونــی ئــەو کێشــە ســەرەکییانەی ڕووبەڕووی بانکەکانی زاراوە دەبنەوە و پێشنیازکردنی چارەسەر بۆیان.

مەڵبەندی زانیارییـە نێودەوڵەتییـەکانی زاراوە (Infoterm) بـەهاوکاریی ئەکادیمیای زانستیی سۆڤێتیی، کۆڕێکی جیهانیی دەربارەی کێشە تیووری و بەرنامەیییـەکانی زاراوەسـازی لـە مۆسـکۆ ڕێکخسـت، لـە نێـوان (٢٧-٣٠)ی تشـرینی دووەمـی ١٩٧٩دا بـۆ لێکۆڵینـەوەی فەرهەنگسـازی و بـارودۆخی هەنووکەیی و توانستی گەشەپێکردنی و کێشەکانی ڕێکخستن و هاوئاهەنگی و ڕێکخســـتنی زاراوەو فێرکردنـــی زاراوەســـازی و پێوەنـــدی زاراوەســـازی بەزانسـتەکانی تـرەوە، کۆڕەکـە، لـە کۆتـایی کۆبوونەوەکانیـدا، پێویسـتیی قووڵکردنەوەی هاوکاری و ئـاڵوگۆڕی بـیروڕا و شـارەزایی لـە هـەردوو ئاسـتی نیشـتمانی و جیهانیـدا، بـۆ چـارەکردنی کێشـە تیـووری و بەرنامەیییـەکانی زاراوەسـازی و گەشـەپێکردنی نموونەیـەکی بـانکی زاراوەی تایبـەتی چـەند بوارێکی دیاریکراوی ڕاسپارد، هەروەك خۆزگەی خواست کە ئاکاری کاروباری هەڵسـووڕاوانی بـواری زارەوەو سروشـتی کارەکانیـان و کۆکردنـەوەی ئـەو

بەرنامــە زانکۆیییانــەی کــە بــەکاردەهێنرێن، یــان ڕەنگــە لــە خوێنــدنی زاراوەسازیدا بەکاربهێنرێن، دابنرێت و پێویستیی وڵاتە گەشندەکانیش ڕەچاو بکرێت.

دوا کۆنگرە، لە بواری زاراوەسازیدا (کۆڕی جیهانیی دەربارەی کێشەکانی هاوواتــایی و پێناســاندنی زاراوەســازی بــوو، کــە لــە (کوبیــك)ی کەنــەدا و لــە حوزەیرانی ١٩٨٢دا و، کۆڕی تایبەتیی زاراوەسـازی، لـە کـۆنگرەی جیهـانیی فەرهەنگسازان لە زانکۆی ئەکستەر کە ئەیلولی ١٩٨٣دا سازکران.

٣-"پێناسەی زاراوەزانی"

لەگەڵ ئەو گەشەکردنە مەزنەی زانست و تەکنۆلۆجیا و نەشونمای خێرای هاوکاریی نێودەوڵەتیی، پیشەسازی و بازرگانی و بەکارهێنانی کۆمپیوتـەردا، بۆ کۆکردنەوەو هـەڵگرتنی زاراوەو چارەسـەر و ڕێکخسـتنیان، ڕێگـەی کـۆنی کۆکردنــەوەی زاراوە و ئــەلفبایی ڕیزکردنــی و دانــانی بەرانبــەرەکانیان لــە زمانــەکانی تــردا، بەشــی پێویســتییەکانی ســەردەمی نــەدەکرد، بۆیــە، زانــا تایبەتمەندەکان و، زمانەوان و فەرهەنگسازان، گەشەیان بـە زانسـتێکی نـوێ کرد و ناویان نـا (زاراوەزانـی) کـە بەگشـتی دەتـوانین بـەم جـۆرە پێناسـەی بکەین:

"*__ئەو زانستەیە، کە لە پێوەندی نێوان چەمکە زانستییەکان و ئـەو زاراوە زمانییانەدا کە دەریان دەبڕن__*" دەدوێ و، زانستێکی هاوبەشە لەنێوان دەقـی زانستەکانی زمان و لۆجیك و ڕاگەیاندن و بوارە تایبەتمەندە زانسـتییەکاندا و ئەم زانستە بۆ تایبەتمەندانی زانسـت و تـەکنۆلۆجیا و وەرگێـڕ و کارمەنـدانی

راگەیاندن و هەموو ئەوانەی کـە پێوەنـدییان بـە پێوەندییـە پیشـەیییەکان و هاوکاریی زانستییەوە هەیە، گرنگە.

لە راستیدا، زاراوەسازی، لە سێ لایەنی پەیوەستی تۆژینەوەی زانستی و لێکۆڵینەوەی بابەتی دەدوێت، کە ئەمانەن:

یەکـەم: زاراوەسـازی، لـە پێوەنـدیی نێـوان چـەمکە پێکداچـووەکانی (رەگەز- جۆر، گشت- بەش) دەدوێ، بەشێوەی سیستمەکانی ئەو چەمکانە پیشان دەدرێت، کە بنچینەی دانانی ئەو زاراوە پۆلێنکراوانە پێکدێنێت کە لە زانستێك لە زانستەکاندا، گوزارشتیان لێ دەکات.

دووەم: زاراوەسازی، لە زاراوە زمانییـەکان و پێوەندییـەکانی نێوانیـان و ڕێگـەکانی دانانیـان و ئـەو سیسـتمانەی کـە پیشـانیان دەدەن لـە بنیـاتی زانستێك لە زانستەکان دەدوێت و بەو پێیـە، زاراوەزانـی، لقێکـی تایبەتـە لـە لقەکانی واژەزانی یان وشەزانی (Lexicolgy) و زانستی گەشەکردنی واتای واژەکان (Semasiology).

سـێیەم: زاراوەسـازی، لـەو ڕێگـە گشـتییانە دەدوێ کـە دەبنـە هـۆی دروسـتکردنی زمـانی زانسـتی و تـەکنۆلۆجی بـێ گوێدانـە کارپێکردنـە کردەیییـەکانی خـودی زمـانێکی سروشـتی، بـەوەیش زاراوەسـازی، دەبێتـە زانستێکی هاوبـەش لـەنێوان زانسـتی زمـان و لۆجیـك و بـوون و ڕاگەیانـدن و بابەتـە تایبەتمەنـدەکان و زانیـاریزانی (Epistimology) و پـۆلێنکردن، هەموو ئەم زانستانە لەلایەنێك لە لایەنەکانیاندا لەشێوە رێکخستنی پێوەندیی ئالۆزی نێوان چەمك و زاراوە دەدوێن.

٤-"تیووریی گشتیی زاراوەسازی"

هــەروەك (زمــانزانیی گشــتی)، لــە تۆژینــەوەی سروشــتی زمــان و سیستمەکەی دەدوێت بەشێوەیەکی گشتی، لە کاتێکدا (زمانزانیی تایبـەتی)، زمــانێکی دیــاریکراوی لێکۆڵینــەوە و شــیکردنەوەیە، تیــووریی گشــتیی زاراوەزانی، لەو بنەما گشتییانە دەدوێ کە دەستیان گرتـووە بەسـەر دانـانی زاراوەدا، بەپێی ئەو پێوەندییانەی کە لە نێوان چەمکە زانستییەکاندا هـەن و چارەسەری کێشە هاوبەشەکانی نێوان نزیکەی هەموو زمانەکان و لـە هـەموو بوارەکانی زانیاریدا، دەکات بـەڵام تیوورییـە تایبەتییـەکانی زاراوەزانـی، لـەو کێشانە دەکۆڵێتەوە، کە پێوەندیـدارن بـە زاراوەکـانی بوارێـك لـە بوارەکـانی زانیارییەوە، وەك زاراوەکانی کیمیا و زیندەوەرزانی و هیی تریش.

تیووریی گشتیی زاراوەسازی، لەو چـەمك و زاراوانـە دەدوێ، کـە دەریـان دەبڕێ و ئەنجامی تۆژینەوەکانی ئەم تیووریيـە، وەك بنچینـەی گەشـەکردنی بنەما فەرهەنگییە زاراوەسازییەکان و یەکخستنیان لـە بـواری جیهانـدا وایـە. گـرنگترین بابەتــەکانی تۆژینــەوەی تیــووریی گشــتیی زاراوەزانــی ئەمەیــە: سروشتی چەمکەکان و پێکهاتن و تایبەتمەندییەکانیان و پێوەنـدیی نێوانیـان و سروشــتی پێوەنــدیی نێــوان چــەمك و شــتە تایبەتمەندەکــەو چــۆنێتیی تــەرخانکردنی زاراوە بــۆ چــەمك و بەپێچەوانەیشــەوەو بــار و سروشــتی زاراوەکان.

بەڵام تیووریيە تایبەتەکانی زاراوەسازی، واباسی ئـەو بنەمایانـە دەکـات، کــە بــاری زاراوە لــە بوارەکــانی زانیــاریی تایبەتمەنــددا، وەك کیمیــا و زیندەوەرزانی و پزیشکی و هیی تریش..

چەند رێکخراوێکی نێودەوڵەتیی تایبەتمەنـد بەشـداری لـە گەشـەپێکردنی تیووریيـە تایبەتییـەکانی زاراوەدا دەکـەن، هەریەکـەیان لـە بـواری تایبـەتیی

خۆیدا، وەك ڕێکخراوی دروستیی جیهانی و دەستەی نێودەوڵەتیی تەکنیکە کارەباییەکان و هێشتا تۆژینەوە لە تیوورییە تایبەتییەکانی زاراوەسازی، لەباری نەشونمادان.

٥-"دانان و ئامادەکردنی زاراوە"

مەبەستمان لە دانان و ئامادەکردنی زاراوە، هەموو ئەو چالاکییانەیە، کە پەیوەستن بەکۆکردنەوەو شیکاری و ڕێکخستنی زاراوەو زانینی هاوواتاکانی و بەهەمان زمان پێناسەکردنی یان بەراوردکردنی بەزمانێکی تر و کۆکردنەوەی چەمکە تایبەتییەکانی بوارێك لە بوارەکانی زانیاری و لێکۆڵینەوەی پێوەندیی نێوان ئەو چەمکانە، ئەوجا وەسفی ئەو بەکارهێنانەی کە بەکردەوە هەیە بۆ دەربڕینی چەمکەکە بەزاراوەیەك، یان تەرخانکردنی زاراوەیەکی دیاریکراو بۆ هەر چەمکێك، ئامادەکردنی زاراوە پێوانەییەکان بە سێ قۆناغدا تێدەپەڕێت کە ئەمانەن:

(١) لێکۆڵینەوەی سیستمی ئەو زاراوانەی ئێستا کاریان پێ دەکرێت لە بوارێکی دیاریکراودا، یان بە واتەیەکی تر، لێکۆڵینەوەی بەکارهێنانی کردەیی زاراوەکانی ئەو بوارە، کە لێکۆڵینەوەیەکی وەسفییە.

(٢) گەشەپێکردنی سیستمی زاراوەکان، واتە چاکسازیی بەکارهێنانی کردەییی زاراوە، کە کردەیەکی پێوانەییە، دانانی زاراوە وردەکان لەبەردەم چەمکە زانستییەکاندا، بنچینەی بەرهەمهێنانی زاراوەی پۆلێنکراو و، سیستمەکانی پۆلێنکردن و فەرهەنگە واتاییەکانە.

(٣) بڵاوکردنەوی ڕاسپاردە تایبەتییەکانی ئەو زاراوە یەکخراوە پێوانانەی دەستەیەك داینـاون کـە دەسـەڵاتێکی یەکخستەیی و بەگشتی کردنی بەکارهێنانی هەیە.

٦-"یەکخستنی پێوانەیی زاراوەکان"

دەشێ چەمکەکان و سیستمەکانی (زاراوەکان) لە زمانێکەوە بۆ یەکێکی تر جیاواز بێت و، مەرج نییە لە هەموو زمانەکاندا چونیەك بێت. واتای زاراوە، یان ئەو چەمکەی گوزارشتی لێ دەکات لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر جیاوازەو ئەم دیاردە زانستییە، یەکێك لە کۆسپ و گرفتە ئاڵۆزەکانی کردەی پێوەندی، یان زانیاریگۆڕکێ لەسەر هەردوو ئاستی نەتەوەیی و جیهانی پێك دێنن، بۆیە پێویستە زاراوەکان بەشێوەیەکی پێوانەیی یەك بخرێن کە لەسەر بنچینەی رێککەوتن لەسەر چەمك و سیستمەکانیان رێك بکەون (یان بەواتایەکی تر، لەسەر واتا و بوارە ڕابەرییەکانیان). لەو پێناوەیشدا، پسپۆران لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری بۆ واتا جیاوازەکانی چەمکەکان دەکەن، لە زمانە جیاوازەکاندا.

ئەرکی یەکخستنی پێوانەیی زاراوەیش، دەکەوێتە ئەستۆی دامەزراوە نەتەوەییەکانی سەر ئاستی نەتەوەیی، وەك ئەکادیمیای زانستیی کۆڕە زمانەوانییەکان بۆ نموونە، بەڵام ئاستی جیهانی (رێکخراوی جیهانیی یەکخستنی پێوانەیی ISO) لە جنێف جێبەجێی دەکات.

یەکخستنی پێوانەیی، بەشێوەیەکی گشتی، بایەخ بە تەرخانکردنی زاراوەیەك بۆ هەر چەمکێکی زانستی دەدات، ئەویش بەخۆڕزگارکردن لە هاوواتایی و هاوبەشیی واژەیی و هەموو ئەو شتانەی دەبنە هۆی ئاڵۆزی و سەر لێ تێکچوون لە زمانی زانستی و تەکنیکیدا. بەوردی ئەم یەکخستنە، بەم هەنگاوانەی خوارەوە جێبەجێ دەبێت:

(١) جێگیرکردنی واتای زاراوەکان بە پێناسەکردنی.

(٢) جێگیرکردنی شوێنی هەر چەمکێك لە سیستمی چەمکەکاندا بەپێی پێوەندییە لۆجیکی و خۆکردەکان لەنێوان چەمکەکاندا.

(٣) تـەرخانكردنی هـەر چـەمكێك بـۆ یـەك زاراوەی روون، كـە بـە وردی هەڵبژێردرابێت، لەنێوان ئەو هاوواتایانەدا كە هەن.

(٤) دانانی زاراوەیەكی نوێ بۆ چەمكەكە، كاتێك كە نەتوانرێ زاراوەیەكی گونجاو بدۆزرێتەوە، لەنێوان ئەو هاوواتایانەدا كە هەن.

تۆژینەوەكانی تیووریی گشتیی زاراوەسازی، یاریدەدەر بوون بۆ گەیشتنە ئەو بنەمایانەی دانانی زاراوە بەڕێوە دەبـەن و، لـەو بنـەما بنچـینەییانە بـۆ نموونە: بنەمای دەستپێكردن لەو چـەمك و پێوەندییانـەوە كـە لـە نێوانیانـدا هەن، لـەجیاتیی دەسـتپێكردن لـە زاراوەكانـەوە بـۆ گەیشـتنە چـەمكەكان و بنەمای ئابووری لە زماندا، لەكاتی زاراوەداناندا، بۆ ئاسانكاریی جێبەجێكردن و داب و نـەریت و گرتنـەخۆ و بنـەمای پێڕەویـی بـەكارهێنانی زمانـەوانی و ئەوەی بەپێی نەریت بەسەر ئەو زاراوانە هاتووەو نەگۆڕینی مەگـەر بـۆ هـۆی پەسەند و بەهێز.

هۆكاری واژەیی و وشەسازی و واتایی هەن، كە زمان بـەكاریان دەهێنێـت بـۆ ئامـادەكردنی ئـەو زاراوانـەی چـەمكە زانسـتی و تەكنیكییـە نوێیـەكان دەریاندەبڕن، كە ئەمانەن:

(١) لێكدان (التركیب) Constraction

(٢) داڕشتن (الاشتقاق) Derivation Compounding of words

(٣) خواستن (المجاز)– خستنە سەری واتایەكی نوێی وشەیەك كە هەبێ، یان فراوانكردنی واتاكەی Metaphor

(٤) داتاشین (النحت) Coinage

(٥) دەنگە وەرگێڕان (الترجمة الصوتیة) Transliteration

(٦) وەرگێران (الترجمة) Translation

٧-"تۆمارسازی، لە زاراوەسازیدا"

مەبەستمان لە تۆمارسازی لە بواری زاراوە سازیدا، کۆکردنەوە و تۆمارکردن و چارەسەر و بڵاوکردنەوەی ئەو زانیارییانەیە کە پێوەندییان بەزاراوەوە هەیەو سێ جۆرە زانیاری دەگرێتەوە کە ئەمانەن:

(١) تۆمارسازیی سەرچاوەی زاراوە

(٢) تۆمارسازیی زاراوە

(٣) تۆمارسازیی زانیاری دەربارەی دامەزراوە فەرهەنگی و زاراوەسازییەکان.

٨-"تۆمارسازیی سەرچاوەکانی زاراوە"

ئەم جۆرە تۆمارسازییە، سوود و خزمەتگوزاریی وای هەیە کە توێژەرەوان و فەرهەنگسازان و هەڵسووڕاوانی بواری زاراوە، ناتوانن دەستبەرداری ببن و، زانیاریی بیبلیۆگرافییان دەربارەی سەرچاوەی زاراوەکان دەداتێ. مەبەستمان لە زانیاریی بیبلیۆگرافی، ناوونیشانی سەرچاوەکەو ناوی دانەر و پەخشکار و شوێنی پەخش و کاتی و ژمارەی بەشەکانی و چاپ و ریزی سەرچاوەکە لە زنجیرەکەدا ئەگەر بەشێکی زنجیرە بڵاوکراوەیەك بوو. گرنگترین سەرچاوەکانی زاراوە ئەمانەن:

(١) رابەری ئەو بنەمایانەی دانانی زاراوە و یەکخستنی بەڕێوە دەبەن.

(٢) فەرهەنگەکانی زاراوە یەکخراو و زاراوە زانستی و تەکنیکییەکانی بوارە تایبەتمەندە هەمەجۆرەکان.

(٣) ئەو کتێبانەی لە زاراوەزانی دەدوێن.

(٤) گۆڤارە تایبەتمەندەکان.

(٥) وتار و تۆژینەوە بڵاوکراوەکان.

دەتوانرێ ئەو زانيارييانە، بەكتێب يان ليست بڵاو بكرێنەوە و دەيشتوانرێت لەسەر شريتى موگناتيسێنراو بپارێزرێن.

گرنگترين دەستكەوت، لە تۆمارسازيى سەرچاوەكانى زاراوەدا، ئەو بيبليۆگرافيای فەرهەنگە زانستى و تەكنۆلۆجييە تايبەتمەندانەن كە "فيستەر" ئامادەى كردن و يونسكۆ يەكەم بەرگيانى ساڵى ١٩٥٥ و دووەميانى ساڵى ١٩٥٩ بڵاوكردەوە، دواى ئەوە (Infoterm) چاپێكى لێ زيادكراوى نوێى ئەو بيبلۆگرافيايەى، ساڵى ١٩٧٩ بڵاوكردەوە.

گۆڤارە تايبەتمەندەكانيش، زانياريى بەنرخيان دەربارەى زاراوەو سەرچاوەكانى تێدايە.

٩-"تۆمارسازيى زاراوە"

جۆرى دووەم لە جۆرەكانى تۆمارسازيى ئەو زانيارييانەى پێوەندييان بە زاراوەوە هەيە، تۆمارسازيى خودى زاراوەكان و هەموو راستييە پێويستييەكانە لەو بارەيەوە، يان بەواتايەكى تر، كۆكردنەوەو تۆماركردن و شيكاريى زانيارييە زاراوەييەكانە، واتە كە پێوەندييان هەيە بەچەمكى زانستييەوەو ئەو زاراوەيەى كە گوزارشتى لێ دەكات و پێناسەكەى و ئەو رەوتەى تێيدا هاتووەو ئەو سەرچاوەيەى زانيارييەكانى لێ وەرگيراون و بەهاى زاراوەكە (واتە ئەگەر يەكخراوە، يان لەسەرى پێكهاتوون، يان پەسندكراوە يان پێشنياز كراوە...تاد).

تۆمارسازيى زاراوە لە رووى شێوازى پێڕەويكراوەوە سێ جۆرە:

(١) تۆمارسازيى دەستيى زاراوە، بە بەكارهێنانى بليت يان ئەو كارتانەى لە كارتداندا ڕيز دەكرێن.

(٢) تۆمارسازیی میکانیکیی زاراوە، بە بەکارهێنانی مایکرۆفیلم و، مایکرۆفیش.

(٣) تۆمارسازیی ئەلەکترۆنیی زاراوە، بە بەکارهێنانی کۆمپیوتەر بۆ دامەزراندنی بانکی زاراوە.

١٠-"بانکی زاراوە"

ئەو گەشەکردنە مەزنەی زاراوە زانستی و تەکنیکییەکان و بڵاوبوونەوەی بەکارهێنانی کۆمپیوتەر بۆ چەسپاندنی زانیاری و دامەزراندنی ئەو بانکی زاراوانەی کۆمپیوتەر بەکاردێنن بۆ هەڵگرتنی زاراوەو چارەکاری و گێڕانەوەیان، بەپێی بەرنامەیەك، بەتایبەتی گەشەی پێکراوە بۆ مەبەستی ئەو دەزگایانەی چاودێریی زاراوە دەکەن و بایەخی پێ دەدەن، چەند بانکێکی تایبەتمەند پەیدا بوون، هەریەکەیان جۆرە زاراوەیەکیان تێدایە، بۆیە وا پێویست دەکات ئەو زاراوانە لە ناوخۆیاندا هاوکاریی یەکتر بکەن و لەسەر ئەو بنچینانە رێك بکەون کە بەپێی ئەو بنچینانە زاراوە هەڵدەگرن و دەشیان گێڕنەوە.

بانکەکانی زاراوە لە جیهاندا هێشتا بە پەنجەکانی دەست دەژمێردرێن، بەڵام هەندێکی تریان لە قۆناغی ئامادەکردن و نەخشەسازی و دروستکردندان.

"ڕێسا بنچینەییەکانی هەڵبژاردن و دانانی زاراوەی زانستی"

ئەگەر سەرنجی ئەو بەرنامانە بدەین، کە کۆڕە زمانی و زانستی و فێرگە زمانەوانییەکان دایانناون، دەبینین خەریکە هەموویان لە ناوەرۆکدا کۆک بن لەوەدا کە چەند بنەمایەکی بنچینەیی هەیە بۆ هەڵبـژاردن و دانـانی زاراوەی زانسـتی پشـتیان پـێ دەبەسـترێ، کـە نوێنـەرانی کـۆڕە زمانەوانییـە عەرەبییـەکان و مەڵبەنـدە زمانەوانییـەکان و وەزارەتـەکانی پـەروەردەو فێرکردنی وڵاتە عەرەبییە بەشدارەکانی (کۆنگرەی یەکخستنی بەرنامـەکانی دانانی زانستە زاراوەی نوێ)، کە بنکەی هاوئاهەنگیی بـە عـەرەبی کـردن لـە ڕۆژانی ١٨–٢٠ی شوباتی ١٩٨١دا لە ریبات سازی کرد، پاش تاوتوێ کردن و هەڵسـەنگاندنی ئـەو بەرنامـەو تۆژینەوانـەی لەلایـەن توێـژەرەوە و کـۆڕە زمانەوانی و دەزگا تایبەتمەندەکانەوە ئامادەکرابوون بڕیاری ئەم بنەمایانـەی خوارەوەی دا:

(١) پێویسـتە، گونجـان، یـان هاوبەشـیی، یـان لێکچـوونێك لـە نێـوان (زمانەواتا) و (زاراوە واتـا)ی هـەردوو زاراوەیەکدا هـەبێت، مـەرجیش نییـە، زاراوەکە، هەموو واتا زانستییەکەی خۆی بگرێتەوە.

(٢) دانانی یەك زاراوە، بۆ یـەك چـەمکی زانسـتیی هـاو نـاوەرۆك لـە یـەك بواردا.

(٣) خۆپاراسـتن لـە فرەواتـایی یـەك زاراوە لـە بوارێکدا و پەسـندکردنی واژەی تایبەتمەندانە بەسەر واژەی هاوبەشدا.

(٤) پێداچـوونەوەو بووژاندنـەوەی کەلـەپووری عـەرەب، بەتایبـەتی ئـەو زاراوە زانسـتییە عەرەبییانـەدا کـە پێشـتر بـەکارهێنراون و ئەوانـەی ئێسـتا دەتوانرێ بەکاربهێنرێن و ئەو واژە عەرەبێنراوانەیش کە هەن.

(٥) هـاو ڕەوتـی بەرنامـەی جیهـانیی هەڵبـژاردنی زاراوەی زانسـتی بـین، لەمانەدا:

أ/ ئاگاداریی نزیکخستنەوی زاراوەی عەرەبی لە هـی جیهـانی بکـەین، بـۆ ئاسانکردنی بەراوردکاریی نێوانیان بۆ زانا و توێژەرەوە.

ب/ پشتبەستن بەپۆلێنی دەییی جیهـانیی پـۆلێنی زاراوە، بـەپێی بـوار و لقەکانی.

پ/ دابەشـــکردنی چـــەمکەکان و تـــەواوکاری و دیـــاریکردن و پێناســـەو ریزکردنیان بەپێی هەر بوارێك.

ت/ بەشداریی تایبەتمەندان و بەکارهێنەران لەدانانی زاراوەدا.

د/ درێژەپێدانی تۆژینەوەو لێکۆڵینەوە، بۆ ئاسانکاریی پەیوەندیی نێـوان زاراوەساز و بەکارهێنەکان.

(٦) بەکارهێنانی ڕێبازە زمانەوانییەکان لەدانانی زاراوەی زانستیی نوێدا، بەپەسندکاریی ئەم ریزبەندییە:

کەلـــەپوور، دانـــان (بـــەواتا فراوانکـــردن و دارِشـــتن و عەرەبانـــدن و داتاشین)یشەوە.

(٧) پەســـندکردنی وشـــە عەرەبییـــە رەســـەنە باوەکـــان، بەســـەر عەرەبێنراوەکاندا.

(٨) له ناچاریدا نەبێ، خۆپاراستن لـه وشـەی رەشـۆکی، مەگـەر لـەنێوان چـەند شـێوەیەکی زمـانی عەرەبیـدا هاوبـەش بـن، ئەوسـایش ئامـاژە بـۆ رەشۆکێتییەکەیان بکرێت و بخرێتە ناو دوو کەوانەوە.

(٩) پەسندکردنی شێوگی کورت و پاراو و روون و خـۆ دوورخسـتنەوە لـە واژە ناقۆڵا و ناپەسندەکان.

(١٠) پەسندکردنی ئەو وشانەی بواری دارشتنیان تێدایە.

(١١) پەسـندکردنی وشـەی تـاک، چـونکە دارشـتن و لێ وەرگـرتن و خستنەسەر و کۆکرنەوەیان ئاسانە.

(١٢) پەسندکردنی وشەی ورد و ڕوون، بەسەر وشەی گشتی و نادیاردا و، چـاودێریی گونجـانی زاراوە عەرەبییەکـە، لەگـەڵ زانسـتە واتـای زاراوە بیانییەکەدا، بێ پابەندی بەبێژە واتای زاراوە بیانییەکەوە.

(١٣) لەباری هاو واتا و نزیکە هاوواتادا، ئەو واژەیە پەسـند دەکرێـت کـە رەگەکەی روونتر چەمکە بنەڕەتییەکە دەردەبڕێت.

(١٤) پەسـند کردنـی وشـەی بـاو بەسـەر وشـەی دەگمـەن یـان نـامۆ و نائاشـنادا، مەگـەر واتـای زاراوە زانسـتییەکە، لەگـەڵ واتـای بـاوی وشـەکەدا پێکداچوون و تێکەڵییەکی پەیداکردبێ.

(١٥) کە چەند واژەیەکی هاوواتا یان واتا لێك نزیك هەبوو، دەبـێ، واتـای وردی زانستیی هەریەکەیان دیاری بکەین و واژەی زانسـتیی بەرانبـەرەکانیان هەڵببژێرین، لەکاتی هەڵبژاردنی زاراوەی وادا پێویستە، هەموو واژە واتـا لێـك نزیك یان واتا لێکچووەکان کۆبکرێنەوەو هەموویان وەك کۆمەڵەیەك چارەسەر بکرێن.

(١٦) ئاگاداریی ئەو زاراوە و بنەما زانستییانەی پسپۆڕان لەسەر بەکارهێنانیان ڕێککەوتوون، سا ئیتر عەرەبێنراو بن یان وەرگێڕدراو.

(١٧) دەبێ عەرەباندن، لە کاتی پێویست و ناچاریدا بێت، بەتایبەتی ئەو زاراوانەی کە شێوگێکی جیهانییان هەیە، وەك واژە بنەچە یۆنانی یان لاتینییەکان، یان ناوی ئەو زانایانەی وەك زاراوە بەکارهێنراون یان توخم و ئاوێتە کیمیاییەکان.

(١٨) دەبێ لەکاتی عەرەباندنی واژە بیانییەکاندا، چاودێریی ئەمانە بکرێت:

أ/ ئەگەر واژە عەرەبێنراوەکە، چەند ئاخاوتنێکی جیاوازی هەبوو لە زمانە بیانییەکاندا، ڕەوانترینیان لەسەر زمان هەڵدەبژێرین.

ب/ شێوە گۆڕینی واژەکە، تاکو لەگەڵ شێوگە عەرەبییەکەدا گونجاو و هەموار کراو بێت.

پ/ زاراوە عەرەبێنراوەکە، بەعەرەبی دابنرێت و پابەندی ڕێساکانی زمان بێت و بۆ لێ وەرگرتن و داتاشین شیاو بێت، پێشگر و پاشگر بگرێتە خۆی و لەگەڵ شێوگی عەرەبیشدا بگونجێت.

ت/ ڕاستکردنەوەی ئەو وشە عەرەبییانەی زمانە بییانییەکان شێواندوویانن و، بە بنەما پەتییەکەی خۆیان بەکاربهێنرێنەوە.

د/ دەبێ زاراوەکان بەگشتی و عەرەبێنراوەکان بەتایبەتی سەر و بۆریان بۆ دابنرێت، بۆ ئەوەی بەڕاستی و وردی و دروستی بئاخێورێن.

پێناسینی زاراوەی کوردی

پێویستە، هەموو بابەتێکی زمانەوانی، لە ڕوانگەیەکی نەتەوەییەوە شی بکرێتەوەو لێی بکۆڵدرێتەوەو هەڵبسەنگێنرێت، چونکە زمان گوزارشتی هەست و سۆز و ئاوێنەی بیر و هۆشەو بەدرێژایی ڕۆژگار، بنەما و دەستوورەکانی لە ڕووی دەنگسازی و وشەسازی و رستەسازی و شێوازەوە لە بۆتەو هەناوی ژیاندا پەیدابوون و دەتوانین بڵێین، زمان نەتەوەیە و نەتەوەیش زمانە، بۆیە دەبێ بۆ پاراستنی لە دەستکاری و شێوەسازی و پینەکردنی، زمانزانی بەکاربهێنین و نابێ بە هیچ جۆرێك وشەی بیانی و زاراوەی ناڕەسەن و دەربڕینی نازگماك بخەینە ناو فەرهەنگی زمانی نەتەوەییەوە.

زمانەوانان، بەدرێژایی مێژووی زمانی مرۆڤ، یۆنانی بن یان ڕۆمانی یان هیی هەر نەتەوەیەکی تر، هەموویان لەسەر ئەوە کۆك و یەکدگیرن کە زاراوە "وشە"یە..، بەوەیش ڕووبەڕووی پرسێك دەبینەوە، ئاخۆ (وشە) بەپێی (ڕێزمان)، کە بڕبڕە پشتی زمانە، شوێن و پلە و پایەیەکی هەیە، یان ئاکامێکی ڕواڵەتەو لە بنیاتنانی زماندا، ئەرکێکی ئەوتۆی نییە؟!، بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسە، زمانەوانە شوێنکەوتووەکانی (ئەرستۆتالیس)، لەو باوەڕەدان کە:

(وشە)، بەردی بناغەی زمانەو هەرگیز نابێ بەبێ بنەما و دەستوور سازبکرێت و واتاکەی بگۆڕدرێت، ئەرستۆتالیس بۆ دەستکاریکردنی واتای وشە، بەمەبەستی زاراوەسازی چوار بنەمای داناوە کە ئەمانەن:

(١) گواستنەوەی واتای وشە، لە ڕەگەزەوە بۆ جۆر.

(٢) گواستنەوەی واتای وشە، لە جۆرەوە بۆ ڕەگەز.

(٣) گواستنەوەی واتای وشە، لە جۆرەوە بۆ جۆر.

(٤) گواستنەوەی واتای وشە، بەپێی ڕادەی پێوەندی.

شوێنکەوتوانی (هۆراس)ی رۆمانی، لەو باوەڕەدان کە، ڕەسەنی و ناڕەسەنیی (وشە) لە بنیاتنانی زماندا، گرنگ نییە، بۆیە لە میانەی بەراوردکاریدا، (وشە) دادەنێن بە گەلای درەخت و، (ڕێزمان) بە ڕەگ و ڕیشە، کە لە ڕاستیدا ئەم هەڵسەنگاندنە، لە راستیی کێشەکەوە دوورە، چونکە (وشە) لە زەمینەی (زاراوە)دا، پێوەندیی بە هەست و نەست و سەرنج و تێڕوانینی نەتەوەوە هەیەو هەرگیز هێمایەکی بێ گیان و مردوو نەبووە و نییە و نابێ.

بەو پێیە، کە (زاراوە) بە (وشە) بناسێنین، دەبێ (ئاوەڵناوی رەسەن)ی بخەینە پاڵ و بڵێین:

"زاراوە، وشەیەکی رەسەنە" و، وشەیش بەگشتی سێ بەشە: ئامڕاز و ناو و فرمان و، لەبەرئەوەی ئامڕاز و فرمان بەزۆری بۆ زاراوەسازی دەست نادەن، دەبێ واژەی (وشە) لە پێناسەکەدا بکەین بە (ناو) و بڵێین:

"زاراوە، ناوێکی ڕەسەنە".

زمانەوانە هاوچەرخەکان، بەپێی ڕێگا دیاریکراوەکانی ئەرستۆ، بۆ گۆڕینی واتای (وشە) لە واتایەکەوە بۆ واتایەکی تر، تێبینییان هەیەو ڕێگای تر دەخەنە پێش چاو:

یەکەم: فراوانکردنی واتای وشە و بەزاندنی سنووری لە چەمکێکی تایبەتەوە، بۆ مەبەستێکی فراوان، بۆ نموونە: زاراوەی (سەرچاوە) لە فەرهەنگدا، بۆ واتایەکی دیاریکراو کە (سەرچاوەیەکی ئاو)ە بەکارهێنراوە، بەڵام لە بواری ڕووناکبیری و زانستیدا، بووە بە زاراوەیەکی ژیاریی بەربڵاو.

دووەم: تایبەتمەندکردنی واتای (وشە) و گواستنەوەی لە بوارێکی بەربڵاو و فراوانەوە بۆ ئەرکێکی دیاریکراو، بۆ نموونە:

وشەی (بەر)، بۆ بەری دار و درەخت و (بەر)ی –تۆیی ناوەوەی– پۆشاك و جل و بەرگ و سنگ و (بەر)ۆك و تۆل، بزنەکە (بەر)ی هاویشت، ژێر، خواردە لە (بەر) ماڵانەوە هات، پێش و پێشتر (بەر لە من) ڕۆیشت، پۆشین.. کەوام لە (بەر)ا بوو، لا، ڕۆخ، تەرەف.. ئەو (بەر) ملکی منە، ئەمبەر زەویی تۆیە، ڕادە و ئەندازەو بارست، ئەم کووتاڵە (بەر)ی پانە، چۆغەکەت (بەر)دارە یان بێ (بەر)، بەرهەڵدا (بەرەڵا) و ئازاد، لە زیندان (بەر)بووم، ئەسپەکە (بەر) بووە، پاشگری هەڵگر، کێش، (ڕەنجبەر، فرمانبەر، بارەبەر)، وەرگر (میراتبەر)، ڕووی تەماشا، بەم بەرێ خودایەدا، بەهرەو داهات، بەروبۆت ئەمساڵ چۆن بوو؟، بەرورگ، تووکەبەر، ڕووەو (بەرەو سلێمانی دەچم)، (بۆر)ی سەرتیپ، بەش، ئەوەندەم (بەر) ناکەوێ..تاد

کە بۆ (بەر)ی پۆشاك بەکاری بهێنین و بیکەینە (زاراوە)، واتا گشتییەکەی تەنگەبەر دەکەین و بۆ مەبەستێکی تایبەت بەکاری دێنین.

سێیەم: گواستنەوەی (وشە) لە (واتا)یەکەوە بۆ (واتا)یەکی تر، لەبەر جۆرە پێوەندی و لێکچوونێك، (ڕێنووس)، واتا ڕاستەقینەکەی بەهۆی

لێکچوونەوە بووە بە (زاراوە)یەك، بۆ دەربڕینی ڕێ و شوێن و شێوازی نووسین.

لەو ڕووەوە کە (وشە) لە زەمینەی (زاراوە)دا، پێوەندیی بە هەست و نەست و سەرنج و تێڕوانینی نەتەوەوە هەیەو هەرگیز هێمایەکی بێ گیان و مردوو نییە، زانای بەناوبانگ (بروکا) لەم ڕووەوە دەڵێت: "مەڵبەندی ئاخاوتن، لە توێی سێیەمی لای چەپی مێشکی مرۆڤدایەو مرۆڤ هەر وشەیەك لە نەتەوەیەکەوە فێر دەبێت، لەو مەڵبەندەدا تۆماری دەکات و لەکاتی پێویستیدا، بیری دەکەوێتەوەو بۆ ئاخاوتن و گفتوگۆ لەگەڵ هاو زمانانیدا بەکاری دەهێنێ، بۆیە (وشە بەکارهێنان)، کارێکی هۆشمەندانە و دەروونییەو بەدوو هەنگاو جێبەجێ دەبێت:

یەکەم: هەنگاوی تۆمارکردنی زاراوە لە مێشکی مرۆڤدا، کە لە ڕێی یەکێك لە هەستیارەکانەوە، لە ژینگە وەردەگیرێ و وەك دەنگە هێمایەك، لە بری کەرەسە ناولێنراوەکەی دەچەسپێنرێت.

دووەم: هەنگاوی هەژاندنی زاراوەکەیە، لە تۆمارگەکەیەوە، کاتێك مرۆڤ هەست بەو کەرەسە ناو لێنراوە دەکات و دەیەوێ لێی بدوێت.

ئەم دوو هەنگاوەی زاراوە وەرگرتن و بەکارهێنانی، ئیسپاتی دەکەن کە زمانی نەتەوەیی، زەمینەیەکی بێ خاوەن نییە و بێ بنەما ڕەشەبا لەملا و لەولاوە تۆوی ناهەمواریی پێدا بوەشێنێ، بەڵکو سەرچاوەی نەمری و ژیانی کۆمەڵە.

لەم بوارەدا، زۆر لە مێژە (الشريف الجرجانى) زاراوەی پێناسە کردووە و وتوویەتی: "زاراوە، ڕێکەوتنی کۆمەڵە کەسێکە لەسەر ناونانی شتێك یان کارێك، بە وشەیەك کە لە (واتا)یەکەوە گواسترابێتەوە بۆ (واتا)یەکی تر."

دوای ئەو زانایە، (الكفوي)، لەسەر هەمان ڕەوت هەنگاوی ناوە و بە دووبارەکردنەوەی وتەکانی (الجرجانی) زاراوەی پێناسە کردووە و چەند ڕوونکردنەوەیەکی نوێی خستۆتە سەر لایەنەکانی پێناسەکەو وتوویەتی:

(زاراوە)، وشەیەکی تایبەتە، لە یەکێك لە بابەتەکانی زانیاری و زانست و ڕووناکبیری و شارستانێتی دەدوێ و لە کاروباری ڕۆژانەدا، بەهۆی ئەوانەوە کە پێوەندییان بەو بابەتانەوە هەیە بەکاری دەهێنن، بێگومان پێناسەکەی (جرجانی) و ڕوونکردنەوەکەی (کەفەوی) دەربارەی زاراوە، هەموو شتێك لەم ڕووەوە پێکناهێنن، چونکە ئەمانە هەموویان سەرەتایەك بوون بۆ ڕەچاوکردنی پێناسینی (زاراوە)، بەڵام ئەم سەرەتایەو ئەوەی لەبەر ڕووناکییەکەیدا ئەنجام دراوە، ئێستا پێکەوە یەکانگیر بوون و چوار جیاوازییان بۆ چەمکی زاراوە دەستنیشان کردووە:

یەکەم: ئیسپاتی دەکات، کە زاراوە جۆرە وشەیەکە.

دووەم: ڕوونی دەکاتەوە کە زاراوە چەند کەسێك سازی دەکەن و بۆ ئیش و کاری تایبەتیی خۆیان بەکاری دێنن.

سێیەم: ئەوە دووبارە دەکاتەوە، کە زاراوە واژەیەکی نوێیە، دوو واتا یان زۆرتری هەیە.

چوارەم: ئەو لێکدەداتەوە، کە ڕێبازی سەرەکیی دانان و سازکردنی زاراوە، گواستنەوەی وشەیە، لە واتایەکەوە بۆ واتایەکی نوێ، کەوابێ هەموو وشەیەك زاراوە نییە، بەڵام هەموو زاراوەیەك وشەیەو ئەو وشەیەیش،

سنوورێکی تەسکی هەیە، چەند کەسێك لە کۆڕێکی ژیاندا پەرژینیان کردووە و لە وشەی فەرهەنگییەوە وەرگیراوە.

لەم کورتە باسەوە، دوو شتی سەرەکیمان بۆ دەردەکەوێت:

(١) زاراوەساز، یەکێك یان زۆرتری دەستەیەکی پسپۆڕ و خاوەن جۆرە تایبەتمەندییەکە، لە کۆڕێکی زانیاری یان ژیانیدا.

(٢) زاراوە، لە بوارێکی تایبەتی و مەودایەکی دیاریکراودا بۆ دەربڕین بەکاردێت، بۆ نموونە:

زاراوەی (رێزمان)، زمانەوانێك یان زۆرتر سازیان کردووەو لە بابەتێکی زمانیدا بەکاری دێنن و، زاراوەی سێگۆشەزانی، سازکارانی، بۆ بەکارهێنانی خۆیان لە بواری بیرکاری و ئەندازیاریدا سازیان کردوون، رەنگە ئەم دوو خاڵە، لە زاراوەسازیی کوردیدا شوێنی مشتومڕ بن، چونکە دەبینین کە خەڵکی ناشی و ناتایبەتمەند، زاراوە ساز دەکەن و زاراوەسازانی کورد لەم کارەدا هەموو یەکگرتوو نین، بۆیە لەم بوارەدا دوو دیاردەی نابەجێ بەرچاو دەکەون:

یەکەم: بە هەڵە داتاشینی زاراوە.

دووەم: دانانی لە زاراوەیەك زۆرتر بۆ یەك واتا.

لە ئەنجامدا دەگەینە ئەوەی کە:

(١) زاراوەی کوردی، ناوێکە، دەشێ (سادە) و دەشێ (ناسادە)یش بێت.

(٢) ئەم (ناوە)، وشەیەکی کوردیی رەسەنە.

(٣) پێویستە، لەنێوان زاراوەو واتاکەی پێشوویدا، جۆرە پێوەندییەك هەبێت.

(٤) دەبێ (زاراوە)، کە بەر ڕووناکیی یەکێك لـە ڕێبازەکـانی پەیـدابوون و سازکردنی (وشە)ی کوردیدا ساز کرابێت.

(٥) دەبێ (هەر زاراوەیەك)، تەنیا بۆ (یەك مەبەست) دانرابێت.

(٦) نابێ خەڵکی ناشی و ناتایبەتمەند لە زمان و بابەتێکدا (زاراوە) سـاز بکەن.

(٧) (زاراوە)، تایبەتـە بـە بابـەتێك، یـان لایـەنێکی زانیـاری و ژیـاری و ڕووناکبیری.

کەواتە، لەبەر ڕووناکیی ئەم حـەوت خاڵـەدا، دەتـوانین زاراوەی کـوردی، بەم جۆرە پێ بناسین:

"نـاوێکی ڕەسـەنە، لـە فەرهـەنگی نەتەوایـەتیی کوردییـەوە، بـەپێی ڕێبازێکی وشەسازیی کوردی، بۆ مەبەستێکی دیاریکراو، لە کۆڕی پسـپۆڕیدا، سازکراوە".

سەرچاوەکان

١ـ ئیبراهیم ئـەمین باڵـدار، زاراوە و زمـان لـە کـاروانی زانیـاریی ئـەمڕۆدا، گۆڤاری رۆشنبیری نویٚ، ژمارە (١١٤)، ساڵی ١٩٨٧، لاپەڕە (١٥٤–١٦١).

٢ـ د. کامیل بەسیر، پێناسینی زاراوە، گۆڤـاری رۆشـنبیری نـویٚ، ژمـارە (١١١)، ساڵی ١٩٨٦.

٣ـــ د. نەسـرین فـەخری، رێبـازی بـە کـوردی کردنـی زاراوە، گۆڤـاری رۆشنبیری نویٚ، ژمارە (١١٤)، ساڵی ١٩٨٧، لاپەڕە (١٢٣–١٦٢).

٤ـ أحمد شفيق الخطيب، معجـم المصـطلحات العلميـة والفنيـة والهندسـية، المقدمة، الطبعة الاولى ١٩٨٧.

٥ـ الكتور محمـد ضـاري حمـادي، مقـال ـ مجلـة المجمـع العلمـي العراقـي، المجلد الحادي والثلاثون (٢)، لسنة ١٩٨٠، ص(١٦٢–١٨٩).

٦ـ الدكتور ابراهيم السامرائي، العربيـة تواجـه العصـر، سلسـلة الموسـوعة الصغيرة، العدد (١٠٥)، لسنة ١٩٨٢.

٧ـ الـدكتور علـي القـاسمي، مقدمـة في علـم المصـطلح، سلسـلة الموسـوعة الصغيرة، العدد (١٦٩)، ١٩٨٥.

ملخص البحث

المصطلح واللغة

جمال عبدول

إن التطور السريع في العلوم والتكنولوجيا أدّى الى إزدياد عدد المفاهيم التي لاتتسع لها الألفاظ اللغوية، وكان لابُدّ من البحث عن وسائل علمية تنظم عملية وضع المصطلحات التي تعبّر عن المفاهيم بدقة، ومن هنا نشأت المصطلحية (علم المصطلح) في القرن المنصرم وهي علم مشترك بين اللسانيات والمنطق وعلم الوجود والإعلامية وحقول التخصص العلمي، وأدّى ازدياد المصطلحات ازدياداً هائلاً إلى استخدام الحاسب اللألكتروني وإنشاء بنوك المصطلحات لتوثيق المصطلحات وجمع المعلومات المتعلقة بها كمصادرها والمؤسسات العاملة في هذا المجال. ولاحاطة القاريء بأفكار جوهرية عن تلك الأمور، تناول البحث موضوعات تتضمن معلومات أساسية حولها من عناوينها الرئيسية: (حول وضع المصطلح العلمي وتطور اللغة، مقدّمة في علم اللغة الحديث، اللغة العلمية، النظرية العامّة لوضع وتوحيد وتوثيق المصطلح، القواعد الأساسية لاختيار ووضع المصطلح العلمي..... الخ).

Abstract

TERMINOLOGY AND LANGUAGE

The swift advancemenr in science and technology led to an increase in linguistic concepts, which inevitably set the quest for the systematic coining of terms to express them as precisely as possible. Hence the emergence of the science of terminology in the last century, a discipline which combines linguistics, logic, ontology, journalism and scientific disciplines.

This enormous increase in terminology gave birth to the use of computers, and the establishment of terminology banks to record, gather and document any relevant information.

In order to acquaint the readers with the essential ideas about terminology, this study deals with all that is intrinsic to the topic as indicated in subheadings, such as: scientific terminology and development of language, an introduction to linguistics, the language of science, the coining and unifying of terminology, the basis for selection and others.

ئاشنانەوە لە كوردستاندا

دانراوی
مامۆستا مەلا وەسیم

محەمەد عەلی قەرەداغی

پێشەکی

دۆزینەوەی هەر دەستخەتێکی کۆنی مامۆستایانی کورد هەڵدانەوەی لاپەڕەیەکی ونبوو و شاراوەی مێژووی ئەدەب و رۆشنبیریی و کولتووریی کوردە، بایەخ و سوودی ئەو لاپەڕەیەش خۆی لە بە بایەخی ئەو دۆزراوەدا دەنوێنێ کە تازە سەر هەڵدەدا.

دیاریی ئەم جارەم دۆزینەوەی لاپەڕەیەکی کەم وێنەی مێژووی ئەدەب و زانستی کوردە، لاپەڕەیەك بە بیری مندا نەهاتووە - و باوەڕیش ناکەم بەبیری رۆشنبیراندا هاتبێت - کە مامۆستایانی پێشوومان خۆیان لە قەرەی کاری وا دابێت.

ئەم دۆزینەوەیە رەنگە - نەك بە پێوانی بارودۆخی رۆشنبیری کورد - بە پێوانی رۆشنبیری گەلانی جیهانیش دەستپێشخەرییەکی کەموێنە بێت. مامۆستایەکی کورد پێش زیاتر لە (٢٣٠) ساڵ بیر لەوە بکاتەوە باسێکی

تێروتەسەل و تەڕ و پاراو و بەپێز لەسەر دروستکردنی ئاش بنووسێت، کە تا ئێستە من وێنەیم نەدیوە و، ڕەنگە وێنەیشی نەبووبێت.

سەرەتا چەند خاڵێك لە بایەخی ئەم کارەدا دەنووسم:

یەکەم: کارەکە بە زمانی کوردییە.

دووەم: کارەکە تاکۆتایی کە لە ٢٧٥ بەیت زیاترە لەسەر یەك قافیە و سەروا ڕۆیشتووە، کە ئەمە خۆی ـ نەك لە شیعری تەعلیمیی ـ لە چامەی ئەدەبی کوردیشدا کەموێنەیە.

سێیەم: لە نووسینێکی زوومدا ئاماژەم بۆ ئەوە کردووە کە دەڕاسە و، تەرەکتۆر سەدان وشەی ڕەسەنی کوردیی جووت و گا و دروێنە و خەرمانکوتانیان پێچایەوە[١]، لەم نووسینەیشەوە بۆمان دەردەکەوێت کە وشەی (ئاشە مەکینە) هەگبەیەك وشەی ڕەسەنی کوردیی کە لە ئامرازەکانی ئاشی ئاو پێکدەهاتن پێچایەوە و، ئەم نامیلکە تۆمارگەیەکی بە ئەمانەتی ئەو وشە ڕەسەنانەیە کە ئەگەر ئاوا نەبوایەت و پێش ئەوەی مەبەست و واتاکانیان لە بیربچێتەوە بمانزانیایەن و فەرهەنگۆکمان بۆ بکردایەن، دەیان وشەی ڕەسەنی کوردیمان دەخستە سەرخەرمانی فەرهەنگی کوردیی و بۆ بەرامبەریی چەندین شت کە ڕەنگ بێ بۆ بەرامبەریان دابمێنین، بە کارمان بهێنایەن[٢].

---

(١) بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی، چەند لکێك لە زمانی سێبەری ئەسپە شێدا.

(٢) زانایانی عەرەب کە بە درێژیی لەسەر زانستی عەرووزی عەرەبیی ڕۆیشتوون و ناویان بۆ بەحرەکانی داناوە ناوەکانیان بەزۆریی لە ئامرازەکانی دەوار وەرگرتووە، چ دەبێ ئەگەر ئێمەیش لە ئامرازەکانی ئاش ناو بۆ چەند کەرەسەی پیشەسازیی سەردەم دابنێین؟

دانەری ئەم کتێبە کێیە؟

دانەری ئەم کتێبە خۆشبەختانە لەکۆتایی کتێبەکەیەوە لە دوو لایەنی پڕ بایەخ دەدوێ ـ با بەکورتیش بێت ـ کە هەردووکیان بۆ ئێمە مایەی شادمانیی و جێگەی سوودن:

<u>یەکەمیان:</u> مێژووی دانانی کتێبەکەیەتی کە لەو بارەوە نووسیویەتی:

سەنـــــە هـــــەزار و صــــەد و نـــــەوەد بـــــی
هـــەفت ســـاڵی هـــەنی هـــەم چاگـــە و دمـــای
[جـــــە رعـــافنـــــە و راوم!] کـــــــەردەن
هـــیچ کـــەس نەواچـــۆ پـــەی چـــێش ژاویـــای؟

بەم پێیە ساڵی (١١٩٧ك/ ١٧٨٢ز) کتێبەکەی داناوە.

لە دوای ئەمەیشەوە لە بەیتێکدا ناوی خۆی ئاوا نووسیوە:

واو، ســـــین، ی، مـــــیم، ئـــــــەرجوو دارۆ
پـــــەرێش بوانـــــان ســــوورەی دۆعـــــای

بەگوێرەی سەرەتای ئەم بەیتـەیش نـاوی پێکهـاتووە لـە (و س ی م) کـە دەکاتە (وەسیم).

بەڵام ئەو وەسیمە کێیە؟ دوای گەڕان بە سەرچاوەکاندا و پشکنینی ناوی زانایان، ناوی دوو وەسیم نـاو دەبیـنین: شـێخ محەمـەد وەسـیمی یەکـەم کـە ساڵی (١١١٨ك/١٧٠٦ز) لە دایك بووە، ساڵی (١١٧١ك/١٧٥٧ز) کۆچـی دوایـی کردووە. محەمەد وەسیمی دووەم کە ساڵی (١٢١٩ك/١٨٠٣ز) لە دایـك بـووە و

ساڵی (١٢٧٥ك/١٨٥٨ز) کۆچی دوایی کردووه[٣]. بەڵام بەپێی ئەو مێژووەی کە لە کتێبەکەدا نووسراوە، ئەم دانراوە بۆ مێژووی هیچ کام لەو دوو محەمەد وەسیمە دەست نادات. چونکە مێژووەکە پێش لە دایکبوونی دووەم و دوای مردنی یەکەمە. مێژووی نووسینەوەی کتێبەکەیش کە لە ساڵی (١٢٣٣ك/١٨١٧ز)ە پاڵپشتی ئەوە دەکات کە بۆ محەمەد وەسیمی دووەم دەست نادات.

ئەگەر هەڵەیەك یان ئاڵۆزییەك لە نووسینەوەی دەستخەتەکەدا لە شوێنی مێژووەکەدا هەبێت ئەوە دەگونجێ بۆ شێخ محەمەد وەسیمی یەکەم بێت، ئەمەیش دوور نییە، چونکە ئەم شێخ محەمەد وەسیمە گەلێ دانراوی جۆراوجۆری لەگەڵ بابەتدا بەشێوەی گۆرانیی هەیە و، دەکرێ ئەمەیش یەکێك بێت لە دانراوە نەزانراو و باسنەکراوەکانی.

خۆ ئەگەر ئەمە نەچێتە سەر دەبێ بڵێین: لەنێوانی ئەو دوو شێخ محەمەد وەسیمەدا وەسیمێکی دی هەیە کە تائێستە نەناسراوە و، ئەویش پیاوێکی زانا و بە توانا و خاوەن بەرهەم و دانراوی شاکاری وەك ئەم نامیلەکە بووە کە لەبەردەستماندایە. لەم حاڵەدا دەبێ بە چاوەڕوانیی بمێنینەوە تا یان نوسخەیەکی دی دەست دەکەوێت و مێژووەکەیمان بۆ روون دەبێتەوە، یان ناوی شێخ وەسیمی دانەری ئەم کتێبەمان ـ ئەگەر جگە لە یەکێك لەو دووانە بێت ـ لە سەرچاوە و شوێنگەلی دییەوە بۆ روون دەبێتەوە.

---

(٣) بڕوانە: بابا مردوخ روحانی شیوا، تأریخ مشاهیر کرد، سروش، تهران، خیابان استاد مطهری، نبش خیابان دکتر مفتح، ساختمان جام جم، چاپ اول، ١٣٦٤، ل٢٣٧، ٤٠٥.

باسێکی دەستخەتەکە

ئـەم دەسـتخەتە بریتییـە لـە دەسـتخەتێکی کـۆنی شـڕی پـەڕپووتی دلۆپەلێدراو، بەگوێرەی رەنگی لاپەڕەکانی بەلای کەمییەوە دوو تـا سـێ جـار دلۆپە لێیداوە و، تەڕ بووە و خووسـاوە، بـەلام خۆشـبەختانە مەرەکەبەکـەی ئەوەندە چاك بووە و چاك گیراوەتەوە ئەو هەموو تەڕبوونە نەیشـۆردوەتەوە، هەر چەندە هەندێ شوێنی تێکەڵ و پێکەڵ کردووە.

شیرازەی پساوە و لێی لەناوچووە، کەسێك هاتووە چەند پەڕەی دی، کـە لە ناوەرۆکدا لە یەك ناچنی هێناوە، لەپێشی ئەو دانراوەوە دایناوە، ئەو چەند پەڕە لە باسی شەرحی چل فەرموودەی پێغەمبەر ـ د ـ و هەندێك صەلاواتدان. بـەلام کاغـەزەکانی ئەوەنـدە خـراپن پـاون و لـە خۆیانـەوە دەکـەون و هەڵدەوەرن. ئەوەی ئێمە مەبەستمانە ئەو نامیلکەیە کە لە باسی ئاشنانەوەدا نووسراوە.

دەستخەتەکە لە سەرەتاوە لێی کەوتووە و ـ هەرچەند وا دیارە زۆر نییە ـ نازانین چەندی لێ کەوتووە.

دووبارە خۆشبەختانە کاغەزەکەی ئـەم جۆرەکـەی جیایـە و باشـتر خـۆی گرتووە و دوای ئەو هەموو کارەساتەی بەسەری هـاتووە هێشـتا هـەر باشـە و زۆر نەڕزیوە.

ئـــەم باســـی ئاشـــنانەوەیە ٢٤ لاپەڕەیـــە، پێوانەکـــەی (١١×١٥)یـــە، ناشـارەزایانە و بـە بـەن و پـەتێکی ئەسـتوور لـە پێسـتێکی قـاوەیی دووبـەر گیراوە. هەر چۆن هەیە ئەو پێستە پاراستوویەتی.

سەرەتای نامیلکەکە نەماوە و، رەنگە پەڕەیەك یان زیاتری لێ کەوتبێت.

کۆتاییەکەی ماوە، نووسەرەوەکەی لە کۆتاییەوە نووسیویە:

"تمت شد فی ید الحقیر الفقیر فتح الله بن عبدالله سنه (١٢٣٣هـ/١٨١٧م)".

که جارێکی دی چاو بەم دەستخەتەدا بگێڕینەوە بۆمان دەردەکەوێت کە مامۆستای نووسەرەوەی دەستخەتەکە - کە دیارە دانەرەکەی نییە - بە خەتێکی خۆشی خۆشخوێن دەستخەتەکەی نووسیوەتەوە، بۆ گەلێك لەو وشانەی خوێندنەوەیان ئاسان نییە، یان خوێندنەوەیان رووپەك زیاتر هەڵدەگرێت، سەر و بۆری کردووە و، کارئاسانیی بۆ هێنانەوە سەر رێنووسی ئەمڕۆی کردووە.

لە دەستخەتەکەدا هەندێ - با کەمیش بن - نیشانەی سەرەتای رێنووسی کوردیی دەبینرێت، وەك بەکارهێنانی (ه) هێی خڕ لەباتی (فەتحە - سەر).

هەندێ وشەی سەرنجڕاکێش لە رووی نووسینەوەوە لە دەستخەتەکەدا دەبینرێن، وەك (بەیتەور) لەو نووسینە کۆنانەدا من دیومن هەموویان (بیطور = بەیطەور) نووسراوە، بەڵام ئەم مامۆستا - ئیتر نازانم هەر دانەرەکەی وای نووسیوە یان داهێنانی نووسەرەوەکەیە - تێکڕا بە (بەیتەور) نووسیویەتی.

هەروەها لە هەندێ شوێندا وشەی لە تەك وشەی دیدا لکاندووە بە یەکەوە، بۆ نموونە (زیادشکرە) ئەمە لە دەستخەتەکانی دیدا وام نەدیوە بەڵکو (زیادش کرە - زیادش کەرە) نووسراوە. هەروەها (یکتمن) لەباتی (یەك تمەن) و وشەگەلی دیکەیش.

هەروەك دیاردەیەکی دی: بۆ هەموو ئەلفێکی درێژ وەك: (دار)، (ئاچۆ)، (ئارد)، (ئاو)، (هاران) گەلێ جارنیشانەی (مەد - درێژ)ی بەم شێوە (آچو، آرد، آو، هارآن) داناوە. جاری وایش هەیە بواردوویەتی. بەڵام بۆ ئەلفی کورت وەك: (ئەگەر)، (ئیمجار)، (ئەر)، (ئەوەڵ).... هیچی دانەناوە و هەر (اگر، ایمجار، ار، اول...)ی نووسیوە.

کارێکی دیش هەیە ڕەنگە تایبەتمەندی ئەم دەستخەتە بێت، ئەویش ئەوەیە (واوێك هەیە لە زاراوەی گۆرانیدا دەلکێنرێ بەدوای وشەوە وەك (وەختو)، (چارەکێو)، (ئەصلو) کە واوی عەطف نییە لەم دەستخەتەدا بە زۆری لکێنراوە بە وشەکەوە.

مێژووی ئاش لە کوردستاندا

ڕەنگە زیادەڕەویی نەکەم و دوور نەڕۆم ئەگەر بڵێم: ئاش کۆنترین پیشەسازییە لە کوردستاندا. بەڵام بەداخەوە لا لەم بارە بە نرخەی ژیانی کوردەواریی نەکراوەتەوە و، تائێستە من نەمدیوە بەشێوەیەکی شیاو و ڕەسا لەسەر ئەم پیشەسازییە نووسرابێت.

کە دەڵێم: ئاش کۆنترین پیشەسازییە لەوەوە بۆی دەچم کە مرۆڤ ـ هەموو مرۆڤ، دیارە کوردیش ـ ڕاستەوخۆ ژیانی بەسراوە بەو پیشەوە، چونکە هەر کەسێ لوێچێ گەنم یا جۆ یان هەرزن یا گاڵی بووبێ کە ویستبێتی بیکات بە نان یان کولێرە یان بە گێتکە، پێویستی بەوە بووە بیهاڕێت و بیکات بە ئارد، ئەمەیش بە دەستاڕ یان بە ئاش کراوە و، دەستاڕیش کەمتر، چونکە ڕەنجی زۆری دەوێت و بەرهەمی کەمیش دەدات.

هەروەك مێژووی ئاش بەگشتیی نازانین، نایشزانین مرۆڤ لە درێژایی ژیانیدا چەند جۆر ئاشی داهێناوە و بە کاری هێناوە بۆ پێویستی هاڕینی دانەوێڵە، چونکە مەرج نییە لە هەموو شوێنێکدا بارودۆخ گونجاو بووبێت بۆ ئەو ئاشنانەوەی تا سەردەمێك لەمەوپێش لە کوردستاندا دەوری هەبوو.

ئەوەتا مامۆستای دانەری ئەمناميلكەی باسی دەكەين، ناوی چەند جۆر ئاش دەهێنێ، كە دەمێكە لە كوردستاندا يان هەر باويان نەبووە يان باويان نەماوە، لەم رووەوە نووسيويە:

وا چـــوو: ئاســـيابی چـــەندێ نـــەوعێنی
هـــەم چـــنای نـــەوعێ مەبۆشـــان نيـــای!
يـــەكێ زەنبـــوورەك، يـــەكێ تـــەنوورەن
يـــــەكێ مــــــەگێلۆ تــــــيرش لاوەلای
يـــەكێ بـــە ئەســـپ و ئێســـتر مـــەگێلۆ
يـــــەكێ ناونـــــە، يـــــەك ئاســـــاوو وای
ئـــەمما جـــەی مـــەكان نـــاوە باونـــە
چـــون ئاســـانەنە پـــەی هـــيچ نـــەزانای

مامۆستامان لێرەدا ناوی چوار پێنج جۆر ئاش دێنێ كە ئێمە ناويانمان نەبيستووە و، دوا ناويان كە ئاشی ئاوە دەفەرمووێ: ئەمەيان لە هەمووييان ئاسانترە و بۆ خەڵكی سادە و هيچ نەزان ئەرك و زەحمەتی زۆری ناوێ.

دووبارە زيادەڕەويی ناكەم ئەگەر بڵێم: هەموو گوندێكی كوردستان ئەگەر چەند ئاشی تێدا نەبووبێت ئاشێكی تێدابووە، ديارە مەبەستم ئەو گوندانەيە كە بارودۆخيان لەبار بووە بۆ ئەوەی ئاشيان تێدا بنرێتەوە.

ڕەنگە ئەم ئاشەئاوانەيش بكرێن بە دوو سێ بەشەوە: بەشێكيان هەر ئاشی زستانە بووە و، كە كەوتوونەتە بەهار و ئاو كز بووە، ئەو ئاشانەيش ئاويان كەوتووە و، پەكيان كەوتووە.

هەر بە بیرەوەریی من لە زادگای مندا ئاشی زستانە هەبوو، کە زستان ئەهات و ئاو زۆر دەبوو ئەو ئاشە ئەنرایەوە و کاری ئاوایی و چەند شوێنی دیکەیشی مەیسەر دەکرد، تا بەهار دەهات و وردە وردە ئاو کز دەبوو، ئەوسا دەبوایە باراش بۆ شوێنی دوور ببرایەت و، لەوێ نۆرەی بۆ بگیرایەت، تا نۆرەی نەهاتایەت بۆی نەبوو باری خۆی لێ بکات و، پەندی (ئاش و تەنوور بە نۆرەیە) لەوەوە هاتووە، هەروەها پەندی (دەوەن بە ئاش)یش.

هەر بە بیرەوەریی من دوو سێ ئاش هەبوون کە هاوین و زستانیان بۆ نەبوو، ئاوی بنەوانەکانیان زۆر بوو، هەمیشە ئاشگێڕ زیاتر ئاویان پیا دەهات و ئاشەکان پەکیان نەدەکەوت، وەك: ئەستێڵ و، بانی خێڵان و، دەرەدۆین و، پساکان... ئاشی ئەم شوێنانە هەمیشە لە گەڕدا بوون و ـ بەتایبەتی لە هاوین و پایزدا ـ خەڵك لە شوێنی دوورەوە باراشیان بۆ دەبردن و نۆرەیان تێدا گیرا بوو.

رەنگە بێ جێ نەبێ ئەگەر بڵێم: بە (شنۆ) گوتراوە (چلاش) ئەمەیش لەوەوە هاتووە کاتی خۆی چل ئاشی تێدابووە.

(ئەمەم لە کەشکۆڵی صەدباریی و دەمی مامۆستا حەمە بۆر وەرگرت).

هەر لەو شوێنە ئاودارانەدا، وا بووە چەند ئاشی بە ڕز تێدا نراوەتەوە و، شوێنی وا بووە پێیان وتووە: حەوت ئاشان، وەك گوند هەبووە بە ناوی (ئاشەوا) کە چەندین ئاشی تێدا بووە[٤].

---

(٤) ئاشەوا: ئێستە هاوینە هەوارێکە لە ناوچەی بادینان، لە کۆندا چەندین ئاشی تێدا نراوەتەوە، چونکە شوێنەکە لێژ بووە و ئاوی زۆر بە خوڕ لەسەرەوە هاتووەتە خوارەوە. ناوەکەیشی دەگونجێ لەوەوە هاتبێت کە دەڵێن: حەسەناوا، عەلیاوا، ئاشەوایش بەوە ناونرابێت کە بە ئاش و بۆ ئاش ئاوەدان کراوەتەوە.

←

خۆ ئەگەر بە وردیی سەرنجی مۆزەخانەکان بدەین، یان بە شوێنە کۆنەکاندا بگەڕێین نموونەی هاڕینی سەرەتایی جۆراوجۆر هەبووە و ئێستەیش تاك و تەرایان ماوە. بە بیرەوەریی من لە خوارووی گوندی تەکیەوە بەردێکی گەورە هەبوو ناوەکەی چاڵ کرابوو پێیان دەگوت (هارە گلیلەکە). هەروەها ئێستەیش لەسەر تەختی قەلای (باوەکورۆیی) دوو سێ چاڵ هەن کە باش دیارن کاتی خۆی شتیان تێدا هاڕراوە.

کاری من لەم دەستخەتەدا

کە ئەم دانراوەم دەستکەوت و چاوێکم پێداگێڕا و ئەمسەرە و سەرێکیم کرد و لە بابەت و ناوەڕۆکەکەی گەیشتم، ماوەیەك دامنا و نەموێرا خۆم لە قەرەی ئەوە بدەم شتێکی لە تەکدا بکەم، چونکە ناوەڕۆکەکەی ـ نەك بە من ـ بە ڕۆشنبیرانی ئەمڕۆ نامۆیە و، وشە و زاراوەکانی زۆر بە کەمیی لە فەرهەنگە کوردییەکاندا هەن و، کەسانێکیش کە مانای ئەو زاراوانە بە دروستیی بزانن،

هەر بە بۆنەی ئاشەوە کاکە حەمە بۆر دەڵێت: لای سلێمانیدا ئاشێ بووە پێیان وتووە (ئاشە پەپوولە) لەسەردەمی فەرمانڕەوایی شێخ مەحموودا کە سلێمانیی بوردومان کراوە، شێخ بارەگای گواستوەتەوە، یەکێك لەو شتانە گەنجینەکەی بووە، کە هەر چی پارە و لیرەی هەبووە لە سێ سندووقدا بووە، نراوە لە هێسترێك و زەلامێك ڕەشووی هێسترەکەی ڕاکێشاوە، تەیارە هاتووە بۆردومانی کردووە، ئەو زەلامەی هێسترەکەی ڕاکێشاوە بەرکەوتووە و کوژراوە، ئەو چەکدارانەیش لە تەکیدا بوون پەرتەوازە بوون و خۆیان شاردوەتەوە، هێسترەکەیش بەلەسە بووە و خۆی کردوە بە ئاشە پەپوولەدا، خاوەن ئاشەکە کە (......) بوون بارەکەیان خستووە و، گەنجینەکەیان شاردوەتەوە و، دوایی هەر چەند ئەشکەنجەیان داون و، بەندیان کردوون نەچوونەتە ژێر و، ئەو سامانەیان بۆ خۆیان چەپاو کردووە.

هەر بەو بۆنەوە دەڵێم: لە دەوروبەری گوندی تەکیەی زادگای مندا چەند ئاش هەبووە لەوانە: ئاشی بەرانبەر، ئاشی کوورە، ئاشی دوودەر.

ئەگەر مابن، دۆزینەوەیان ئاسان نییە و، بابەتی وا تا ئێستە لە رۆشنبیریی و ئەدەبی کوردیدا بڵاونەکراوەتەوە، تا پەنای بۆ بەرم و بەراورد لەنێوانیاندا بکەم و شتێك بە شتێك بکەم. بۆ نموونە ئەگەر ئەمە باسی راووشکار، یان سەیرانی کیژان و سەردانی مەزار، یان باسی گوڵ و نەوسوەیل و بەهار، یان باسی کەژ و کۆ و نسار و لالەزار، یان باسی چنار و تافگە و جۆیبار... بوایەت چەندین نموونەیان لە دیوانی شاعیرانی کۆندا هەیە و، پەنام بۆ ئەو بابەتانە لەو دیوانانەدا دەبرد و لەبەر رۆشنایی ئەواندا ئەمیشم شتێك لێ دەکرد، بەلام نەبوونی هیچکام لەمانە پشتی سارد دەکردمەوە و دەستم لە عاستی قەڵەمدا گۆی نەدەکرد.

ماوەی چەند مانگێك دەستخەتەکەم وەك خۆی دانا، بەلام دوایی گوتم: ئەگەر هەر ئاوا دایبنێم دەبێ چارەنووسی چی بێت؟ دەبێ دوای من کەسێك ببێت لە من باشتری لێ بزانێت و کاری باشی بۆ بکات؟ گومانم لەمانەدا هەبوو، بۆیە گوتم: باچیم بۆ دەکرێت بیکەم و، بە هەڵە و ناتەواویشەوە بێت بیخەمە بەردەستی رۆشنبیران و، ناوی بەگوێی رۆشنبیراندا بدەم، لەوە باشترە بە چاوەڕوانیی چارەنووسی نادیارەوە دایبنێم. چونکە ئەم دانراوە بەم شێوەی کە هەیە لە لێواری گۆڕ و مردندایە و، ئەگەر نەیشتوانرێ بە تەواویی ببووژێنرێتەوە و گیانی بە بەردا بکرێتەوە، ئەوا نیوە گیانێکیشی بە بەردا بکرێتەوە هەر لەوە باشترە بە گیانەڵلا و چاوەڕوانیی مردنەوە بهێڵرێتەوە!

بۆیە ورەم بەرنەدا و، وزەم دا بە خۆم و دەست لە دەست و قووەت لە خودا دەستم کرد بە نووسینەوەیی و، زۆر لەسەرخۆ و دوای هەڵسەنگاندن و لێکدانەوەی وشەکان، بە بیر و بۆچوونی خۆم هەر چیم بۆ خوێنرایەوە هێنامەوە سەر رێنووسی کوردیی و، هەرچیشم بۆ ساغ نەکرایەوە بە

ڕێنووسەکەی خۆی لەنێوان دوو کەوانەدا و، لە تەك ئامرازی سەرسوڕماندا دامنا. هەندێ جاریش شوێنەکە بە تەواویی کوژابووەوە، یان هەر بۆم نەخوێنرایەوە ئەوە خاڵم لە شوێنەکەیدا دانا.

بەم کارەیش ـ بە بڕوای خۆم ـ لە لایەکەوە ئەم ئەندازەم لە دانراوەکە لە چنگ مۆتەکەی لەناوچوون دەرهێنا، لە لایەکی دیشەوە دانراوەکە، ـ وەك خۆم بۆم خوێنراوەتەوە لە تەك وێنەی تەواوی لاپەڕەکاندا ـ دەخەمە بەردەستی ڕۆشنبیرانی کورد، بەڵکو لای کەسێك نوسخەیەکی دی پەیدا ببێ، یان کەسانی لە من شارەزاتر بە کارەکەی مندا بچنەوە و، ئەوەی من بۆم ئەنجام نەدراوە ئەوان تەواوی بکەن، بەمە و بە هەمووەمان کارێکی بە نرخی ماموستایەکی گومناوی کورد بخەینە کتێبخانەی کوردییەوە.

دەبێ لێرەدا بەسەر ئەوەدا نەڕۆم کە گومانم نییە هەڵەی زۆرم لە هێنانەوە سەر ڕێنووسی ئەو بەشەیشدا هەیە کە هێناومەتەوە سەر ڕێنووسی کوردیی، بەڵام ئەوەی پاساوی ئەوەم بۆ دەدات دوو شتە:

یەکەم: سەرچاوەی باسەکە، یان کەسانی شارەزام دەست نەکەوت تا پەنایان بۆ بەرم.

دووەم: هەرچیم لە دەست هاتبێت درێغیم نەکردووە و، شەونخوونیی و گەڕان و خۆماندوو کردنم لە پێناویدا بەلاوە گران نەبووە.

هەروەها لێرەدا دەڵێم: یادت بەخێر کا فەرەج[٥]، ئێستە لە کوێت بێنم یەکە یەکە مانای ئەو زاراوانەم پێ بڵێیت کە سەریان لێ دەرناکەم!

فەرهەنگۆك

لە زۆری ئەو دەقە کەلەپوورییانەدا، کە تا ئێستە بڵاوم کردوونەتەوە ـ بە تایبەتی دەقە (گۆران)یەکان ـ هەوڵم داوە فەرهەنگۆك بۆ هەندێك لە وشە و زاراوەکانی ناو دەقەکە بکەم.

بۆ ئەم نامیلکەیش حەزم دەکرد فەرهەنگۆك بکەم و مانای وشە و زاراوەکانی بکەم، بەڵام وەك وتم ئەم بابەتە نامۆیە و، وشەکانی بە گوێ و هەست و بیری رۆشنبیری ئەمرۆ نائاشنان و، کەسانێکی وا دەست ناکەون مانای ئەو وشانە بزانن. بیرم لەوە کردەوە بە یارمەتیی فەرهەنگە کوردیەکان ئەم کارە بکەم، کە سەری فەرهەنگەکانیشم دا بینیم ئەوانیش لەم بوارەدا زۆر هەژار و مەودا تەسکن و، جێگەی متمانە و پشت پێ بەستن نین، بۆ نموونە یەك وشە دەخەمە بەرچاوی خوێنەری ئازیز و، وەك بڵێین: (مشتێ نموونەی خەروارێکە).

(٥) کا فەرەج خزممان بوو هەمیشە بە زستان ئاشەوانی ئەو ئاشە زستانەیە بوو کە لە بەرانبەری گوندی تەکیەوە دەنرایەوە. کەم رۆژ بوو لە تەك باوکمدا ـ خوا لێیان خۆشبێت ـ بە یەکەوە لە ماڵەوە دانەنیشن. ئەم پیاوە تا ئەم ساڵانەی دوایی لە ژیاندا بوو، بەڵام لەلایەکەوە من لە بەغدا و ئەو لە تەکیە و دوایی لە سلێمانیی و، لەلایەکی دیشەوە بە بیرمدا نەهاتووە کە رۆژێ لە رۆژان دەستنووسێکی وام بێتە پێش تا زوو کەرەستەی بۆ بخەم!

بۆ ئەم مەبەستە (پازناو)م کرد بە نموونە و، ماناکەیشی بەگوێرەی سێ فەرهەنگی کوردیی دەنووسم:

پازناو: مەڵغەی بەرداش هەڵێنان. (ف) اهـرُم سـنگ آسـیا برداشـتن. (هەمبانە بۆرینە، هەژار، چاپی یەکەم. سروش، ل٩٨).

پازناوك: دارێکە وەك بێڵەکان دەکرێ بە نوێڵ و بەرداشی پێ هەڵدەگیرێ. (فەرهەنگی خاڵ، چاپی دووەم، ئاراس، ل٦٣).

پازناو: دارێکە وەکو تێڵا وەکو نوێڵ ئەخرێتە ژێر پێی ئاش و پێی ئاشی پێ بەرز و نزم ئەکرێت بۆ ورد و درشتیی ئارد بەپێی خواست.

پێی ئاش تا بەرز بێ ئاردی زبرە، تا نزم بێت و دابخرێت ئاردی وردە. (فەرهەنگی کشتوکاڵ، مەعرووف قەرەداغی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، ل٥٦).

ئەمە بۆ شتێکی ناسراوی ئاش سێ کەس بە سێ جۆر مانایان لێداوەتەوە. جا بۆ شتەکانی دی کە لە نامیلکەکەدان بەشی هەرە زۆریان لە فەرهەنگەکاندا هەر نین و باسیان نەکراوە[٦]، دەبێ چی بکرێت؟ بەڵام هەر چۆن هەیە و چیم بۆ کرا و چەندم لە دەقەکە و لە نووسینانی مامۆستایان دەستکەوت، بە چنگەکرێ و چنگەکووڕێ فەرهەنگۆکێکم خستە پاشکۆی بابەتەکەوە، بەڵکو لەمەولا باشتری بۆ بکرێت و دەوڵەمەندتر بکەوێت و، بەڵکو (کێ دەڵێ) نوسخەی دیکەی دانراوەکە دەربکەوێت.

---

(٦) هەر بۆ نموونە ئەمە چەند دانەیەك لەو وشانە: جیرهار، بەلەکی، بەرزەنە، وارنە، خلەچیر، هوربڕنە، بەرمانك، زەردەپل، قەمچش، چەمچش، پلە، نیری، جواما، کەمەرگا....

دەقی هۆنراوەکە

رەویەت موحتاجیی ندارت حدود !
ئاریو موحتاج بۆ هەم بەرا و خودای
کارش مەسازی جێت دڵ وەش مەبۆ
وەشی هەی وەشی بەهەشت و دنیای !
واچوو: ئاسیابی چەندێ نەوعێنی
هەم چنای! نەوعێ مبۆشان! نیای
یەکێ زەنبوورەك، یەکێ تەنوورەن
یەکێ مەگێڵۆ تیرەش لاولای
یەکێ بە ئەسپ و ئێستر مەگێڵۆ
یەکێ ناونە، یەك ئاساو و وای !
ئەمما جەی مەکان ناوە باونە
چون ئاسانەنە پەی هیچ نەزانای
بیناش بنێمێ بە پاکیی دەروون
بە ذەوق و زینەت چەنی (بسم اللە)ی
کەسێ نەجایێ بیناش ئاساوەن
کوورەگاش کنۆ دما و جوامای
دۆزەقەی ئاسا و با مودەووەر بۆ
(مشیو و دآیرنی) بە جەدوەل کێشای
..... بش بێ زیاد و کەم
بڵندیش (با بو!) قەد و کەمەرگای
(چاکو وار!) طووڵش چەهار گەزێ بۆ
گەزێ پەهنایش نەبا خەلەطیای
...... سەرەتا بە وار دیوارش کەرە

دیـــوار مەحکـــەم دەســـتکار و پەنـــدای!
دیـــوار مەحکـــەم ئـــەر (بـــۆ تـــوی بـــێ بـــر!)
(مبـــو تعـــدل!) دایـــرە نیـــای
بەینشـــان جـــە یـــەك چـــارەك كـــەم نـــەبۆ
نـــەك خجـــڵ مـــانی وەختـــو خجڵیـــای
هـــەم چـــا نـــە واتم زیـــاتر نـــەبۆ
تـــا پێـــت راحـــەت بـــۆ وەختـــو هاڕنیـــای
ئـــەر واچـــی عـــەیب و كـــەم و زیـــادی
بـــا پێـــت بواچـــوو گیـــانو بـــرای:
ئەگـــەر بەینشـــا بـــێ حـــەد زیـــاد بـــۆ
ئانـــە خـــەراوەن پـــەی هاوســـەراونای
ئەگـــەر بەینشـــان چـــانە کەمتـــەر بـــۆ
(قتّـــب!) مـــەگیران وەختـــو هاڕنیـــای
داڕێـــوە هـــەنی وە نیـــو ئەدیشـــان
داری وەرینـــی نـــەوەرش نـــە پـــای
چـــاکو واردارێـــش پـــابنی بـــانی
تاکـــە بڵنـــد بـــۆ وەرو ئاردەشـــای
هـــەر وەختـــێ کـــەردت داربەنـــدیی تـــەمام
مـــەبۆ هـــەڕ و خـــاك وە ســـەرش کێشـــای
جـــەو دمـــا تەختـــە و خـــوانیش بتاشـــە
چـــهار ســـووچ مـــەبۆ (پانـــاپش!) ینـــەدای
ســـەرانش هـــەردوو مشـــاربڕ کـــەرە
درازیـــش بـــا بـــۆ قـــەدو (کوورەکـــای!)
جـــە هـــەردوو ســـەرش چـــهار ئەنگوشـــت کـــەم بـــۆ
هـــەردوو لا مـــەبۆ تـــەوەنیش نیـــای

مەبۆ سەریۆش بنخانە کەری
فاقەش یەك چارەك ئەصل موددەعای
چهار ئەنگوشت بەینو هەردوو پەلەیش بۆ
تاکە مەحکەم بۆ تیش نیانە پای
ئەو سە جەو دما چەنی ئەسکەنە
سۆراخ (دوری کن!) جە هەردوو لای
چەو دما چوویێ راستُ (مربع)
ئەر مودەووەر بۆ قەیدش نە جەلای
باوەرە سەرێو زبانەش بڕە
ئەو قەدەر فاقەی جەی وەر کۆك کڕنای
ئاچووبە پەنەش مواچانی پاە
بەو پاوە بەندەن پەرێ هارگێلای
سۆراخێ جەی وەر نە فاقەت کەردەن
یەکێ هەنی کەر نە زوان و پای
ئەو زوان و پای بێ زیاد و کەم
مەبۆ نەفاقەی مەذکوورەش نیای
وەختێ پات نیا (ندلی خوانی!)
مەبۆ جەلاوە مێخش ویارای
مەبۆ ئاچووبە سەخت چووپێ بانی
تا شکت نەبان وەخت وپانیای
جەو دما مەبۆ بشمێ ئەوداری
راست و دوو دارەی خوانی سەراونای
دوودارەی مەحکەم قەدیم واتمان
بەینو هەردووشان (نوا کلاّش دای!)
(یونی تختی راستی رو دمنی!)

مــــەبۆ نـــــە وەر و نـــــە پشـــــتش نيـــای
هــــەر لاشـــان صـــافەن بـــەرەش پـــەی خـــوانی
خـــــوانی نـــــەگیران وەختـــــو هـــــۆرێزای
تـــــەوەنیٚ پـــــانی صـــــافی زەریفـــــی
یـــۆ پـــەی ســـەرخوانی، یـــەکیٚ پـــەی لاوپـــای
هەردووشـــــان بـــــادا مەحکـــــەم نـــــوانی
نمـــــەبۆ فـــــریٚ ئەشکەنجەشـــــان دای
بـــاز هـــــەم تـــــوووەنی پـــــانی بـــــاریکی
جـــە ســـەرخوان مـــەبۆ چـــیر ســـەرش نیـــای
کەســـیٚ نـــەزانۆ هـــــەر پاســـــە خاصـــــە
ســـەرخوانش بـــەرز بـــۆ کـــەمیٚ ئـــەولاو پـــای
جـــــەو دمـــــا مـــــەبۆ پـــــاش وە پاکـــــەری
ســـەرش نـــــە فاقـــــە و خـــوانی ســـــازنای
(ســـــیر ســـــیرنش!) دیـــــاری کـــــری
قـــــولانجیٚ ســـــۆراخ پـــــەریٚش هۆرکنـــــای
ســـە چـــهارەك چـــوش پـــو نـــە ویـــارە!
ئاچـــوون مەواچـــان پـــێش: شمشـــێر و پـــای
بـــا جـــا پـــاش جـــە لاو ئاردەشـــانیٚ بـــۆ
نـــەوا خەڵـــەت بـــی بـــەریش پـــەی ئـــەولای
وەختـــیٚ پـــانیش تـــەمام کـــۆك کریـــا
بیمـــــیٚ ســـــەروکار نـــــاو و بارەگـــــای
بینـــــای بارەگـــــەش چـــــاگە بیناکـــــەر
گـــەزیٚ چـــە پشـــت و بینـــا و بارەگـــای
ئـــا گـــەزە واتم پـــەی پـــەنج گـــەز نـــاوی
بـــاوا دوو گـــەز بـــو از...... پـــەی دای

دیــــواریٚ مەحکـــــەم راســــت کـــۆ بەنـــدی
بڵنــــدیش بـــا بـــۆ قــــەدەر جـــۆ ئامـــای
پاســــە خاصــــەنە ئـــــەر ئـــاویش بــــەیۆ
هـــەر چـــەند بڵنــد بـــۆ بشـــۆ پـــەی بـــالآی
جـــەو دمـــا واچـــوو چـــێش مـــەبۆ کـــەردی
وەختـــــیٚ بارەگــــاش تــــەمام ونــــارای
چـــــەنی طـــــەناف پەیمانــــەش کـــــەرە
بـــــەین و دوو دارەی ســــــەر و بارەگـــــای
دوو دارەی وەریــــــن ئـــــــەووەڵ وتمـــــان
ســــەرو دۆزەقــــەی جـــە ئەصــــڵو پنـــای
جـــــەو دمـــــا مـــــەبۆ قـــــەدو طـــــەنافی
داریٚ موناســــــب نــــاوش پــــــەی تـــارای
پێســـە بـــەو پەشـــتە و ئەنگوشـــت گـــەورەی
راســـــتش ونــــاری نــــەك چـــون قووجیـــای
ســــەری وەریـــــنش مـــــەبۆ قەمچـــش بـــۆ
ئــــــەر قەمچـــش نـــــەبۆ... چەمچـــش دای
چەمچـــش: تـــــەختێوەن زەریــــف تاشـــیا
بـــری نـــــە بـــــەنیش بســــــماریش کـــوای
ســــــەر ســــــەرینش بـــــا شـــــانەدەم بـــــۆ
ئـــــاویٚ نــــــەگیرۆ وەختـــــو ئـــــاو ئامــــای
ئــــــەر نمـــــەزانی (کرتاشـــــاد!) نـــــاوی
پـــــەرێت بواچـــــوو پەســـــەند و ئوســـــتای
وەختـــــیٚ تریـــــت تـــــو چـــــری نـــــاوی!
طـــــەرەف قـــــۆڵش مـــــەبۆ هـــــۆر کنـــــای
طـــــەرەف قـــــۆڵش تـــــەخت ســـــاراکەر

جەو دما مەبۆ طەنافش پێکای
ورچو پەرێشان پێکاو طەنافی
تاکە (بزاندی!) چەنیش طەناف دای
رێسمان صاف کرژ مەحکەم بۆ
باوەر بە (بیکش!) تۆ وە هەردوولای
چەنی سیاوی سیاوەش کەرە
تاکە نەوڕیۆ وەختو دەست کێشای
باوەر سێ ئەنگوشت دیاریی کەرە
ئەر ئاوش کەم بۆ سەر و ئار و نای
ئەگەر هەم ئاوش کەم بۆ وێش نیەن
ئەنگوشت هەنیش زیاد پنەدای
سەر سەرینش هەر چەند تێدا بۆ
ئەگەر گوشاد بۆ عەیبش نە جە لای
جە هەر دوو سەرش بەنێ بگیران
بەنێ سیاوێ دەستی توند کێشای
چەنی دوو ئەنگوشت بەنێ بگیرە
سەببەحە و ئەبهام چەنی وسطای
ئەمما جە ناودا دەستێ بگیرە
دەستت لار نەبۆ وەختو بەن وەردای
بەنێ هۆرکێشە هەر چەند وسی بۆ
بە ئوستادانە بپێکش ونای
جە سەر تا بە وار نەقشش مەکێشۆ
ئەمجار بەی دەستوور مەپێکش واو......
وەختێ هەردوو لا سیاویش کێشا
ئەمجار دەست گرە تۆ وە تیشەشای

هەر تا مەتاوی خاصش بتاشە
بادا صافە بۆ جە سەر تا وە پای
بەینو طەناف و ناوێ هۆرکەنە
گوشادش گوشاد تەنگش تەنگ کونای
بەین سەری وارینش بە مشار بڕە
زۆرش زیاد بۆ پەرێ ئاو زیای
جە هەردوو لاوە گیریش پەی بازە
تاکە نەتەرسای جە ئەڕە خزای
لاو پلەی لیس و بادا باریك بۆ
تاکە نەپێکۆ پلەش لەب دەم نای
پێچیش پەلەو ناو نەزدیکی موان
ئەگەر دووری بان عەیبەن پەی وەستای
هەر وەخت تەمام بی تاشیاو ناوی
بێمێ سەروکار ناوی سەراو نای
صاحێب قووەتێ ناوی هۆرگێران
بیان باوەراش بە نامو خودای
وەختێ ناوشان یاونا بە جاە
(برانیش بلان!) سەرو بارەگای
(.... کورونای!) با هەر جە سەر بۆ
وەردێش باوەران پەرێ کوورەگای
دۆزەقەی ئاسا و پێمانە کەرە
هیچ زیاد نەبۆ ئیلا و ئەولای
(.... رومو!) ناوی قەویی قایمەن
مەبۆ نەچیر و ماداریش لکنای
(.... وکر!) هەم دەمش تەنکەن باریکەن

مەبۆ پەنجێوە مەفاصلش دای
..... آرو چو رەش مەبۆ بواچۆن
قولانچیێ چیر و ماداریش زنای
وەختیێ سەراونات راست تەمام راستە
سەعیە بکەری قایمش بینای
سەرنای با جە سەر دوی پلیش بان
ئاویش کەردە بۆ وەختو ئاو ئامای
بەبێ دەنگ بەیۆ قەڵوەز نەپێکۆ
سۆزە (پپویو!) ئاو نەو لێونای
جەو دما مورەش پەرێ بتاشە
هۆشت باوەرە پەی خاص تاشای
هەرچۆت خەیاڵەن بەمواه کەری
با چون یەکێ بان درێژ و پانای
خاص سەعیە کەرە پەی مودەوەریش
کاری هەمروی و یا فازش پەی دای!
جەو دما جاگەی پلانش کەنە
بیست و دو یا سێ نەشی چاکو لای
(...قلش!) هەژدە نۆزدەهەم خاصەن
تاقی بزانە پەرێ هەڵمەت دای
جاگەی پلانش ئەنگوشت شادەت
ئەنگوشتی گەورەی بادا پەی مانای
جاگەی پلانش لاری هۆرکنە
با پلێش نەکنان ج وەقت گێڵای
مورێ کیڕکەنە سەر صەرفیش هەنبی!
پەی پل نەکفتە و پەی کەسر بارای

پەی دووریی خاصەن بێ درۆ و گەزاف
هارە هاڕ مەکەرد هاڕەی خاص هاڕهای
بەعدازان تاشا و (پلان) لازمەن
ئەندازە و پلان هەم مەبۆ زانای
چار ئەنگوشت چەنی یەك چارەك تەمام
چار ئەنگوشت پەی (موور) چارەك پەی گێڵای
کاسەدارێ بان کاسم مەکەرە
کاسەدار خاصەن پەی ئاوگر ئامای
ئەصڵو ئاساوی بەڵەکێ خاصە
بەڵەکێ خاصە پەی هاروونا رای
ئەر بۆ درازیش پەنج چارەك خاصەن
سەرش تیژ نەبۆ عەیبەن پەی گێڵای
بە زۆر مەنیشۆ دلێر حەوجۆشی
خەرابەن دلێر حەوبۆشی بوای
جە گێڵاَیەنە دووش کەم مەبۆ
دایم مەلەرزۆ خوانش چەنی پای
بادا پلو لاوش وێنەی پلوتۆ
چون سەر و قەلچیش نەك سەروسارای
جەو دما یاران بشمێ پەی (هاران)
تاکە بزانمێ کۆ مەشیۆ لوای
نەوەر لانە و بان بەرمانك زەردەپل
بە یۆیان خاصەن چەنی بەڕ (لشای!)
هەم زوشت و هەم توند صەدانی خاصەن
شا مەشیۆ کۆشش بدۆ بە صەدای
(کلّی!) بێ هەمتان قیمەت نەدارۆ

تەمام بێ عەیبەن ئەو نە رووی دنیای
نەدەر هەم خاصەن خەیلێ مەهاڕۆ
کەم عومرەن عومرش مەشۆ چەنی دای
کێنمە هەر حاڵ بەیدەر وای حاشا
هارە بڕ مەشیۆ جە خێرش زیای
لانشت لاودەنشت بێ زیاد و کەم
روێ باریۆەن نیەن چاگەو لای
چەکینە ئاردێ وردێ مەهاڕۆ
ئەمما کەم مەدۆ مزد پەی لەم زیای
چە هەزارانێ هاری خاصێنی
هەم گردیلەیی (وەر و معرونای!)
باقیی جەی مەکان هاری خاص نیەن
(ئەسپەرێز) خاصەن چەنی (سیسر)ای
(سەرهار) سەنگ بڕ بۆ (چیر هار) سوورەنی
صاحێب ئاساوان بێدی تەماشای
جەو دما هەرجا جە هەرکۆ کانەن
ئوستادش مەبۆ هاری پەسەنیای
ئارورچی مەبۆ منیچ بزانۆ؟
تەوەن شناسی میثلو ئوستای
پەرێت بواچوون ویردەر بە واتەم
نەگنی ئەو دما و عەقڵ و ساوای:
بە گشت رەنگێوە کان هارانەن
سوورەن، سەفیدەن، زەرد، چەنی سیای
ئەمما خاصیشان رەنگ حساب نیەن
ئەصڵش پیرۆزەن صاحیب مەودای

بەڵێ پیرۆزەش (خرتی!) نەوانی
بوانی عەقیق جە وەختو سویای
پیرۆزی سێ سووچ چوار چلی بان
سەر چون (مووابان!) وەختو هۆرێزای
کۆڕ و دەورێشان مەبۆ بواچۆن
ئەرزن، گەندم، جۆ، نخودەن ئەعلای
ئەرچا زیاتر پیرۆزش دەشتەن
دەشتی مەهاڕۆ وەختو پانیای
وەگەر هەم بینە پاش پەی بکێشی
نمەدۆ وە بەر وەختو پاکێشای
ئەر جە گرد کەمتر پیرۆزەش وەردەن
مەدۆ بە لاودا گشت سەعیە و ئەوستای
پیرۆزەش مەبۆ جیا جیای بان
بە خام بەندی بان نەك پێوە لکیای
(خامیشان توزین!) ئەمما مەحکەم بۆ
(توزی زردە بۆ ئەمەبو چرمای!)
ئەر بێ کارە بان تەمام خاصێنی
شەرطێ مەحکەم بان وەختو نەوای
(..سر!) پیرۆزەش بەسەنگ بەندینی
پیرۆزەش دوو بەش، بەشێ سەنگ نەپای
ئانە هەم خاصەن خاص مەهاڕانی
مەستانان بە زۆر حەق پەرێ ئوستای
ئەر چە پیرۆزە خامش فێشتەرەن
تەنی تۆ مەیۆن بە دەست پو نەشای!
...... کلیچ مەهاڕۆ کەمێ کەمێوە

چەنی قوڵنگەی و نە داو ئوستای
.....ر بواچی: پیرۆزە چێشەن؟
تەوەن چەخماخەن نشی چاگەو لای
ئەر واچی: رەنگش چە رەنگێ مەبۆ؟
بەگشت رەنگێوە زوو نیشانمدای
ئەمما (داشکسان!) یەکسەر سەفیدەن
هەم بێ پیرۆزەن صەنعەت و خودای
فارسیی: سەنگ بڕ، تورکیی داشکسان
چون شان عەسەل قووت تی نەدەمیای
(کملاش!) شرینەن جە ئاو شرینتەر
شرین ئارۆشەن شرین ئاودێردای
هارار سەنگ بڕ بۆ ئەر باقی هاران
سەرو چێرشان مەبۆ شناسای
ئەر چێرهار نەرم بۆ مانیع نەدارۆ
سەرهار با توند بۆ توند خاصەن هەی های
(ساتندی کوسی!) پەی پیرۆزە بۆ
پڕ پیرۆزە بۆ چون چێت کرای!
ئەگەر بەی رەنگە گەرتەنت بە دەست
ئاوەکەی کاسۆ پلانش پێکای
ئانە بزانە ئاو پلە ویشەن
مەبۆ (چایاکی!) حەوجۆشش نیای
ئەگەر بن پلەش زیاد مەپێکۆ
قەد و زیادی بەرەش پەی ئەولای
ئەگەر سەر پلەش ئاو نمەدۆ لێش
مەبۆ باوەریش قەد و ئاو نەدای

(تـــــيری ئـــــاوەکی پیســـــو حمّـــــاجی!)
کاســـــۆ پلانـــــش پـــــەی مـــــەبۆ پێکـــــای
وەختـــــێ ئـــــاو پلـــــەش موهـــــەبیا کـــــەردی
مەحکـــــەمش کـــــەرە خوانـــــە چـــــەنی پـــــای
هـــــارێ مەکـــــەرە بـــــۆ ســـــەر و هـــــاران
گـــــرد ســـــەعیت بـــــۆ پـــــەی هـــــار ونـــــارای
ئەوســـــە چـــــێرهارەت نیـــــا نـــــەجای وێـــــش
مـــــەبۆ بەڵـــــەکێ جـــــە (کـــــرش زنـــــای!)
ئەگـــــەر بەلەکـــــەش کۆتاکارەنـــــە
مـــــەبۆ جـــــە چـــــیری چـــــیرخوانش نیـــــای
ئەگـــــەر بەرزەنـــــە ئـــــەو ســـــەرو هـــــاری
هـــــەم مـــــەبۆ جـــــە ســـــەر هـــــاری هـــــۆر بـــــەڕنای
ســـــاراوە مـــــانۆ زوانـــــەو پانـــــای
خـــــرت و بەڵـــــەکی جـــــە کرداکـــــەم بـــــۆ
وەختـــــێ چـــــێرهارەت بـــــە راســـــت نـــــە یـــــارۆ
ئیمجـــــار پـــــەی لاریـــــی نمـــــەبۆ دیـــــای
مـــــەبۆ ئەنـــــدەکێ بگنـــــۆ بـــــە وەردا
نەیەنـــــدە قـــــەد و میـــــزان شـــــێویای
میزانـــــی خاصـــــش کەســـــێ نـــــەزانۆ
پـــــەرێش بواچـــــۆ زانـــــای نـــــەزانای
زانـــــاش ئینەنـــــە ئـــــەمن مـــــەزانۆ
تەجرەبـــــەم کـــــەردەن نـــــەك خودپەســـــەنیای
ئـــــەر ئاوێـــــت کـــــەرد ئـــــەو ســـــەر و هـــــاری
ئـــــاوەکێ مـــــدرا قـــــەد و تەمـــــەننای
گـــــاهێ ئـــــاردێ وردێ مـــــەهارۆ

بێ دەم و بین پەرێ تەماشای
ئەر نەرمی پەی وەر ئاوەردش ئاوێ
ئانە سەرهارەش هارەن پەی بەردای
جە دماو وناراو میزان و هاری
مەبۆ خەیلێوە سووکێش پەی تاشای
سووکێ سێ سووچێ نووك بارێکێ بان
سەرچاخ وەڵێ لەڕ پەرێ ئاو کێشای
کۆنە کڵاشێ کار و قەباڵەی
مەبۆ گردەنۆ بەلەکیش پێچای
بەلەکە مەدرۆ چەنی کڵاشی
دەورو کڵاشی سووکەکان کوای
جەو دما بەراست راستە کرانەن
دوو چارەك راستە (مبویش!) تاشای
قەد و چێرهارەی دیاریش کەرە
(هۆرش کەن قەدو و زوانە ز.....!)
بکەر سۆراخش بە زوانەدا
مەبۆ سووکێوەش بەوەردا کوای
یەکێ جەیاران بشۆ ئەو واری
چۆگە دەست کەرۆ پلە چەرخنای
تا لارو راستی ئەو سێ دیار بۆ
تاکە بزانی کۆش مەبۆ خزنای
زینهار! وارنە راستە نەگیری
خڕاوەن پەرێ ئاو پل شێونای
راستە ئەووەڵەن جە سەر کۆك مەبۆ
راستەی واریەنش بازمێ پەی دمای

راسته جه هەرکۆ هارەی نەگیرۆ

هارەی بخزنه بەرەش پەی ئالای

ئەر نمەزانی چەنیش بەرینه

هارەی بخزنه به نووك و پازنای

ئەر زیادت بەرد بازهەم نه پێکاش

مەبۆ چاراسته هارەی هور بڕنای

تا راستش بەیۆ بەیتەور واتمان

چەنیو هور بڕیەی هەم چەنی خزنای

ئانا راستمان به راست و نارا

بیناکەر بینا و گەردوونه نیای

دیواری دەوری صاف و مەحکەم بۆ

مەبۆ گەزێوه بڵندش نیای

جه هەردوو لاوه زیادش کەره

چارەکێ و زیاد ئەو دەم و ئاسای

دما و تەمامی و دیوار و دەوریش

مەبۆ به صافیی سواخش کێشای

با به ویرت بۆ نەبا ویاریش

یاگێ و چەقچەقێش مازه جه لاو پای

یاگێ و چەقچەقێش چەو بەینه مەبۆ

سۆراخێ دەوری نەدیوار نیای

بڵند و نزمیش قەد و سەر هارەی

ئەر بەرزەن بەرزه، ئەر نزمەن جه پای

دما گەردوونەی کارێ هەنی هەن

گردش لازمەن نمەبۆش لادای

دووگەز تەختەی راست به راست بتاشه

پەنج چارەك جەنیش دارێو ئاروشای
بشاندا بەینش مەحکەمش بنیە
لەنگەر نەپێکۆ چەنێو لەنگەر دای
هەم دوو تەختەی صاف قەد و ئا تەختە
ئەندازەش گیرە ئەو قەد و ئاسای
سەریۆش بنیە قەد و چێرهارەی
ئەو سەرش قەد و تەختەی سەراونای
ئەو یەك بێ دەستوور بنیە وە ئەولاش
راستیشان بەیۆ چەنیو پێچیای
بنیشان واچۆن پەیمانەش کەرە
چیرهارەی کەران چەنی لەنگەر دای
هەم (زینتن!) پەی ئاردە دۆڵی
هەم لەنگەرێتی پەرێ ئاسیای
جەو دما سەرهار باوەرە نەوەر
بە راستیی دەست کر تەوەرە نیای
ئەمما تەوەرێ دوی نەوعەنی
هەم دوی نەوعێ مەبۆشان نیای
ئەوەڵ ئاهنین کارێ مەحکەمەن
دوەم چو مەبۆ بە تێشەش تاشای
بەڵێ ئاهنین (سە صرفی!) دارۆ
هەر یەك تمەن مشیۆ قیمەت دای
ئەوەڵ: مەحکەمەن شکستش نیەن
شکست خراوەن پەی پنەکیریای
دوەم: هەر وەختێ سەرهار سەر ڕاست بۆ
سەرلار نمەبۆ دما و راشامای

سێیەم: ئەر زەڕەی سەر لاریش مانۆ
ڕاست مەگنۆ وەختۆ خلەچیر سوای
واچوو سەراوناو ئاهنی پەی تۆ
تاکە بزانی چەنیش سەر ئاونای
تەوەرەی بنیە ئەو سەر و کەری
چەنی پەیمانەی ڕاست ئەرە نیای
وەختێ ڕاست نیات ئەو (دلیو!) هارەی
مەبۆ لاش خەیطێ سیاوێ کێشای
ئەوسە هەردوو لاش دیاریی کەردی
بنیش وە ئەولا مازەش چاراستای
سەرقوڵنگە تیژ بنیۆ خەیطینە
صەبرێ دەست کەرە بە یاگە گنای
یاگێش بگنە یەندە وەسێ بۆ
بازهەم باوەرەش هەم بنیەش نە جای
ئەر نمەزانی چەند نشتەش وەسێن
جەوی هار بەرز بۆ سەر و ئیلاولای
ئەگەر بواچی ئیلاو لاو چیشی؟
سەرێو تەوەرەی جە ئەڕە نیای
ئەنا تەوەرەت نیا نەجای وێش
بە بەن بەندش کەر پەی هارەسەرنیای!
بەیتەور بەند مەبۆ واچۆن پەڕەنیان
بەنێوە مەحکەم کرژ و وا دریای
دوەلاش وزێ قەد و تەوەرەی
نەك جاو بەلەکێ ئیلاو یا ئەو لای
هەردوو سەرانش بشان بکەردا

جـــه پشـــتۆ هـــارەی هـــەم گرێشـــان دای
جـــەو دمـــا تـــوولێش پونــــه و یــــاره
مەحكــــەمش كــــەره چـــەنی پێچـــیای
بـــادا هۆشـــت بـــۆ بـــێ گـــۆ نمـــەبۆ
بـــێ گـــۆ خـــراوەن پـــەی هـــاره ســـەر نیـــای
گـــــۆیێ بتاشــــه بـــــادا دوی پـــــان
بـــەرزیی بـــان ســـەر و زوانـــه زیـــای
ئەگـــەر نزمـــی بـــان زیـــانش ئێـــدەن
زوانــــه مــــەبۆ مــــانیع و لـــــوای
هـــار ســـەر ســـەنگ مـــەدۆ ســـەر بەلـــەكێ
وەختـــو ســـەر وەســـتیو وەختـــو لانیـــای!
ئەگـــەر بـــەرزی بـــان ســـەرێو زوانـــەی
وەش (ملـــو!) وەســـەر وەش مـــەیۆ پـــەی لای
گـــۆوان بەردانــــه ســــەرو چـــێرهارەی
یـــەكێ جـــه ســـەر خـــوان یـــەكێ جـــه لاو پـــای
چـــەنی (باوریـــت!) هـــارەی هـــور بڕنــــه
وەرش ئـــەو وەر بـــۆ پشـــتێش ئـــەو دمـــای
نەبـــەرمێ بنـــیش ئـــەو ســـەرو گـــۆوان
دمـــاش هـــۆر بڕنـــه دەســـت پێوەنیـــای
تاكــــه بیـــاۆ ســـەرهار نـــەجای وێـــش
تـــــەوەرەی بەلـــــەك راســـــتێوه مـــــدرای
بـــه پازنـــاوێ خـــاص هـــارەی هۆربڕنــــه
دەســـت بـــەره گـــۆوان بـــاوەره نـــەجای
پازنـــــاوی دەســــتیت بـــــادا دوی بـــــان
یـــۆ پـــەی ئـــیلات بـــۆ، ئـــەو یـــۆ پـــەی ئـــەولای

ئێـــــدی هۆربڕنـــــە، ئـــــەوی بکێشـــــە
ئـــەوی هۆربڕنـــە، ئێـــد بـــێ پـــەی دمـــای
ئەوســـا پازناوێـــت بـــەر کێشـــای وە بـــەر
ســـەرهار کـــەوت وە ســـەر بەلـــەك شـــی نـــەجای
بنـــــی تـــــەوەرەی چـــــەنی تۆڵـــــەکێ
بـــا بـــە ویـــرت بـــۆ مەبۆشـــان کێشـــای
تـــــووڵێ بکێشـــــە گـــــرە بـــــن وەردە
بـــەنێ بکێشـــە چـــون گـــرێ کێشـــای
جـــەو دمـــا واچـــە ئـــەوی هـــۆر بنیـــان
تـــا هـــار بگێڵـــۆ گـــێلا خـــاص گـــێلای
وەختـــێ ســـەرهارەت خـــەیلێوە گـــێلا
دیـــاریی مـــەبۆ بـــەرز چـــەنی نزمـــای
جـــەو دامـــا واچـــە ئـــاوێش بڕانـــی
قۆچـــاخێ دەســـت کـــر هـــار ئـــەولا نیـــای
دوو پازنـــاو هـــاری هـــۆر بڕنـــای
مـــەزانی هـــارێ چـــەنی لا نیـــەی!
هـــەردوو گـــۆ بنیـــە نـــە چـــیر و ئاســـای
هـــارەی هۆربڕنـــە (نبـــوی!) پازنـــای
راستیشـــــان بنیـــــە لاری نـــــەوانی
یـــەکێ پـــەی ئـــیلای یـــەکێ پـــەی ئـــەولای
هـــــارەی بکێشـــــە بـــــاوەرەش وەلا
دەســـت بـــەرە پـــەرێ قوڵنگـــەی پـــۆلای
قوڵنگـــەی پـــۆلا ئـــەودار صـــاحیب بـــڕا بـــۆ!
یـــا مـــەوداش بـــڕۆ چـــەنی قـــوڵنگ شـــای
هـــەر کـــامێش بـــەرزەن ئانـــا دیـــارەن

ئانا ساویان ئەو چەنێو گێڵای
بە ضەرب پەنجە مەودا و قوڵنگەی
بەرزیشان (پست کر!) چەنی وندای
بەعدەزان: واچوون پەرێت گۆش دارە:
هۆشت باوەرە بۆ وە سەر و رای
یەك چارەك جە یۆ هاران سیاکەر
سیاوێ بێ عەیب یەکسان سیاوەی
ئەوسا چارەکە بە ئاوی پاکە
تەرکەرە چەنی پەنجە ونەدای
باز بەرەش وەسەر بادا بگێڵۆ
یا چەنیو دەستی ها ئاوی گێڵای
وەختێ خەیلێوە سەر هارەش گێڵا
باز هەم سەرهارەی باوەرو پەی لای
ئانا دیارەن هەر کامێ بەرزەن
سیاوش کەردەن ئەو چەنی سیای
چەنی قوڵنگەی سیاوش چەنە
تا شەدە کێشۆ چون شەدەی بەغدای
شەدەش چار ئەنگوشت زیاتر نەبۆ
باقیی سەفید بۆ دوور جە ونەوای!
یەك ئەنگوشت جە لەب هاران خاڵیی بۆ
با نەدۆ ونە بەدەن پەی بەروای!
جە سینەش غوللە جەی لاو لوشە
هارە کەڕ و مووشەدەی کێشیای
جە شەدە ئاردێ مەهارۆ خاص خاص
چە خاص بەر مەدۆ وەختو تەماشای

ئەگـــەر جـــە ســـینە مەکـــەرۆ ئـــاردی
ئـــاردی بـــاوەرۆ تـــا وەختـــو بـــەردای
ئانـــە کەیلـــەن بـــێ دەمـــو پلـــەن
ئـــاردێ مناوچـــۆ بـــاز هـــەم بـــەر نـــەدای
ئـــەر خەلـــە بـــاورۆ بیـــاونۆ شـــەدەی
جـــە شـــەدە خەلـــە دەســـت کـــەر وە ســـاوای
بـــاز هـــەم بـــەو دەســـتوور (هـــچ!) مـــەهاڕۆ
لارە لارە شـــەن جـــە وەختـــو دانـــدای
وەختـــێ ونـــارای میزانـــو هـــاران
بـــۆ وە ســـەروکار بـــاقیی جـــە ئەشـــیای:
کەویـــژەی ناویـــژ، هـــەم دانـــە دۆڵـــەی
تـــەیار بکـــەری هـــەم وەســـەر نیـــای
بنـــو تـــەوەنی، مشـــتیلە و قـــەمی
(وەلا ذەکـــەرە لشـــیو نهـــای!)
دمـــا و ئانانـــە چەقچـــەقەش ماچـــان
ئانـــە لازمـــەن مـــەبۆش پـــەی تاشـــای
چەقچـــەقەش دایـــم شـــەقێ مەشـــانۆ
بـــە زۆر مەســـتانۆ دانـــە پـــەی ئاســـیای
نەپاســـە نیـــەن حـــەق حـــەق مەواچـــۆ
دایـــم مەکـــەرۆ ئـــەو ذیکـــر و خـــودای
بەیتـــەورە کـــارت موهـــەییا کـــەردی
هـــیچ نـــەمانۆ ئـــیللا ئـــاو ئامـــای
ئوســـتاد (ســـارای) ئوســـتادێ خـــاص بـــی
(فریـــد الـــدهر) بـــی نـــە دەور دنیـــای
واچـــی ئاســـاوان ئـــاوی هۆربنیـــە

ئاویٚ خاصەنە پەی تۆ جە ئوستای
ئیمام گەڵباغیی صاحیٚب سەخاوەت
مەعرەکە کەری ئەو چەنی ئوستای
(آسیا کەم او ......!)
کەم ئاو خاصە ئەرساڵ ئاو نەدای
بادا بگیٚڵۆ هەفتیٚ دوو هەفتە
جەو پیٚ لازمەن هارەی لانیای
هاریٚ تیٚژکەردەی مەبۆ بزانی
مەبۆ بزانی وە گۆش مەبۆ دای
ئەگەر تەوەنیٚش سەخت و رەقەنە
دامەنە سینەش چون یەك ئەنجنای
ئەگەر تەوەنیٚش فریٚ نەرمەنە
مەبۆ (هرشدەو!) دامانش کوای
ئەگەریش شلەن مەبۆ بزانی
مەبۆ بە تەرتیب سووکیٚش (وندای!)
بنیٚو کلاٚشیٚ جە بەینو سووکان
چەنیٚو ئەسکەنەی هەم سووکیٚش کوای
راستە بکەرە بە بەلەکەدا
بادا شەق نەبۆ وەختۆ چەرخنای
ئانا دیارەن هەر لا مەگیرۆ
جە واری خوانی بەرە پەی ئالای
ئەگەر هەم راستەن هیچ (نشییوان!)
زینهار! نمەبۆ دەستش وەنەدای
هاری سەروزە کارت تەمامەن
خاتیمەی کارەن جە دەورو دمای

چێوتەر ماچوو گۆش وەنەم دارە:
خاصیٚ و هارانیچ هەم مەبۆ زانای
هەر هاریٚ سوور جە هەڕدەی نەکەوت
ئانە هار خاصەن هەم خێر و خودای
ئەگەر هار سوور بی ئاردیش ناوای
پڕ و پایانت مەبۆ چێش رمای
سنە هەزار و صەد و نەوەد بی
هەفتساڵی هەنی هەم چاگە و دمای
(جە رعافنە!) وڕاوەم کەردەن
هیچ کەس نەواچۆ پەی چێش ژاویای؟
هەر کەس مەفامۆ ماچۆ ئافەرین
هەر کەس نەفامۆ پەی پنە خوای!
(واو)، (سین)، (ی)، (میم) ئەرجو دارۆ
پەرێش بوانان سوورەی دۆعای
ئەدا و بابەشان بە رەحمەت شاد بۆ
ئەگەر بوانان پەرێم ئەی دۆعای
هەزاران دروود هەزاران سەلام
(زمابر محمد علیه السلام)

((تمت شد فی ید الحقیر الفقیر فتح الله بن عبدالله سنه ۱۲۳۳ھ/ ۱۸۱۷م))

فەرهەنگۆك

ـ أ ـ

ئاچووبە: ئەو دارە

ئارور: ئاخر

ئارورچی: ئەبێ منیش، چی ئەبێ منیش

ئاردشا: شای ئارد، ئاردی چاك

ئاسیاب: ئاسیاو، ئاش

ئاودێردای: ئاودانی

ئاوچنین: ئاوبڕان

ئاوەكێ: ئاوەكەی

ئەر: ئەگەر

ئەرساڵ: ئەگەر ساڵ

ئەسكەنە: ئامرازی شت كوتان

ئەمەبۆ: دەبێ

ئەندەكێ: كەمێ

ئەویشان: ئەویان

ئوستاوانە: ئوستادانە، وەستایانە

ئیلات: ئەملات

ئیلاو: ئەملاو

ـ ب ـ

باریکەن: باریکە

بپێکەش: بیاندە لە یەك

بزاندی: بزانی

بسماریش کوای: بزمار ڕێژی کەی

بشاندا: ناوەخنی کە

بشمیٚ: بڕۆین

بنخانە: خانی ژێرەوە

بندینی: بدەی

بن وەردە: گرێی لە بن دراوە

بنیە: بنیٚ

بە سەنگ: بە کێشانە

بەعدازان: دوای ئەوە (فارسیی)

بەڵەکی: بەردێکی چەخماخی ڕەنگاورەنگە، شلّ و بەڵەکە

بەوار: بەهار

بەینێش: بەینی

بەیۆ: بێت

بەیدەر: خەرمان

بواچی: بڵێی

بێبەر: دەست بدا

بیٚ دەم و بین: بیٚ قسەکردن، بیٚ ئەوەی دەم بکەیتەوە وەرە بیبینە

ـ پ ـ

پاه: پێ

پلولاش: ناوەکەی، ناو لەپەکەی

پلوتۆ: دەست و پلی تۆ

پەرێ: بۆ

پەرێ شان: بۆیان

پەسەنیای: پەسەندکراوی

پەندای: پەنجە، دەست و پەنجە

پەنەش: پێی

پیرۆزە: مزە ئاش

ـ ت ـ

تاشاو: تاشینی

تریت: ترت، وەختێکی تر

تەڕکەرە: تەڕی بکە

تەنکەن: تەنکە

تەوەن: بەرد

تووڵی بکێشە: ئەندازەی بگرە

تێشە: تەشوێ

ـ چ ـ

چاگەولای: لەوە زیاتر، لەو نەترازێ

چەو دما: لەو کاتەدا

چووبێ: دارێ

چڕی ناوی: ناوی دەبەی، بانگی دەکەی

چەرمای: سپیی

چو: دار

چێرشان: بنەوەیان، ژێریان

چیت کرا: پێت کرا

چێش: چی

ـ ج ـ

جە گرد: لە بەرد

جەو دما: لەو کاتەدا

ـ خ ـ

خامیشان: خاویان

خرتی: خڕی

خزنای: خزاندی

خەیلیوە: ماوەیەکە، گەلێکە

خوانی: مەجالی، ماوەی

خوان: شوێنی دان، دۆڵیانی ئاش

ـ د ـ

دانداى: داندانی ئاشەکە، بەردانی بەری دان: گەنم، جۆ، گاڵ، کزن

درازش: درێژیی

دەمش: دەمی

ـ ر ـ

روێ: رۆژێ

رێسمان: بەن، پەت

ـ ز ـ

زۆرش: زۆری

زیای: زیادە لە زمانەکەی

- ژ -

ژاویای: ژاوه ژاوت کرد

- س -

ساندای: هەساندانی

سەرچاخ: ئامێرێکە

سەروزە: بیخەسەری

سەرهارە: بەردی سەرەوەی بەرداشەکە

سیاوێ: رەشێ

- ش -

شانەدەم: وەك دەمی شانە، دەمی وەك دەمی شانە

شلەنە: شلە

شناسای: بناسی

- ط -

طـــەنافش پێکای: تەنافی بگرە

ـ ف ـ

فڕێ: زۆر

ـ ق ـ

قتب، **قطب:** تەوەرەی ئاش

ـ ك ـ

کوورەکا: چەمچەی ئاگر گواستنەوە

کاسۆ: بێدەنگ دەبێ

کڕنای: کڕاندت

کەردی: بکەی، کردت

کەردەنی: کردووە، کردووتە

کەویژ: لوولەیەکی دارینە لە دۆڵیانی ئاشەوە دانەوێڵەی پێدا دەچێتەوە خوارەوە بۆ گەرووی بەرداشەکە.

کوای: کوتاندن

کۆ: بەردی گەورە

کۆبەند: دیواری بە بەرد کراو

کۆش: کوێی

کۆك: چاك

کێمند: جۆرە دانەوێڵەیەکە

ـ گ ـ

گرد: هەموو، بەرد

گێڵانش: گەڕانی

ـ ل ـ

لانشت: ئەوەی بارێکی تەواو خەلەی بردبێ بۆ ئاش

لاودەنشت: لاتەنیشت، لابار، تایەك یان کەمێك گەنم و دانەوێڵەی بردبێ بۆ ئاش

لارولای: لارە لاریەتی

لوای: ڕۆیشتنی

ـ م ـ

مازەش: بیهێڵە

مبویش: دەیکەی

ملۆ: دەڕوا

منیچ: منیش

مەبۆ: دەبێ

مەتاوی: ئەتوانی

مەسازی: ئەسازێنی

مەگێڵۆ: ئەگەڕێ

مەلەرزۆ: ئەلەرزێ

مواچانی: ئەڵێی

- هـ -

هاری: هارە، بەرداش

هاری پەسەنیا: تاشە بەردێك كە ئوستاد پەسەندی كردبێ

هارگێلای: بەرداش گێڕ

هەرپاسە: هەر ئەمە، هەر ئاوا

هەڕ: قوڕ

هەڵمەت دای: هەڵمەت بردن خول خواردن

هۆرش كەن: هەڵی كەنە

هۆركنای: هەڵكەنی

- ن -

نخوردەن: خواردن

نزمای: نزمایی

نشی: نەڕوا، فیكرت نەڕوا

نمەدۆ: نایەت، نایدا

نمەزانی: نازانی

نیا: دا

نیای: نبێی، نیتە

نەبەرمێ: نەبەین

نەبووی: نەبێ

نەپێکۆ: نەپێکێ، نەیپێکێ

نەکنان: نەکات

نەوەرش: لێی نەکەوێ

- و -

وەپاکەری: جموجووڵی پێ بکەی

وەرچۆ: لەبەرچی

وەرو: بەری

وەرین: ئەوەڵێن، پێشوو

وەسێ: بەسبێ

وەنەودای: لێدانی

ونارای: داتنا

ونای: ئەندازە گرتن

ملخص البحث

عمل الطحواحين في كردستان

محمد علي قرداغي

حين فكّر الانسان لتهيئة طعامه واعداد قوته اهتدى - اول ما اهتدى - الى دق الحبوب، والبُرِّ خاصة، فابتكر لذلك العمل الرحى والطاحونة، وتزخر المتاحف بمكتشفات هذه الآلات على اختلاف أصنافها. ولا نذهب بعيداً إذا قلنا: إن جلّ - ان لم نقل كلّ - هذه المكتشفات كانت في وعلى اراضي كردستان، وصنعت - إذن - بأياد كردية.

لكن الذي لم نجده مدوناً الطريقة العلمية لهذه المبتكرات، حتى اهتديت أخيرا الى مخطوطة فريدة لعالم كردي ألف رسالة منظومة بطريقة رائعة ورائدة باللغة الكردية، وسبق بذلك - وان لم يكن حوله من يمنحه براءة الاختراع - كثيرا من العلماء في الاقوام الاخرى.

وهذه الرسالة - مع كونها ناقصة من البداية بعض الشيء - تلقي الضوء على ماكان عليه علماء الكرد من النضج العلمي قبل (٢٥٠) سنة تقريباً. إذ ألّف الشيخ سليم كتابه هذا عام (١١٩٧هـ - ١٧٨٢م) وبطريقة تنبىء عن القدرة الفائقة على عمله، فقد ألّف منظومته المكونة من اكثر من ١٧٠ بيتاً على قافية واحدة.

لێکۆلینەکا زمانزانی:

سەربەست و سەرکۆل

(ڤەکۆلانەك ل بەیارێ زمانێ کوردی)

فازل عومەر

پوختە

ئەڤ گوتارە بزاڤەکە بۆ هلشکافتنا مێژوویەکا نەنڤیسی ب رێکا لێکۆلینێ ل دو پەیڤێن زمانێ کوردی (سەربەست و سەرکۆل)، ب گۆتنەك دی، بزاڤە بۆ وەج دیتنێ ژ پشکدارکرنا زمانێ ئاخڤتنێ د پاراستنا مێژوویێدا و گرنگییا ئەڤێ گەنجینا مێژوویی بۆ زەنگینکردنا مێژوویێ و ئامادەکردنا دەمێ بۆری، ب رێکا زمانێ خەلك ئیرۆ پێ دئاخڤن کو سەرڤەسەرڤە پەیڤان هیچ هەڤبەندی ب رەهێن خوەڤە نەمایە، ئانکو راکردنا شۆپا پەیڤان ل وارێ جڤاکناسیێ.

ڤەدان یان ڤەکۆلانا ئەوێ شۆپا پەیڤان ل پێ خوە، ل ناڤ زمانی هێشتی، مێژوویەکا بێدەم (بێزەمان) ئاڤا دکەت. هەلبەت ئەڤ خالە مێژوویا مە ژ یا بەرنیاس جودا دکەت کو چەسپاندنا بویەرانە لسەر پێڤاژۆیا دەمی ب سالان و ئەوا ئەم دێ بزاڤێ بۆ کەین، چەسپاندنا پەیڤانە لسەر وەرارا جڤاکی یان ئاڤاکرنا مێژووا جڤاکێ ب شۆپا زمانی.

تشتێ ئەڤێ لێکۆلینێ ژ لێکۆلینەکا ئەتیمۆلۆجی یا سادە جودا دکەت، ناڤەرۆکا جڤاکی و گوهەرینا ئاستێن مانایێیە دگەل پاراستنا فۆرمێ پەیڤان.

پێشگۆتن

چونکی ئەڤ زاراڤە (ڤەکۆلان) پتر ئەدەبیە[1] ژ ئەکادمی، بەری هەرتشتی ئەم هەوجەی راوەستانەکا سەرپێنە ل هنداڤ زاراڤێ (ڤەکۆلانا پەیڤێن زمانی یان زمان ـ ڤەکۆلان) داکو ببتە رۆناهی و دەرگەهەك بۆ ناڤ مژارا گوتارێ.

مەرەم ژ ڤەکۆلانێ، نێزیکی لێکۆلینا ئەتیمۆلۆجیە لێ ب ئاوایەکێ بەرفرەهتر ژ دیارکرنا توخمێ پەیڤان یان دیارکرنا وەرارا مانا و دەنگێن وان ل سەرانسەری مێژوویێ، مەرەم پتر بۆ بەر چاڤکرنا بیاڤا پەیڤ تێدا ژیای و خوەدەربازی قۆناخێن دی کریە، ئانکو ژینگەها پەیڤ تێدا پەیدابووی[2]، ژیای و دەربازی قۆناخێن دی بووی، هندی گوهەڕینا دەنگان و مانایێ گرنگە چونکی وارگەهە پەیڤێ ل ئاستێ دەنگی و مانایێ دەهێلت یان دگوهێڕت یان دکوژت.

زاراڤکرنا پەیڤا ڤەکۆلان ب فرەهکرنێ extension بۆ راکردنا تیڤلێ سەرڤەیە ژ سەر پەیڤان (بکارئینانا ئیرۆ) داکو بیاڤا پەیدابوون و بەڕادێن وان یێن جڤاکی و سیاسی و ئابۆری ل بن بکارئینانا ئیرۆ بهێنە دیتن. هەروەسا، پتر بۆ وارێ مانایێ ژ قالبی و کێلەهیێ بکاردهێت.

بێگومان، بابەتێ ڤەکۆلانا زمانان ل هەمی ئاستان ل بن ناڤێن جودا هاتیە و دهێتەکرن: دەنگناسی ـ دەنگگوهاڕتن، مۆرفۆلۆجی ـ ئەتیمۆلۆجی، رێزمان ـ باندۆرا مێژوویێ و دەرڤە لسەر زمانان و سیمانتیك ... لێ ئەتیمۆلۆجی etymology وەکو مۆرفۆلۆجیا مێژوویی (مۆرفۆلۆجیا داياکرۆنیك) ژ

---

[1] فیلۆسۆفی فرەنسی فیکۆی پەیڤا ئەرکیۆلۆجیا زمانی بکار ئینانە.

[2] د. میشال زکریا، الالسنیة، ط٢، ١٩٨٣، بیروت، ص١١٣ میشال د بێژت: گوهەڕینا زمانی گرێدایی وەرارا کۆمەلێ پێ دئاخڤتە. هەروەسا دبێژت: گوهەڕینێن زمانی ب ناڤەڕۆکا جڤاکی یا زمان تێدا دژیتەڤە، هەڤبەندن.

هەمیان پتر سەرنجا زمانزانان راکێشایە و سەربخوەییا زانستی ژ مێژە وەرگرتیە.

ل کوردناسییێ ژی ئەڤ بابەتە ب چەند تەرزێن جوداجودا هاتیە ئەنجامدان "ل پێشییێ سیمایێ دیتن یا دیارکردنا بنەمالا زمانێ کوردی ستاندیە،[3] پاش سەرراستبوونێ ل وارێ ژێبوونێ، کارێن زانستی - هەکەرچی ل دەستپێکێنە - ل ئەتیمۆلۆجیایێ هاتنە ئەنجامدان ئو ب دەهان پەیڤێن کوردی کەڤتنە بەر لێکۆلینێ بۆ بەرچاڤکرنا توخم، گوهەڕین و هەڤبەندیێن وان لە هەردو ئاستان (مێژوویی و هەڤچەرخ).

لێ بیاڤەکا بچووك ل ئەڤی واری دمینتە بێ خودان کو هێشتا زمانزانێن کورد روویێ خوە نەداییێ ئەو ژی هەڤبەندییا پەیدابوونا پەیڤێن زمانییە ب وەرار و ئاوایێ ژیانا جڤاکیڤە، دەر ژ باندۆرا دەرڤە یان شێوازێ هەڤبەندییا گەل - ژینگەه یان باندۆرا سروشتی.

هەکەر ئەم رێ بدەینە خوە و ناڤێ ئەتیمۆلۆجیا جڤاکی یان ئەتیمۆلۆجیا مانایێ لێ بکەین دێ دروستتر بت، نەخاسمە، ئەڤ لێکۆلینە هەردو ئالیان ڤەدگرت" ئەتیمۆلۆجیایە چونکی پەیڤان مێژوویەك هەیە و گوتار باسێ توخم و وەرارا پەیڤان د زمانیدا دکەت، لێ - د ئەڤی گوتاریدا - فۆرم پارستی مایە و ناڤەرۆك هاتیە گوهارتن. هەروەسا جڤاك - زمانزانیە (سۆسیۆ - لینگویستك) چونکی پەیدابوونا پەیڤان د ئەڤێ گوتارێدا ب دیاردەیەکا جڤاکیڤە ل دەڤەرێ، گرێ ددەت. ب گوتنەك دی، ل بەر باندۆرا پرۆسێسەکا جڤاکی، فۆرمێ پەیڤێ پارستی مایە و ناڤەرۆك (مانا) هاتیە گوهارتن.

---

[3] ل سەد سالیا نۆزدێ و هندەك ژ بیستێ ژی کوردناس و زانایێن کورد خەباتەکا مەزن کرن داکو سەربخوەییا زمانێ کوردی بپەژرینن. چونکی تاکو ئەڤێ دوماهیێ هندەك تیۆرییێن ئەنتیکە دەرهەقی زمانێ کوردی دهاتنە بەلاڤەکرن، نەبەس دوور بوون ژ راستییێ بەلکو دووربوون ژ هزرا زانستی.

ناڤەرۆك

١ـ دو تێگەهـ

ئـەتیمۆلۆجی،[4] وەکـو پشـکەکا زمـانزانییێ، سـەرەدەرییێ دگـەل مێـژووا زمــانی (پــەیڤان ب تایبــەتی) دکــەت، نەخاسمــە، وەرار و ڤەگوهاســتن و گوهارتنا پەیڤان ل سەرانسەری مێژوویێ، چ ل ناڤ پێڤاژۆ یا هەر زمانەکی، چ دگەل زمانێن دی. دگەل دیارکردنا باندۆرا فاکتۆرێن دەرامی.

بێگومــان زمــان روویــەکێ جڤاکـا خوەیـە لـەو ئـەم دکـارین لێکۆلینــەکا دوسەری ل هەردو ئالیان ب رێکا ئێکدو بکەین، ئانکو زمـان دبتـە بیاڤـەك بـۆ لێکۆلینـا جڤـاکی و بـەرەڤاژ ژی دروسـتە کـو ب رێکـا جڤـاکێ زمـان بهێتـە ناسین[5] . لەو پشکەکا زماناسییێ جڤاکـە زمانزانیـە Sociolinguistics کو لێکۆلینە ل هەڤبەندییا ل ناڤبەرا زمانی و جڤاکی[6]، ل ناڤبەرا بکارئینانا

---

[4] ئەڤ پەیڤە ژ لاتینی ـ گریکی هاتیە وەرگرتن. ژ etymon ب مانا راستی و logia ب مانـا زانسـت هاتیە دارێشتن. ل خوارێ پێناسە بەرفرەهتر دهێنە دیتن:

- Rex Hartson http://courses.cs.vt.eduH .

- Andrew Radford and colleagues, linguistics, Cambridge university press, 1999-2000. ل272

- Andrew Radford and colleagues, linguistics, Cambridge university press, 1999-2000. ل272

[5] ئێك ژ پێناسەیێن جڤاکە زمانناسی ڤەخواندنا باندۆرا هەر روویەك یان هەمی روویێن کۆمەلیە لسـەر ئاوایێ بکارئینانا زمانی. http://en.wikipedia.orgSociolinguistics

[6] Stuart C. Poole, An Introduction to Linguistics, new york, 1999. ل195

زمانی و پێکهاتەیا جڤاکی. وەکو فاکتەرێ هەڤبەندییا ئاخڤتنکەر و گوهداری، ئاوایێ هەڤبەندیێ، پاشخانا جڤاکی[7]...

ل ڤر وەکو هەڤبەندییا کۆمەل ـ زمان ل ئاستێ مێژوویێ و ژیانا رۆژانـە ب ئەڤی تەرزیە، پێدڤیە زمان ئامانێ مێژوو و رەوشـا کەسـی و کۆمـەلی بـت[8]. هەلبەت ل سەردەمێ گونجانا کۆمەل ـ زمان دێ گەلەك پتر بت ژ گونجـانێ ل مێژوویێ، چونکی پێڤاژۆ یا زمانی و کۆمەلی ل هەر قۆناخەکێ گونجان هەیە و قۆناخا دچت (هەکەر تۆمار نەببت) د بن زمانێ ئێرۆ ڤـە ڤەشـارتی دمینـت... ل ڤر رۆلێ ئەتیمۆلۆجی و جڤاکـە ـ زمـانزانییێ رادانـا پـەرێن دیرۆکێیـە ژ سـەر زمانی بۆ دیتنا ئەوان تەخێن ل مێژوویێ هندابووین.

ئـەڤجا گەلـەك پـەیڤێن هەڤچـاخ دشـێن ببنـە نـەینکا مێـژوویێ و هنـدەك رۆناهیێ بێخنە سەر مێژووا نەنڤیسی یا کۆمـەلێ پـێ ئـاخڤتی. دبـت ب ئـەڤێ رێبازێ دەستپێکێن مرۆڤی بهێنە هلشکاڤتن، وەکو کارێ لسەر زمـانێن هنـد ـ ئۆرۆپی هاتیە کرن بۆ دیارکرنا رەگێن هەڤپشـك، ئـانکو زمـانێ دەسـتپێکیێ کـۆمێن مرۆڤـان پـێ ئـاخڤتین. ئـەو رەگـێن، هـەرئێك بوویـە بنـاخێ بیاڤـەکا بەرفرەهـ ژ هزرا مرۆڤی[9].

---

[7] Andrew Radford and colleagues, linguistics, Cambridge university press, 1999-2000.16

[8] د. نایف خرما، اضـواء علـى الدراسـات اللغويـة المعاصـرة، سلسـلة عـالم المعرفـة، الكويـت، ١٩٧٨، ٢٠٨–٢١٥.

[9] ئەڤ تێگەهێن دەستپێکی (تۆڤ یان رەگێن پەیڤان) وەکـو دارسـتانەکێ دهێنـە بـەر چـاڤ، دارێـن وێ رۆژانە چق و بەلگان ددەن و بەردەوام تۆڤێ دارەکا دی دوەرتە ئەردی داکو ببتە رەها دارەکا دی.

٢- سەربەست و سەرکۆل

تاکو نهۆ چو ژێدەرێن بەردەست ل وارێ ئەتیمۆلۆجیا پەیڤێن کوردی لسەر ئەڤان پەیڤان (سەربەست و سەرکۆل) نەنڤیسیە. دبت زمانزانێن کورد سەنگ نەدا بتە گرنگییا جڤاکییا ئەڤان هەردو پەیڤان یان ژبەر نەساخیێن بیاڤا زمانناسییا کوردیە ل وارێ ئەتیمۆلۆجیایێ کو:

تاکو رادەیەکێ، زمانزانێن کورد خوە ژ رەهـ یان زنجیرا مێژوویا زمانێ کوردی زێبەهرکریە یان گرنگی نەداینە ئەڤی واری. ب گۆتنەك دی، تاکو نهۆ زانایێن کورد د ناڤبەرا ئێرانیزمێ و خوەجهاتیێ دا تەنگەزارن.[10]

هەروەسا، کەسانێ کورد ل وارێ نڤیسینێ هند دێرین نینە. وا دیارە ژبەر باندۆرا مێهرپەرێسییێ کو دینەکێ زاردەڤیە و ژیانا کۆچەریێ کو کورد پێ ناڤدارن، هند گرنگی نەداینە نڤیسینێ. ژبەر ئەڤێ و هەبوونا ئارێشەیێن گرنگتر ژ ئەتیمۆلۆجیایێ، تاکو نهۆ زمانزانێن کورد بەس کار لسەر هندەك پەیڤێن کلیل کریە.

ل کۆم و جڤاکێن مرۆڤی، دگەل دابەشکرنا کاری و پەیدابوونا پلەیان، سەردەست و خانەدانان ڤیایە خوە ژ ئاستێن دی یێن جڤاکی جودا بکەن و کۆمان ژی ڤیایە خوە ژ کۆمێن دی جودا بکەن. هەلبەت ئەڤێ خوە

---

[10] بۆ نموونە د. جەمال رەشید (دراسات کوردیة في بلاد سوبارتو ١٩٨٤ و رەگێن مێژوویی یێن ناڤێ نەتەوەییی کوردان ب زمانێ ئنگلیزی 2006 the historical roots of the national name of the Kurds) ژ لێکۆلینێ ل پەیڤا کورد دگەهتە ئەنجامەکێ سەیر کو ئەڤ پەیڤە ژ دو رەگێن جودا پەیدابوویە، ئانکو دو کورد هەبووینە ئێرۆ خوە ئێك هزر دکەن. و مامۆستا سەلاح سەعدلا هەمی کوردان خوەجهێن دێرینێن کوردستانێ دناست. و هندەکێن دی، بزاڤێ دکەن زمانێ کوردان ب زمانێ سۆمەریانڤە، گرێ بدەن.

جوداكرنیٚ گەلەك فۆرم ستاندینە لیٚ هەردەم ئەڤ جوداهیە ل كیٚلەهییٚ بوویە هەكەرچی هندەك جاران ب درووو داخیٚ ژی هەبوویە. خوە جوداكرن ب جلكی و نیشانان تاكو ئیرۆ باش دهیٚتە دیتن و هندەك جاران داخوازی لسەر هەیە، وەكو: تانج، جلكیٚن شاهان، جلكیٚن دینڤانان، پیٚن ژنكان.

لسەر دەمیٚ كۆلەتییٚ، بۆ پاراستنا بەهاییٚن جڤاكا كۆلەدار، پیٚدڤی بوو كۆلە ژ ئازادان هاتبانە جوداكرن، بۆ ئەڤیٚ مەرەمیٚ كۆمەكا جۆریٚن سەرەدەرییٚ دهیٚنە دیتن، وەكو: گەردەن تۆككرن، زنجیركرن، درووكرن[11]، دەقكرن[12]، سەرپۆشین[13] یان جلكیٚن جودا ب رەنگ و جوونی.

بیٚگومان كورد ژ ئەڤان كار و رەفتاران دوور نەبووینە و بەلگە ئەوە هیٚشتا بەهرا پتر ژ ئەوان كاران (وەكو خوە یان گوهارتی یان د ناڤ زمانیدا) ل ناڤ

---

[11] درووكرن تاكو نهۆ ل ئەفریكا و هندەك جهیٚن دی هیٚشتا مایە و ل نك مە بۆ جانەوەران بكاردهیٚت.

[12] دەق و دەقكرن نهۆ پتر بۆ نەخشاندنیٚ یان وەكو ریٚكەكا خوە جوانكردنیٚ ل كارە، لیٚ ل وەختیٚ خوە وەكو درووكرنیٚ بۆ ناسین و جوداكرنیٚ یان بمبارەكییٚ ل كاربوو.

[13] باشترین نموونە ل ڤی واری پیٚچە یان پۆشینا ژنا موسلمانە. هەمی ژیٚدەر باسیٚ بریارا پۆشینا ژنا موسلمان ب جوداكرنیٚڤە گریٚ ددەن. بۆ نموونە ئایەتا قورئانیٚ (یاایها النبي قل لازواجك و بناتك و نساء المؤمنین یدنین من جلبیبهن ذلك ادنی ان یعرفن فلا یؤذین و كان الله غفرا رحیما - الاحزاب، ٥٩) (پیٚخەمبەرۆ بیٚژە پیرەك و كەچیٚن خوە و ژنكیٚن موسلمانان قوتكیٚن خوە ب سەر خوە دابگرن ئەڤە نیٚزیكی

نیاسینیٚ دكەت داكو نەهیٚنە ئیٚشاندن و خودا ئامرزگاریٚ دلۆڤانە). پیٚچیٚ ب پاراستنا وان ژ دەستدریٚژانڤە گریٚ ددەت و نەئیٚكسەر بۆ جوداكرنیٚ بكارهاتیە. وەكو ژیٚدەر دبیٚژن، (ابن كثیر) وەكو نموونە، دبیٚژت: ل بازیٚریٚ مەدینیٚ تۆلاز تووشی ژنیٚن ئازاد ژی دبوون ب هیٚجەتا ژ جاریە و كۆلە و لەشفرۆشان جودا ناكەن ئەڤ ئایەتە بۆ هندیٚ هاتە خواریٚ دا ژنكیٚن ئازاد ب پۆشین و پیٚچیٚ ژ ییٚن دی بهیٚنە جوداكرن و زیٚدەگافی لیٚ نەهیٚتەكرن.... و هندەك ژیٚدەر باسیٚ قوتانا ژنكیٚن كۆلە دكەن ئەویٚن چاڤ ل ژنكیٚن ئازاد دكرن، ئانكو خوە دپۆشین یان پیٚچە دكرن. بنیٚرە: (ابن كثیر، مختصر تفسیر ابن كثیر، دار الفكر، بیروت، ١٩٩٦، ط١، ج٣، ص١١٤، اختصار و تحقیق محمد علي الصابوني).

کۆمەلێ کوردەوارییێ ماینە، وەکو گەردەن ئازاکرن، دروو، دەق، پەڕێن دبەر سەریرا، تانج، ... هتد.

وا دیارە هەردو پەیڤێن بەرباس (سەربەست و سەرکۆل)، گرێدایی هەمان سەردەم و تەرزێ هزرکرنێنە، دەما ئاستێ جڤاکی و پیشەیی و ژێبوون.... ب جلکی دهاتنە جوداکرن.

تشتێ گەلەك سەرنجا مرۆڤی رادکێشت د ئەڤان پەیڤان دا، بکارئینانا هەستا دیتنێیە بۆ دارشتنێ: پەیڤا سەر دگەل (رەگێ بەستنێ ب مانا گرێدان و کۆل ب مانا بندەست یان بەندە). دبت ئەڤە بۆچۆنا (دەربازبوونا کوردان ل قۆناخا کۆلەتیێ بپەژرینت، ئانکو خەلکی ئەڤ پەیڤنە ژ دیتنێ داڕشتنە نە ژ تێگەهی یان ژ پیشەی یان ژ ئاستێ جڤاکی.

هەکەر هەڤبەندی یا هزر و زمان راستیەك بت و هەڤبەندی یا زمان و جڤاك ل هەر سەردەمەکی مۆهرا خوە هەبت، زمان، ب هندەك لەنگی و ڤاڕێبوون و مژداریانڤە دێ هلگرێ مێژووا جڤاکا خوە بت. هەلبەت ئەڤە ل زمانێن نڤیسی باشتر دیارە ژ یێن نەنڤیسی، لەو زمان خوە دکەتە دەرگەهەکێ زانستی بۆ ئاشکراکرنا راستییێن جڤاکییێن نەنڤیسای بۆ کۆمێن مێژووا خوە زاردەڤ پارستین.

وەکو نموونە، پێدڤیە هەر دووانیەکا جڤاکی دووانیەکا زمانی ژی ب خوە را پەیداکربت. دبن وەرار و پێشداچۆنێ دا ئالیەکێ دوانیێ گوهارت بت یان نەهێلا بت لێ گەلەك جاران بۆ دەمەکێ درێژ د زمانیدا دمینت. ئەڤ مانە ژی دبت وەکو خوە بت یان ب تەرزەکێ جودا بت. ئەڤ دووانی یا ئەم ژێ خەبەر ددەین (ئازاد ـ کۆلە)، هەکەرچی ل ناڤ جڤاکێ نەمایە، لێ تاکو ئیرۆ د زمانیدا، وەکو خوە یان گوهارتی، دهێتە دیتن. بنێرە:

ئازاد	کۆله
- سەربەست - ئازا[14] - ئازاکرن - ئازاد - ئازادکرن - گەردەن ئازا - گەردەن ئازاکرن	- کۆله - بەند[15] "بەندە" بەندی" بەنی - ئێخسیر - بندەست

هەلبەت کۆمەکا پەیڤێن دی ژی د زمانیٚ کوردیدا هەنە گرێدایی رەوشا ئازادی و بندەستییێنە وەکو دەستەسەر، گرێدایی، بەندەوار، بەردای، بەرئەللەه ... لیٚ هند خزمەتا ئارمانجا ئەڤیٚ لێکۆلینیٚ ناکەن.

سەربەست

د زمانێن (کوردی، فارسی، و تورکی)دا پەیڤا سەربەست ب مانا ئازاد ل کارە، هەرکەچی ب مانا سەرمۆهر ژی دگەلدا هەیە. وا دیارە ئەڤ پەیڤا لێکدای ژ سەر و بەست پێکهاتیە. هەبوونا پاشبەند (ـ ست) ل دوماهییا پەیڤیٚ ئێك ژ دو بۆچۆنان دپەژرینت: یان ئەڤ پەیڤە ڤەدگەڕتە سەردەمیٚ

(14) د کرمانجیدا ئازا پتر بۆ ساخلەتێن رەها باش لە کارە. داریٚ ئازا ئەوە ییٚ نەشکێت و نەرزت، مرۆڤیٚ ئازا ئەوە ییٚ ساخلەم بت ... و ئازا ژ ئازاد ب تەنیٚ پتر بۆ جانەوەریٚ پیریٚ بەردای ل کاربوو.

(15) مخابنی، زمانزانێن کورد هندی فارسان وەج ژ پاشگریٚ هند - ئۆرۆپی ـەندە، - ەندە، - ەنت وەرنەگرتیە بۆداڕشتنا ناڤیٚ بکرەی، هەکەرچی، پەیڤێن گرنگ ب ئەڤی پاشگری د زمانیٚ کوردیدا هەنە، وەکو: بەند ژ بەستن، بلند ژ بەل، پەند ژ پیٚ، فڕندە ژ فڕ، بالندە ژ بال، کوند (کوریکورت) ژ کن ... هتد.

ساسانیان و پێشتر یان نووتره و ژ سەربەستە/سەربەستەك (ب کەڤتنا دەنگێ // ــ ە/ ــ ەك//) پەیدابوویە و هەردو بۆچۆن هندی ئێك راستیێ دستینن.

پرسیارا هەری گرنگ ئەوە: چاوا پەیڤا سەربەست مانا خوە ژ سەرگرێدای گوهارتیە و جهێ ئازاد گرتیە یان بوویە هەڤمانا وێ؟ بۆ دیتنا بەرسڤەکا بەرهۆش پێدڤیە بەری هەرتشتی ئەم ئازادیێ و گرێدانا سەری نەگرێدانێ پێکڤە گرێ بدەین. ب گۆتنەك دی، بۆچی گرێدان یان نەگرێدانا دەستی، ستۆی، پێی یان هەر ئەندامەکێ دی هەمان باندۆر نینە؟

وا دیارە سەربەستن ب کولاڤ (تانج، کوم، فێسە، خۆدە، تاس) و شاشکان (دەرسۆك، کەڤنك، جەمەدانی، پۆشی، چارك، کەفیك)[16] پارچەیەك بوویە ژ سیستەمەکێ جڤاکی و ئابۆری و سیاسی و رەوشەنبیری[17]، نەخاسمە، هێشتا ئەڤ کارە ب رەنگەکێ بالکێش ل نك دینڤانان و هندەك چینێن دی مایە. هەروەسا ل هندەك دەڤەران شاشکێ و ئاوایێ گرێدانێ هێشتا سەنگا خوە هەیە .... بۆ نموونە تانج شاهانیێ دیار دکەت، جوبە و کەڤنکا سپی یان فێسە مەلاتیێ[18].

---

[16] د زمانێ کوردیدا ب دەهان پەیڤ هەنە بۆ جۆرێن کولاڤ و شاشکان ل کارن، هەروەسا بۆ داپۆشینا ناڤچاڤان (خێلی ـ پێچە).

[17] بۆ بەستنا ناڤتەنگێ ژی شال و شووتك ل کارن. گەلەك جاران جۆرێ پاتەی و بەها ئاستێ جڤاکی یان ئابوری دیار دکەن.

[18] ل جڤاکا کوردی گوهارکەك دئێخستنە گوهێ کوڕێ ئێکانە... دبت بۆ هندێ بت داکو کەس نەکوژت نەخاسمە گوهارك ژ خەملا ژنکان بوو.

ئـەڤجا، ژ ئـەڤا هاتیـە گـۆتن و ژێـدەرێن مێـژوویی و بـەرماییکا رەوشـتێن دێرین ل ناڤ جڤاکا کوردەوارییێ دیار دبت کو سەربەستن و جـۆرێ وێ سـەنگا کەسـی ل نـاڤ جڤـاکێ دیـاردکر. هەلبـەت، هنـدی سـەنگ بلندتربایـە جـۆرێ سەرپۆشینێ بەهایەکێ بلندتر و دەگمەنتر دستاند. لێ ئەڤـە راسـتیـیا ئـەم لێ دگەڕین (هەڤبەندی یا ئازادییێ ب سەربەستنێڤە) ئاشکرا ناکەت. لـەو پێدڤیـە ئەم ل ئالیەك دی یان لە جهەك دی بگەڕین.

نەدووره باشترین دەستپێك، ئەو وەختە بت دەما کۆمەل لسەر بنسترەکێ دهاتە ژێکجوداکرن: بۆ نموونە ل مێژوویا دەڤـەرا مـە، ئـازاد و کۆلـە هـەبوون ئـەرەب و مـەوالی، موسـلمان و (اهـل الذمـة ـ خـوەگرتی) هـەبوون ... هتـد. هەلبەت ئەڤ ژێکجوداکرنا دینی یان نەتەوەیی یان جڤاکی هەوجەی نیشـان و درووشمان بوویە داکو ل ژیانا رۆژانە بهێنە ژێکجـوداکرن، وەکـو ژێکجوداکرنـا ژنکێن بازێرێ مەدینێ ل دەستپێکا پەیدابوونا ئیسلامێ.

پێدڤیە ل دەڤەرا مە تشتەکێ وەسا روودابت و سەربەستنێ کەسێ ئازاد ژ کۆلـەی جوداکربـت[19]. ئـانکو ئـەوێ ئـازاد بوایـە پێدڤیـە سـەرێ خـوە ب تشتەکی بەستبایە و یێ دی سەرێ خوە گرێنەدابایە ... بەستنا سەری دگەل وەختـی بوویـە زاراڤ و جهـێ ئـازاد گرتیـە. ئەڤـە ژی ب دیتنـا مـن ژبـەر دو ئەگەران بوویە. ئێك: دگەل وەختی تێگەهێ ئازادی ب ئازادییا جنسیڤە دگەل کۆلەیان و خوەگرتیانڤە هاتیە گرێدان، ئانکو ئازادی ل جڤاکا کۆلەدار نێزیکی

[19] تاکو ئەڤێ دوماهییێ رەوشتێ دەرسۆك یان کولاڤ ل ئەردیدانێ ل ناڤ هـۆزێن کـورد مـابوو، و وەکـو سووندێ سەرەدەری دگەلدا دهاتە کردن. وا دیارە کەسێ کورد دڤییا بێـژت: ئـەز کۆمەلـە تـاکو ئـەڤی کاری بجه دئینم.

پەیڤا تۆلاز بوویە و بەهایێ خوە یێ جڤاکی ژدەستدایە، لەو سەربەستەی جهێ پەیڤا ئازادگرتیە کو ئەو بیاڤا جنسی تێدا نینە.

دو: ئازادکرن بۆ بەردانا جانەوەرێن لەغەر و پیر بکار هاتیە و نەدبوو هەمان پەیڤ بۆ پلا بلند ل کۆمەلی بکاربهێت، وەکو پەیڤا ئاڤس.

سەرکۆل

ئەڤ پەیڤە دزمانێ کوردیدا بۆ کەسێ چو نە کربتە سەرێ خوە دهێتە گۆتن، وەك پێخواس بۆ پێی و رووس بۆ لەشی و رووت بۆ تشتێن دی نەخاسمە ئەردی و داروباری. ئانکو سەرکۆل بەرەڤاژی مانا دەستپێکییا سەربەست (سەر گرێدای)ە.

وا دیارە ئەڤ پەیڤە ب ئاوایەکێ بەرەڤاژ پەیدابوویە، ئانکو کانێ چاوا کەسێ ئازاد سەرگرێدای بوو و جهگوهێڕین چێبوویە، ئەڤ پەیڤە ژ سەرێ کۆلەی، یێ چو دبەر نە، وەرارکریە و بۆ هەر کەسێ سەرنەبەستی هاتیە گۆتن.

بەری ئەڤێ، پێدڤیە ئەم ل مۆرفێمێ (ـ کۆل) بکۆلین کانێ هەڤبەندیەك دگەل (بێکولاڤ، بێجلك، رووت، یان هەر پەیڤەکا ژ ئەڤی جۆری) هەیە یان نە؟

د کوردیدا، پەیڤێن (کل، کەل، کول، کۆل، کۆلە، قوول، قۆل، قول، ...) چو هەڤبەندییێن بەرچاڤ دگەلمانایێن ژێگۆتی نینن. د فارسیدا پەیڤا (کەل) ب هندەك مانایێن نێزیك دهێت (کەچەل، سەرشامی)[20]، لێ نەدوورە ئەڤ پەیڤە ژ کەچەل سڤك ببت.

---

[20] F.Steingass, a comprehensive Persian-English dictionary, Beirut, 1975.

ئەڤجا ئەم نەچارین ڤەگەڕینە ئێکەمین بۆچۆن کو سەرکۆل ژ (سەر و کۆلە) هاتیە داڕێشتن... و پەیدابوون ژی ڤەدگەڕتە سەردەمێ کۆلەتییێ دەما سەربەستنێ بەهایەکێ مەزنێ جڤاکی هەی. هینگێ بۆ مرۆڤێ ئازاد شەرم بوو سەرێ خوە رووس بهێلت چونکی وەکو کۆلەی لێ هات! !... ئەڤجا ئەوێ کولاڤ یان شاشکا خوە دانابایە دگۆتنێ سەرکۆلە، هەم بۆ وەکاندنێ دگەل سەرنەپۆشینا کۆلەیان هەم بۆ پاراستنا رەوشتێ جڤاکی ب هێلانا ژێکجوداکرنێ.

ل دوماهیێ، ئەم دکارین ناڤەرۆکا ئەڤێ لێکۆلینێ ل ئەڤی نەخشەی داڕێژین، کو هەم هەڤبەندییا زمان ـ جڤاک ل ئاستەکێ مێژوویێ دیار بکەت، هەم گوهارتنا ناڤەرۆکا پەیڤان لبەر باندۆرا وەرارا جڤاکێ و گوهرینا تێگەهان، کو دەرگەهی لبەر مەیدانەکا دی ژ زمانناسیێ ڤەدکەت "مەیدانا پێکگوهارتنا ئەرکێن ناڤخوەیی لناڤبەرا پەیڤێن زمانی لسەر دەمێن ژێکجودا:

<table dir="rtl">
<tr><th rowspan="2">ئاستێ زمانی</th><th colspan="2">ئاستێ جڤاکی</th><th rowspan="2">ئاستێ زمانی</th></tr>
<tr><th>ئازاد</th><th>نهۆ</th></tr>
<tr><td>ئازاد</td><td>سەربەستە (سەرپۆشین)</td><td>ئازاد</td><td>سەربەست</td></tr>
<tr><td>کۆلە</td><td>سەرنەبەستە(سەرنەپۆشین)</td><td>سەرکۆل (سەربەردای)</td><td>کۆلە</td></tr>
</table>

٣ـ ئەنجام

ژ ئەڤێ لێکۆلینێ ل هەردو پەیڤێن لێکدای (سەربەست و سەرکۆل) دیار بت کو:

١ـ هەردو پەیڤان فۆرم و کێلەهی یا خوە پاراستیە لێ مانا هاتیە گوهەڕین.

٢ـ هەردو پەیڤ گرێدایی قۆناخا کۆلەدارییێنە و لێ پەیدابووینە و نەدوورە وەرار ژی ل هەمان سەردەمی کربن.

٣ـ پەیڤ بۆ مە دیار دکەن کو مرۆڤێ ئازاد سەرێ خوە دپۆشی و یێ کۆلە ئەو مافە نەبوو.

٤ـ وا دیارە جڤاکێ کوردی لسەر دەمەکی کۆلەتی دیتیە یان ناسیە، بەرەڤاژی، بۆچۆنا هاتیە رەواجکرن کو کۆمەلێ کوردستانێ د ئەڤێ قۆناخێرا نەبۆریە.

٥ـ ڤارێبوونا مانا پەیڤا ئازاد بۆ وارێ جنسی سەربەست ئینایە پێش بۆ جهگرتنێ نەخاسمە پەیڤا سەربەست چو مانایێن جنسی هێشتا نەستاندینە.

٦ـ نەمانا کۆلەتیێ رەنگە سیبەرەکا تاریك ئێخستیە سەر هەردو پەیڤان و ئەتیمۆلۆجیا ب تەنێ (بێ جڤاکناسیێ) نەشێت توخمێ هەردووان دیار بکەت یان هەڤبەندی یا بەستنا سەری و نەبەستنێ ب تێگەهێن ئازاد و کۆلە ڤە دیار بکەت.

ژێدەر

١ـ د. ميشال زكريا، الالسنية، ط٢، ١٩٨٣، بيروت.

٢ـ د. نايف خرما، اضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، ١٩٧٦.

٣ــ مەكێنزی (وەرگێڕ: نەوزاد هرۆری)، كۆكا زمانێ كوردی، سایتێ نەفەل، ٢٠٠٦، دەنگ ـ گوهاڕتنێن زمانێ كوردی ژ زمانێن دی جودا دكە.

٤ــ ابن كثير، تفسير ابن كثير، دار الفكر، بيروت، ط١، ج٣، ص١١٤، اختصار و تحقيق محمد علي الصابوني.

5- Stuart C. Poole, An Introduction to Linguistics, New york, 1999.

6- Andrew Radford and colleagues, linguistics, Cambridge university press, 1999-2000.

7- Dr. Jamal Rashid Ahmed, the historical roots of the national name of the Kurds, Erbil, 2006.

8- F.Steingass, a comprehensive Persian-English dictionary, Beirut, 1975.

9- http://courses.cs.vt.eduH. Rex Hartson.

10-Sociolinguistics http://en. Wikipedia. Org.

ملخص البحث

سربست و سركول

د. فاضل عمر

هذه الدراسة هي محاولة لسبر تاريخ غير مكتوب بواسطة كلمتين كورديتين هما (سربست serbest اصطلاحاً تعني الحر ولغوياً تعني غاطي الرأس و سركول serkol اصطلاحاً تعني حاسر الرأس ولغوياً كانت تعني رأس العبد). أو بعبارة اخرى هي محاولة للاستفادة من اللغة المحكية للحفاظ على الارث التاريخي واظهار اهمية هذا الكنز التاريخي في استحضار الماضي وذلك عن طريق لغة الكلام اليومي حيث لم يبق للكلمات اية صلة بجذورها، أي رفع اثر الكلمات في مجالها الاجتماعي لكونها محافظة على مظهرها.

الكشف او الحفر في الاثار التي خلفتها الكلمات وراءها في اللغة، يشكل تأريخا خارج الاطار الزمني. طبعاً هذه الحالة تفرق بين تاريخنا والتاريخ المعروف وهو تثبيت الاحداث على مسيرة الزمن بالسنين وما نتكلم عنه هو تثبيت الكلمات على تطور المجتمع او هو بناء تاريخ المجتمع بالاثر اللغوي.

مايجعل هذه الدراسة تختلف عن اية دراسة تاريخ - لغوية (اتيمولوجية) اخرى هي محتواها الاجتماعي والتغيرات التي حدثت في مستوى المعنى مع الحفاظ على الشكل اللغوي للكلمة.

Abstract

Sarbast and Sarkul

Fadil Omer

This study is an attempt to approaches unwritten history by two Kurdish words (sarbast; free, originally it means head - tide i.e. who his/her head is tide and sarkul; naked head, originally it means head - slave i.e. who his/her head is like slave's head). In another word it is an attempt to get benefit from the spoken language to preserve the historical heritage and show the importance of this treasure to represent the history, through the spoken language in which the words had lost its connection with its roots, and then connecting the birth of new words with the social situation in that period.

Manifesting or digging in remnant of the words in the language will create a history out of the time. Indeed this will differentiate between our and the known history; the history which put the events over the time or year's series and what we are talking about, which is fastening the words over the community development or it is the study of community history developement by the traces of the language.

The difference between this study and other etymological studies is the social content and the changes which occurred in the meaning level with preserving the words form.

داستان لە ئەدەبی کوردیدا

لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی پڕاکتیکییە

ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا

پێشەکی

(داستان) یان (چیرۆکە شیعر) و (مەلحەمە) وەکو فۆڕمێکی فراوان و گرنگی ئەدەب هەر لە کۆنەوە میللەتان پەنایان بۆی بردووە، ئەوەتا لە ئەدەبی یۆنانی هەر زوو ئەم جۆرە شیعرە، داستانە قارەمانییەتەکانی پێ تۆمارکراوە، وەکو (ئەلیادە) و (ئۆدیسە)ی شاعیری یۆنانی (هۆمیرۆس)، هەرچەندە ڕاییێکیش هەیە دەڵێت: ئەو داستانانە هی ژمارەیەکی زۆر لە شاعیرانن، بەڵام (هۆمیرۆس) کۆی کردوونەتەوەو لە گەشتەکانیدا بەسەر شارە یۆنانییەکاندا، وەکو مەقام پێشکەشی کردوون.

بۆیە لای (ئەڕستۆ)ش داستان بە ناوی (قارەمانی نامە) ناوبراوەو لەژێر ئەم ناوە باسی لێوەکراوە، چونکە (ئەڕستۆ) کە شیعری سەردەمی خۆی و پێشە خۆی لێکداوەتەوە، هاتۆتە سەر داستان بینیویەتی ئەو جۆرە شیعرە تایبەتە بە لەخۆگرتنی بابەتی قارەمانی و وەسفی قارەمانان و قارەمانێتییەکانیان.

لای ڕۆمانەکانیش (ڤێرجیل) داستانی (ئەنیادە)ی هەیە، لە لای فارسەکان (فیردەوسی) داستانی (شانامە) و لەلای هیندییە کۆنەکانیش (مەهابەهارتا) و (ڕامایانا) هەن.

بەڵام لای عەرەبەکان وەکو نەتەوەکانی دیکە لە زوودا پەنا بۆ بەر ئەو جۆرە شیعرە نەبراوە، ئەوەش وەکو ڕەخنەگرانی خۆیان دەڵێن: چونکە کێشی شیعری لای عەرەب ڕێکتر بووە، هەروەها عەرەب زۆرتر ئارەزوویان بەرەو کورتی و پوختی بووە، حەزیان لە درێژکردنەوە نەکردووە، ئەوەش وای کردووە لەو جۆرە شیعرە هەژار بن، بۆیە ئەم جۆرە شیعرە لای عەرەب دوا دەکەوێت، تا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، (ئەبی زەیدی هیلالی) داستانی (سەیفی کوڕی زی یەزن) تۆمار دەکات، بەڵام ئەو ئاوڕدانەوەی ناوبراو بۆ داستان، لای شاعیرانی دیکەی عەرەب وەکو پێویست پەیڕەوی لێ ناکرێت و کەسی تر بەدوایدا نایێت لەو ڕێچکەوە شیعر بنووسێت، تا لە سەردەمی نوێ هەندێ شاعیری دیکەی عەرەب لەو بوارەدا هەوڵیان داوە شتێك بنووسن، یەك لەو کارانە (ئەلیادەی ئیسلامی)یە، کە (ئەحمەد موحەڕەم) نووسیویەتی، بریتییە لە ژیاننامەی پێغەمبەر (درووود و سڵاوی خوای لەسەر)، بە هەموو ئەو جیهادو ئازایەتییەی، کە خۆی و سەحابەکانی تۆماریان کردووە، هەروەها (پۆلس سەلامە) داستانی (عیدلرِیان)ی نووسیوە، کە تایبەتە بە قارەمانییەتییەکانی شا عەبدولعەزیزی باوە گەورەی بنەماڵەی شایانی ئال سعود لە سعودیە.

لە لای کوردیش (داستان) گرنگی باشی پێدراوەو شاعیرانی کلاسیزمی کوردی ژمارەیەك داستانی زۆر بەهێز و ناوەڕۆك گرنگیان نووسیوە، لەوانە: (شیرین و خوسرەو - یوسف و زولێخا - مەم و زین - لەیلا و مەجنوون - دمدمنامە...)، ئەو داستانانە ئەگەر بە ژمارەش زۆر نەبن، بەڵام ئەوەندەی هەن، لەبەر گرنگی شێواز و بابەت و داهێنانە فیکری و چێژە ئەدەبییەکەی ناویان، کەلێنێکی گەورە لە مێژووی ئەدەبی کوردی پڕدەکەنەوە، ئەو

لێکۆڵینەوەیە تایبەتە بەو جۆرە شیعرەو ئەو تیۆرانەی ئـەم جـۆرە شـیعرەی پێ نووسراوەتەوە.

بەشی یەکەم: پێناسەی (داستان) و جۆرەکانی

- پێناسەی داستان:

داستان وەکو فۆڕمێکی گـرنگ و پێشـکەوتووی ئـەدەبی کلاسـیزم، چ لای کورد و چ لای یۆنانییەکان و هەموو ئەو نەتەوانەش، کە ئەم فۆڕمـە بەشـێکی گرنگـی کلتـووره ئەدەبییەکـەیان پێـك دێنێـت، پێناسـەی زۆری بـۆ کـراوە، هەندێ لەوانە:

- (ئەبی تەمام) لە (دیوان الحماسە)یدا باسی لە شیعری داسـتان کـردووەو دەڵێت.. (داستان: ئەو شیعرەیە، کە ڕووداوەکانی نەتەوە لە مێـژووی کۆنـدا دەگێڕێتەوە، کە ئەمەش هەمیشە تێکەڵ بە ئەفسانەکان دەبێت).[1]

- داستان: (سەربردەی پاڵەوانییەتێکە بە شیعر دەگێڕدرێتەوە، کردەوەی سەیر و خۆخستنە هەڵوەستەی پڕ مەترسی کەم وێنە بەخۆوە دەگرێـت، کـە پاڵەوانــە میللــی و ئاینییــەکان (...) لــە شارســتانییەتە کۆنەکانــەوە پێــی هەڵدەستن، مەبەست لێی بە گەورە دەرخستنی ئەو پاڵەوانانـەو تۆمـارکردنی سەرکەوتنە لە خەیاڵ بەدەرەکانیانە).[2]

ـــ (ئــەو شــیعرەیە، کــە داســـتانە ئەفســانەییە دوورودرێــژەکانی پـــێ تۆمارکراوە).[3]

ـ داستان (ئـەو شـیعرەیە، کـە ژیاننامـەو قارەمانێتییـە مێژووییـەکان دەگێڕێتەوە).[٤]

ـ داستان: (ئـەو شـیعرەیە، کـە ژیاننامـەو پاڵەوانێـتییە مێژووییـەکان دەگێڕێتەوە، کە ئەم جۆرە لە شیعری عـەرەبی کەمـەو لـە شـیعری بێگانـەدا زۆرە).[٥]

بە بەرچاوگرتنی ئەم پێناسانەی سەروو و بە لێکۆڵینەوە لە داستانەکانی ئـەدەبی کـوردی، دەتـوانین پێناسـەیەکی نـوێ بـۆ داسـتان بکـەین و بڵـێین: داستان: چیرۆکێکی درێژە، باس لە شەڕێکی مێـژوویی گرنگـی وەکـو شـەڕی قەڵای دمدم، یان ئەڤینێکی بە ئاکام نەگەیشتووی پـڕ لـە مەرگەسـاتی وەکـو (مەم و زین)، یان پرسی ترسی خوداو بیرکردنەوە لە قیامەتی وەکو (یوسـف و زلێخا)و...هتـد بـە خـۆوە دەگرێت، بـە شـێوەی گێڕانـەوەی باسـەکان لـە ڕیزبەندێکی بە دوای یەکدا هاتوودا، بە زمانێکی ئەدەبی بەرز و بە شێوازێکی هونەری و بە شیعر دەنووسرێتەوە.

ـ یەکەم داهێنەری داستان:

یەکـەم داهێنـەری داسـتان یۆنانییـەکانن، کـە گـرنگترین داسـتانەکانیان (ئەلیادە) و (ئۆدیسە)نە، کە دراونەتە پاڵ (هۆمیرۆس).

ـ کۆنترین جۆری داستان:

ئەگەر بۆ مێژووی داستان بگەڕێینەوە، وەکو ئاماژەمان پێکـرد، دەبیـنین یەکـەم دەرکـەوتنی داسـتان لـە مێـژوودا بـۆ یۆنانییـەکان دەگەڕێتـەوە، ئـەو کاتەی کە (هۆمیرۆس) دوو داستانە بەناوبانگەکانی نووسـی، کـە بریتینـە لـە (ئەلیادە) و (ئۆدیسە)، سەرتاپای ئەم داسـتانانە، یـانیش هێڵـی گشـتی ئـەو

داستانانە قارەمانێتییەو باس لە ئازایەتی پاڵەوانانێك دەکات، کە کەم وێنەیەو جێی سەرنج و تێڕامانن، بۆیە کە (ئەرستۆ) دێت لە ئەدەبیاتی سەردەمی خۆی دەکۆڵێتەوەو تیۆرەکانی ئەدەبی یۆنانی لە (پۆیەتیکا)کەی خۆیەوە تۆمار دەکات، ناو لە (داستان) دەنێت: (پاڵەواننامە)، لە پاش ئەویش بە هەمان شێوە (هۆراس)ی ڕۆمانیش کە دێت و نامەکەی خۆی بۆ بنەماڵەی (پیزۆ) دەنووسێت، کە ئەو نامەیە بە (هونەری شیعر)ی (هۆراس) دەناسرێت، ئەویش بە هەمان شێوە ناو لە (داستان) دەنێت (پاڵەواننامە)[٦]، کە ئەمە بەڵگەیە لەسەر کورتبوونەوەی داستان لە سەردەمی یۆنان و ڕۆمانەکانیش لە قۆناغی یەکەمیاندا، تەنیا لەسەر بابەتی قارەمانێتی، ئیدی ئەوەی دواتر بە ناوی داستانی (ئەڤینی)و (ئاینی)یەوە زیادکراوە، ئەوە داهێنراوی سەدەکانی پاشترە، لەو سەدانەی دوایی چ لای ئەورووپییەکان و چ لای نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتیش گرنگی پێدراوە، هۆکەشی بۆ ئەوە گەڕاوەتەوە، کە هەندێ ڕووداوی ئاینی و ئەڤینی زۆر خۆش و سەرنجڕاکێش و پڕ مەرگەسات لە نێو کۆمەڵگاکان ڕوویان داوە، ئەو ڕووداوانە شایانی ئەوە بوونە تۆمار بکرێن و بخرێنە بەر دەستی خوێنەرانی ئێرەو ئەوێ، کە ئەو ڕووداوانە لە لایێك درێژ بوونەو کۆمەڵێك بابەتی لاوەکیشیان بەخۆوە گرتووە، لەولاشەوە لە داستان بەولاوە فۆرمێکی دیکە نەبووە بۆ گێڕانەوە، کە ئەویش بە شیعر بووە، بۆیە شاعیران ناچار بوونە ئەو ڕووداوە ئەڤینییانە لە دوو توێی چەندین پارچە شیعری بە دوای یەکدا هاتووی پێکەوە پەیوەندار تۆمار بکەن، بەوەش داستانەکانی ئاینی و ئەڤینی (دڵداری) وەکو واقیعێکی نوێ خۆی زەق دەکاتەوەو دەبێتە هاوپشکی داستانی قارەمانێتی.

- هەندێ تایبەتمەندی (داستان)

١ـ لە ڕووی مۆرکەوە (داستان) مۆرکی نەتەوەیی پێوە دیارە، چونکە خاوەنی دیارە، مێژووی نووسینەوەی دیارە، ئاشکرایە کە بە چ زمانێك تۆمارکراوە، هەندێ جار قارەمانەکانیشی قارەمانی نەتەوەیی دیار و ناسراون، ئەو زەمینەیەش دەناسرێتەوە، کە ڕووداوەکانی (داستان)ەکەی تێدا ڕوودابوە، داب و نەریت و سلوکیاتی قارەمان و کەسەکانی دیکەی دەوروبەری هەمووی دەناسرێنەوەو دیارن هی چ نەتەوەیەکن، بۆیە بە ئاسانی دەزانین کامە (داستان) هی کامە نەتەوەیە، بۆ نموونە (داستان)ی (دمدمنامە)، قارەمانەکەی (خانی لەپ زێڕین)ە، ئەویش میرێکی گەورەی کوردەو مێژووی ژیان و فەرمانڕەوایەتییەکەی لە ڕیزبەندی میرانی کوردی ڕۆژهەڵات دیارە، نووسەرەکەشی (مەلا کەریمی فیدایی)یە، دیارە کوردەو خەڵکی کوردستانە، داب و نەریتی نێو داستانەکە هی کوردانن، لەبەر ئەوە بەیتێکی نەتەوەییە.

لێرەدا دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین، کە داستاننووس هەموو جارێك ڕووداو و قارەمانی نەتەوەیی هەڵنابژێرێت بۆ داستانەکەی، بەڵکو بەلای ئەوەوە ڕووداوی گرنگ و قارەمانی گەورە گرنگن، بۆیە ئەگەر تەماشای ئەو داستانانەی ئەدەبی کوردی بکەین، کە ئەم لێکۆڵینەوەیە کاری لەسەر کردوون، دەبینین قارەمان و ڕووداوی (شیرین و خوسرەو) هی فارسن، (یوسف و زولەیخا) عیبرییە، (لەیلا و مەجنون) عەرەبییە، (مەم و زین) و (دمدمنامە)ش کوردین. بەڵام هەموویان داستانی ئەدەبی کوردین، چونکە بە زمانی کوردی تۆمارکراون.

٢ـ لە ڕووی زەمەنی نووسینەوە (داستان) بۆ ڕۆژگاری قۆناغی سەرهەڵدانی ئەدەبیاتی کلاسیزمی بەرز دەگەڕێتەوە، چونکە کە کورد پەنای بۆ ئەدەبیاتی کلاسیزم بردو چووە ناو سیستمی عەرووز بۆ نووسینەوەی بەرهەمەکانی، ئیدی داستان سەری هەڵدا، واتە: داستان مۆدەیەکی

پێشکەوتووترە، لە (بەیت)، کە ئەو لە گەڵ ڕووەوەو گرنگترینیان لە ڕووی کێشەوە بە زۆری بە کێشی پەنجە دەنووسرێت.

٣ـ (داستان)ەکان هەر هەموویان لەلایەن خاوەنەکانیان نووسراونەتەوە، ئەوەش بۆتە زامنکەری مانەوەی داستانەکان بەبێ هیچ گۆڕانکاری و دەستکارییەك.

٤ـ سەرچاوەی (داستان)ەکان ڕووداوە زۆر گەورەو دیارەکانی عەسکەری و مێژوویی و کۆمەڵایەتی و واقیعییەکانن، ئەمانە بە خەیاڵ و سۆزێکی جوانەوە تێکهەڵکێش کراون بە سەرچاوەکانی دیکەی وەکو ئاین و سروشت و داب و نەریت و...هتدەوە.

بەشی دووەم: تیۆرەکانی (داستان)

یەکەم: لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، (داستان) لە ئەدەبیاتی کلاسیزمی کوردیدا، چەند جۆرێکی هەیە، کە هەر ئەو جۆرانەی لە ئەدەبیاتی ئەو نەتەوانەش هەنە، کە لەم جۆرە شیعرەیان هەیە، گرنگترینی ئەو جۆرانەش بریتینە لە:

١ـ داستانی قارەمانی

٢ـ داستانی ئاینی (کۆمەڵایەتی)

٣ـ داستانی ئەڤینی

١ـ داستانی قارەمانی:

ئەمە ئەو جۆرەی داستانە، کە ناوەڕۆکەکەی بە دوورودرێژی ڕووداوی زنجیرە شەڕێکی دوورو درێژی قارەمانی داستانەکە دەگێڕێتەوە، نموونەی

ئەوە لە ئەدەبیاتی کلاسیزمی کوردیدا (دمدمنامە)یە، کە ئەمە ڕووداوەکانی بەرگریکردن و خۆڕاگری کۆمەڵەیەك کوردی قارەمانی یەك لە قەڵاکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات لەخۆ دەگرێت، کە بۆ پارێزگاری لە ئازادی و ئابڕوو و سەربەرزی ئاین و نەتەوەیی خۆیان، ئەو کوردە قارەمانانە بە سەرۆکایەتی سەرۆکە خۆشەویستەکەیان (خانی لەپ زێڕین)، کە ئەوان لەبەر زۆر خۆشەویستییان بۆی بە برا گەورەیان ناودەبرد، لە کاتێکدا لای نەتەوەکانی تر داستانی قارەمانی گرنگترین جۆری داستانەو تەنانەت لای یۆنانییەکان، وەکو خرایە ڕوو، داستان بریتی بوو لە قارەمانی نامە، کەچی لای کورد ئەم جۆرەی داستان لە دوای تەواوی جۆرەکانی تری داستان دەنووسرێت و بەدوای ئەوان دەکەوێت.

٢ـ داستانی ئاینی (کۆمەڵایەتی):

ئەمە ئەو جۆرە داستانەیە، کە لە واقیعی کۆمەڵگاوە دروست دەبێت، لە گەرمەی جموجۆل و بەیەك تێکەڵبوون و لەبەریەکڕاچوونی حەز و بەرژەوەندییە تایبەتییەکان لە مرۆڤەوە ڕوودەدات، نموونەی ئەم جۆرە لە ئەدەبیاتی کلاسیزمی کوردیدا داستانی (یوسف و زولەیخا)یە، کە چیرۆکی ئەم داستانە لە ڕێگەی قورئانی پیرۆزەوە کەوتۆتە بەر گوێ و دیدەی موسڵمانان بە گشتی و موسڵمانانی کوردیش بە تایبەتی، کە لای کورد ئەو سوڕەتەی قورئانی پیرۆز، کە ڕووداوەکانی ئەم باسە لەخۆ دەگرێت و بە سوڕەتی (یوسف) بەناوبانگە، گرنگی زۆری پێدەدرێت و بەردەوام تا ئەمڕۆش، خەڵك بە زۆری ئەم سوڕەتە دەخەنە سەر ڕیکۆردەرەکانیان و چێژی زۆر لە باسە ئاینی و کۆمەڵایەتییە سەرنجڕاکێشەکەی وەردەگرن.

وەکو ئاماژەی بۆ کرا، بەم شێوەیە ئەم باسە دەکەوێتە بەر گوێی کورد و لەلایـەن شـاعیرێکی وەکـو (سـەلیم سـلێمان) تـەواوی ڕووداوەکـانی ژیـانی پێغەمبەر یوسف (درووود و سڵاوی خوای لەسەر) لە داسـتانێك بـە ناونیشـانی (یوسف و زولێخا) تۆمار دەکرێت.

٣ـ داستانی ئەڤینی:

ئەم داستانانە ناوەڕۆکەکەیان چیرۆکی ئەڤینییەکـە، کـە لـە نێـوان کـوڕ و کچێك دروست دەبێت، ئـەم کـوڕو کچـانە هەرچـەندە مـافی خۆیانـە بەیـەکتر شـادبن و ژیـانی خێزانـی خۆیـان بـەو شـێوەیەی خۆزگـەی بـۆ دەخوازرێـت بەدەست بێنن، بەڵام بە هۆی لە یەك جیا سەرەنجام کچ و کوڕەکە بە ئاواتی خۆیان ناگەن و بـە کارەسـات تـەواو دەبـن، نموونـەی ئـەوەش داسـتانەکانی (شیرین و خوسرەو) و (لەیلا و مەجنون) و (مەم و زین)ن.

دووەم: لە ڕووی داڕشتنەوە:

لە ڕووی (داڕشتن)ەوە داسـتان بـە لانـی کـەم ئـەم تیۆرانـەی خـوارەوەی هەیە، داستاننووس بە ڕەچاوکردنی ئەو تیۆرانە بەرهەمەکەی دەنووسێت، بۆ نموونە:

١ـ داستان سەرەتا بە ناوی خوداوە دەست پێدەکات، باسێك بۆ گەورەیی و قودرەت و دەسەڵات و سیفەتە جوانەکانی دیکـەی خـودا تـەرخان دەکـات، کە لەمەدا (بەیت)یش هەر وەهایە، بۆ نموونە:

خانـای قوبـادی لـە داسـتانەکەی خۆیـدا (شـیرین و خوسـرەو) بـەم دێـڕە دەست پێدەکات:

- به نامی ئەو کەس شیرینی ئەرمەن
پەیدا کەرد، (فەرهاد) پەیش بیٚ بە کۆکەن.(٧)

(سەلیمی هیزانی) لە داستانی (یوسف و زولەیخا)دا بەم پێشەکییە دەست پێدەکات:

- دیباجەییٚ نامە نامیٚ مەعبوود
قەیووم و قەدیم و حەیی و مەوجوود
سازندەئیٚ مومکناتیٚ کەونەین
داریندەئیٚ کائیناتیٚ بەحرەین
بیٚ مەبدەئو بەستەئو قەدیمی
غەففارو عەزیم و هەم ڕەحیمی.(٨)

(ئەحمەدی خانی) لە داستانی (مەم و زین)دا بەم پێشەکییە دەست پێدەکات:

- سەرنامەیی نامە نامی ئەڵڵا
بیٚ نامیٚ وی ناتەمامە وەڵڵا
ئەی مەتڵەعی حوسنی عیشق بازی
مەحبوبی حەقیقی و مەجازی.(٩)

(حارسی بەتلیسی) لە داستانی (لەیلا و مەجنوون)دا بەم پێشەکییە دەست پێدەکات:

ـ فەهرەستێ کتابێ ناڤێ مەعبوود
قەییوم و قەدیم و حەیی و مەوجوود
بێ شوبهـ و میسال و عەدل و خالق
سازندەئی مومکینات و فالق
بێ ئەووەل و ئاخر و عەزیمی
وەههاب و کەریمیی و ڕەحیمی.[10]

(مەلا کەریمی فیدایی) لە داستانی (دمدمنامە)دا بەم پێشەکییە دەست پێدەکات:

ـ بە نێوی ئەوەی بۆ زەوی بۆتە خێو
خوداوەندی دەشت و خوداوەندی کێو
خوداوەندی دەریایی پڕ ئاو و شین
نەخشکێش و ڕەنگڕێژی فەرشی زەمین
خوداوەندی بنیادەم و جنن و دێو
خوداوەندی هەورازو ڕژدو نشێو.[11]

هۆی چوونە ناو باسیش بە ناوی خودا، دیارە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە شاعیرانی داستاننووسی ئەدەبی کوردی، کەسانی موسڵمان و دەرچووانی خوێندنی شەرعی (حوجرە)کانن، لای ئەوانیش وەك هەر موسڵمانێکی دیکە، دەستکردن بە هەر کارێك بە بێ ناوهێنانی خودا، کارەکە بێ پێز و نرخ دەکات و نابێتە کارێکی تەواو و نایاب، چونکە بە ناوهێنانی خودا بەرەکەتی خودایی دەڕژێتە نێو تواناکانی شاعیر و بەمە خەیاڵی دەوڵەمەند دەبێت و

شتی جوان و جوانتری بۆ دێت، بەڵام بە پێچەوانەوە دیارە کارەکەی ناتـەواو دەبێت، بینای ئەو بیروڕایەش لەسەر بڕواهێنان بەو فەرموودەیەدا دامەزراوە، کـە تیایـدا پێغەمبـەر (دروود و سـڵاوی خـوای لەسـەر) ئـەو ڕاسـتییە لـە موسڵمانان دەگەیەنێـت و دەفەرموویێت: (كل كلام أو امر ذي بال لا يفتح بـذكر الله عز و جـل فهـو ابـتر أو قـال أقتـع)[١٢]، جـا لـە سـۆنگەی ئـەو ڕاسـتییەوە نووسینیش وەك هەر کارێکی تر بە ناوی خواوە دەست پێدەکرێت.

٢ـ دەسـتکردن بـە مـەدحی پێغەمبـەر: دیـارە مـەدح و پێهەڵـدانیش بـە پێغەمبەر (دروود و سڵاوی خـوای لەسـەر) کـارێکی دیکـەی موسـڵمانانە، بـە تایبەت زانـاو نووسـەرەکانیان، کـە لـە دوای ستایشـی خـودا، پیاهەڵـدان بـە پێغەمبەریان بەلاوە گرنگەو بە شانازییەوە وەکو ئەدای ئەرکێکی ئیمانی ئـەو کارە دەکەن، داستانەکانی ئەدەبی کوردیش هەموویان پەیڕەوییان لەم خاڵـە کردووە، بۆ نموونە:

- گا چون نیزامی، گا چون مەولەوی
گا وێنەی خوسرەو شوعەرای دەهلەوی
مکەرۆ جە وەصف (خیر المرسلین)
میخلات پڕ میشك خەتا خەتی چین
بە شنۆی نەسیم خامەی بۆ سونبول
مشکاوۆ خونچەی تەعریفش چون گول.[١٣]

- ئەی شەمسێ مونیرێ عالەم ئارا
تەختێ فەلەکێ ژ بۆ تە صەحرا

خورشید ژ بۆ تو گۆییێ مەیدان
قورصا قەمەرێ بۆتە چەوگان
سووند خوارێ ب تە خودایی غەففار
موختار تو کری جەنابی سەتتار.[١٤]

ـ هێژا نە زەمین نە ئەڤ سەما بوو
ئەو سەروەرێ جوملە ئەنبیا بوو
خەڵقا فەلەکان ژ بۆ وی ڕابوو
سەجدا مەلەکان ژ بۆ وی ڕابوو
ئەو ڕەحمەتێ جوملە عالەمین بوو
ئادەم د مییانێ مائو تین بوو.[١٥]

ـ سەر حەڵقەیێ ئەنبیان محەمەد
مەھ چاکر و ئافتابێ موسنەد
شاھێ عەرەبی عەجەم ب پێ کەت
(بوو جەھل) ژ جاھلی ژ ڕێ کەت
دیباجەیێ صنعەتێ ئیلاھی
سەرداری سفێدیی و سییاھی.[١٦]

ـ محەمەد وتەی بێ درۆ و هەقە
درۆزن گەلی کافری سەر ڕەقە

له تۆ بی هەموو دەم سەلات و سەلام

له لایەن خودا ئەی نەبی وەسسەلام.(١٧)

٣ـ دوای ئەم بابەتانەی سەروو، داستاننووس دێته پاڕانەوه لە خودا بۆ ئەوەی له نووسینی بەرهەمەکەی سەرکەوتنی پیٚ ببەخشیٚ.

دیاره پشت بەستن به خوداو پاڕانەوه لێی بۆ ئەوەی خودا سەرکەوتن به داستاننووس ببەخشێت له نووسینەوەی داستانەکەی، مەبەست لێی ئەوەیه، کەوا خودا فکری داستاننووس کۆ و دەوڵەمەند بکات و شتی جوانی بۆ بێنێت، ئەوەش وەکو ئاماژەمان بۆی کرد مەسەلەیەکی دیکەیه له لاپەڕەکانی پێشەوەی داستاندا داستاننووس دەیخاته بەرچاو، تیایدا به شێوەیەکی جوان و ئەدەبێکی بەرز ئەوەی مەبەستییەتی له خودای داوا دەکات، بۆ ئەوەی بیٚ ئومێدی نەکات و ئەو مەبەستانەی بۆ وەدی بێنێت، تا بەم هۆیەوه سەرکەوتنی بۆ مسۆگەر بێت، ئەوەتا دەبینین:

ـ یا ڕەب به فیراق فەرهاد کۆکەن

به خورشید حوسن شیرین ئەرمەن

...

وێنەی نیزامی صەیقەل دەر زەینم

به سورمەی دانش ڕەوشەن کەر عەینم.(١٨)

ـ دیسان تو ب فەزڵ و ڕەحمەتا خوه

ئیحسان تو بکەی ب هیممەتا خوه

ئەو نامە تە کر ئیلاهی کامل
هەققە کو تە کر ژ بۆ مە حاصل
هێڤی دکەم ئەی جەنابی باری
مەحفوز بکی ژ عەقلێ تاری
مەحرووس بکی تو جوملە وەقتان
یا ڕاحیم و یا ڕەحیم و ڕەحمان.(١٩)

ـ یا ڕەب مەدە دەستێ خەلقێ ناساز
ڤێ شاهیدێ دلێ ڕووبایێ تەنناز.(٢٠)

ـ یا ڕەببی ئەڤی نگارێ فاخر
نووبارەئێ باغێ دەورێ ئاخر
مەحفوز بکەی ژ بێ فەصالان
سەتحی و سەقیم و بێ متالان
پەی کر مە هلانی خامەیا خوە
تەسلیمی تە کر مە نامەیا خوە.(٢١)

ـ تکایە دەکەم من لە یەزدانی پاك
خوداوەندی ئاو و خوداوەندی خاك

ـ ببەخشی بە من هێزی شیعری جوان
کە بەیتێکی دانێم ڕێك و ڕەوان.(٢٢)

٤ـ داستاننووس شانازی بەوە دەکات، کـە ئـەو بەرهەمـەی نووسـیویەتی، تەواوی هی خۆیەتی و لـە فەرهـەنگی بـیر و ڕۆشـنبیری خـۆی هـەڵیهێنجاوە، هیچی لە کەس وەرنەگرتووە، بۆ نموونە:

ـ مونشی ئەی ئینشای شیرین تەڕ جە قەند
بەی تەور تەحریر کەرد نەزمی دل پەسند.[٢٣]

ـ ئەڤ نامە نویسندەئێ دەوران
تەشبیهێ گولەك د نێڤێ خاران
هندی ب ئەزییەت و جەفایێ
ئیخراج مە کر د گەل عەنایێ.[٢٤]

ـ مەوزوع و مەقاصد و حیکایەت
مەڕموزو مەناقیب و دیڕایەت
ئوسلوب و صیفات و مەعنا و و لەفز
ئەصڵەن نەکرن مە ك ژوان قەرز
بیلجوملە نەتایجێ د فکرن
دوشیزە و نەوعەروس و بیکرن.[٢٥]

ـ یاڕەبی ئەڤی نگارێ فاخر
نووبارەئێ باغێ دەورێ ئاخر.[٢٦]

ـ دەبێ لێ بدەم لافی ئەسکەندەری
بەڕێز و بەقەدرم لە کن گەوهەری
ئەوا نامەی دمدمم من کرد تەواو
ئەبەو نامە خەزنەی دەکەم من بڵاو.(٢٧)

٥ـ داستاننووس دوعای ئەوە دەکات خوای گەورە بەرهەمەکەی لە دەست و زمانی پیاوی خراپ و، دڵڕەش بپارێزێت:

ـ ئومێدەن بە زات دانای شیرین کار
مەزمون ئەی نەزم جەواهیر نیگار
چوون ڕازی شیرین نادیرەی ئەییام
شیرین بۆ بە کام کاففەی خاص و عام.(٢٨)

ـ هێڤی دکەم ئەی جەنابی باری
مەحفوز بکی ژ عەقڵێ تاری
مەحرووس بکی تو جوملە وەقتان
یا ڕاحیم و یا ڕەحیم و ڕەحمان.(٢٩)

ـ یا ڕەب مەدە دەستێ خەڵقی ناساز
ڤێ شاهیدێ دڵ ڕووبایێ تەنناز.(٣٠)

ـ یاڕەبی ئەڤی نگاریٚ فاخر
نووبارەئیٚ باغیٚ دەوریٚ ئاخر
مەحفوز بکەی ژ بیٚ فەصالاْن
سەتحی و سەقیم و بیٚ متالاْن.[٣١]

ـ خودایە ئەمن زەحمەتم بردووە
سەدێکم لەبەر دمدمی بەستووە
لە دەست جرجە مشکان تۆ بیکە دوور
کەلێنی دەنا تیٚ دەخەن دەچنە ژوور.[٣٢]

٦ـ چوونە ناو باس لە (داستان)دا زۆربەی جارەکان، بە گێڕانەوە دەست پیٚ ناکات و داستاننووس بە زاراوەکانی: (وەها باس ئەکەن)، (یارانی مەجلیس گویٚ بگرن)، (وایان نووسیوە)و دەستەواژەی دیکەی هاوشێوە داستانەکەی پێشکەش ناکات، بەڵکو ئەم سادەییەی جێهێشتووە و یەکسەر باسێك دەکاتەوەو لەوێوە درێژە بە باسەکانی دەدات، یانیش دەشێت لە هەندیٚ (داستان)دا دوای دەستپێکەکەی بڵێت: (ڕیوایەت گێڕەوەکان وەهان ڕیوایەت کردووە)، کە زۆر جار ئەو زاراوەیە بەکاریش ناهێنرێت وەکو گوتمان، بەڵام ئەگەر لە هەندیٚ (داستان)دا بەرچاویش بکەوێت، ئەمە مانای وانییە تەواو وەکو بەیتبێژەکانی کردبێت، بەڵکو بە شێوازێکی ئەدەبی بەهێزتر و قەبەتر ئەو باسەی دەخاتە ڕوو، ئەوەتا (خانای قوبادی) داستانەکەی خۆی (شیرین و خوسرەو) بە شێوەیەکی دیکە دەست پیٚ دەکات، ئەویش ئەوەیە دوای سەرەتایەك بۆ (ستایشی خوا) و بەشێکی دیکە

بۆ وەسف و مەدحی پێغەمبەری خوا (درووود و سلاوی خوای لەسەر) بە ناونیشانی (میعراج نامە)، یەکسەر دەست بە داستانەکەی دەکات و دەنووسێت:

ـ شوعەرای شیرین نەزم شەکەر ریزەی راز
شێخ نیزامی تەور شەفیعا ئەنداز
بە رەشح خامەی میشکین چوون مانی
بەی تەور ئینشا کرد لەوح مەعانی
چوون بە حەسبەل ئەمر قەدیمی لا مەوت
نەوشێروان نۆشا مەی جە شیشەی فەوت.(٣٣)

(سەلیمی هیزانی) لە (یوسف و زولەیخا) دوای پێشەکییەکانی کە سێ پێشەکین، یەکەمیان تایبەتە بە: (دەر حەققێ عەزەمەتێ خودانێ)، دووەمیان تایبەتە بە: (دەر وەصفێ ڕەسولێ ئەعزەم و وەصفێ معراجا وی)، سێیەمیش تایبەتە بە: (دەر سەبەبێ نەزما ڤێ قصصەتێ)، یەکسەر و بەم شێوەیە دەست بە نووسینی داستانەکەی دەکات:

ـ تەحریر بکەم ژ نوو ڕوایەت
تەجدید بکەم ژ نوو حیکایەت
ئەمما ب سەعادەت و ب عونوان
ئەم بەحسێ بکەین ژ پیرێ کەنعان
یەعقوبێ هەبوو د بورجێ ڕەفعەت
چەند ئەختەرێ مەتلەعا نبووەت.(٣٤)

(ئەحمەدی خانی) لە (مەم و زین)ەکەی دا، دوای پێشەکییەکانی لە بارەی باسی گرنگی وەکو: (پەسنێ خودێ)، (گازی و لاڤایی)، (پەسنێ پێغەمبەر)، (خواستنا مەهدەر ژ پێغەمبەر)، (کول و دەردێ مە کوردا)، (چما ب کوردی نڤیسییە؟)، (مەی ژ مەیگێڕ خوەستن)، وەها دەست بە باسەکانی داستانەکەی دەکات:

- نەققاشێ صەحیفەیێ حیکایەت
نەققادێ سەبیکەیێ ڕیوایەت
کێشا ب ڤی تەرحێ ڕەسم و ئاین
لێ دا ب ڤی تەرزێ زەڕب و تەزیین
گۆ: پادشەهەك زەمانێ سابیق
ڕابو د حکومەتا خوە فائیق.(٣٥)

لێرەدا ڕاستە (خانی) ئاماژە بەوە دەکات، کە نووسەرو حەکایەتگێڕەوەکان بەو جۆرە قسەیان کردووە، بەڵام ئەوە بە شێوازێکی ئەدەبی بەرزە، نەك بە سادەیی و ئاسانی هەر لە دەستپێکەوە، گوتبی: (نووسەرانی پێشوو وایان نووسیوە).

(حارسی بەتلیسی)ش لە (لەیلا و مەجنون)دا، دوای پێشەکییەکانی بە ناونیشانی: (دیباچە)، (ئیقرار ب ئیرسالا نەبی و ڕەسولان و ئیسباتا کو محەمەد سەروەرە ل وی مەقبولان)، (د مەدحا پێشڕەوێ جوملەئێ مەخلوقات حەزرەتێ سەییدول سادات)، (سەبەبێ نەزما کتابێ بۆ هەڤالان)، هاتۆتە سەر نووسینەوەی داستانەکەی و بەم شێوەیە دەستی پێکردووە:

- ڕاوییێ عەزیزێ خوەش ڕیوایەت
ئەڤ قصصە دکر وەها حیکایەت
کو ژ مولکێ عەرەب حەمییە نامەك
عالی هیممەت و غەقلێ تەمامەك.[٣٦]

دیارە (حارسی بەتلیسی)ش ئاماژەی کردووە بەوەی کە گێڕەرەوەی حەکایەتەکان وایان گێڕاوەتەوە، بەڵام ئەویش شێوازەکەی جیایە لە شێوازی نووسەرانی (بەیت) و ئەدەبییانەتر باسەکەی پێشکەش کردووە.

هەرچی (مەلا کەریمی فیدایی)یە، ئەویش لە (دمدمنامە)کەی خۆیدا، پاش پێشەکییەکانی بە ناونیشانەکانی: (باسێ لە خودای مەزن)، (باسێ لە پێغەمبەری مەزنی ئیسلام)، (باسێ لە قورئان)، (چوونی پێغەمبەر بۆ میعراج)، (داوای فیدایی لە خودا بۆ یاریدەدانی لە دانانی بەیتی دمدم دا)، هاتووە بەم شێوە داستانەکەی دەست پێکردووە:

- لەنێو کورد ئەوەی کە گەل دۆست بوو
ئەمیرخان خانی برادۆست بوو
هەر ئەو بۆ گەل و هۆزی غەمخۆر بوو
هەر ئەو دەست و دڵباز و شت زۆر بوو
بە هێزو سوپا وەك سولەیمان بوو
لە تیرەو ڕەگی هۆزی گۆران بوو.[٣٧]

٧- داستان لە ئەدەبی کوردیدا بە زۆری (تراژیدی)یە، ئەوەتا هەموو ئەو داستانانەی لەم لێکۆڵینەوەیەدا لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراوە، کە پێنج

داستانە ناودارەکەن: (شیرین و خوسرەو - مەم و زین - لەیلاو مەجنون - دمدمنامە، یوسف و زولەیخا)، هەموو ئەوانە تراژیدین، ئەوەش دیارە لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، کە کاری تراژیدی زیاتر کاریگەری دەبێت و زۆرتر دەمێنێتەوە.

٨- داستان بە زمانی کەسی سێیەم دەنووسرێت، واتە پاڵەوان هەمیشە کەسی سێیەمە، ئەو ڕۆڵی سەرەکی و شاکەسی داستانەکە دەبینێت.

٩- داستان ئەگەر قارەمانی بوو هەمیشە دوو قارەمانی هەیە، قارەمانی سەرەکی ئەو سەرکردەیەیە، کە داستاننووس پیای هەڵدەدا، قارەمانی دووەمیش ئەوەیانە، کە دوژمنی قارەمانی سەرەکییە، لەو بارەشدا داستاننووس هەمیشە سیفەتە جوان و بەهێزەکان دەداتە قارەمانی یەکەم و سیفەتە قێزەون و لاواز و خراپەکانیش دەداتە قارەمانی دووەم، بۆ نموونە: (خانی لەپ زێڕین و شا عەباسی سەفەوی) و (مەم و زین) و (لەیلا و مەجنون) هەریەکەیان قارەمانی سەرەکی داستانەکانن، ئەوەتا دەبینین:

مەلا کەریمی فیدایی لە بارەی (ئەمیر خان)ی قارەمانی داستانەکەی دەنووسێت:

- ئەمیر خان بەگزادەیی پڕ هونەر
زرێی شێرە مەردانی کوردی لەبەر
لە بەخشیندا دوژمنی ماڵ بوو
لە ڕۆژی شەڕدا ڕۆستەمی زاڵ بوو
لە کاتی شەڕی شیر و تیر و کەوان
لە مەیدانی شەڕدا دەبوو قارەمان.(٣٨)

ئینجا دێته وەسفکردن و پیاهەڵدانی ئەمیر خان لە شەڕداو دەنووسێت:

ـ شەڕی قارەمانانی دمدم مەکان

دژی زوڵم و یاسایی زەححاکەکان

شەڕی کاوەیی کوردی بێ ترس و لەرز

ئەمیر خان سەرکردەیی پایەبەرز.(٣٩)

ئینجا باس لە قەڵای ئەمیرخان دەکات و بە بێ وێنەی پەسن دەدات:

ـ قەڵایێ لە دونیایە بێ وێنە بوو

لە سەختی و بڵندی نموونەی نەبوو

لەوێدا گەلی کوردی پڕ هۆش و بیر

بە تۆپ و تفەنگ و بە شمشیر و تیر.(٤٠)

لەولاشەوە مەلاکەریمی داستاننووس دادەبەزێتە سەر سوپاکەی دوژمنی ئەمیرخان، کە قزڵباشەکانن و بە ترسنۆك و شکاو پەسنیان دەدات:

ـ قزڵباش دەکەوتن لە دەوری قەڵات

مەرگ بۆ سەفەویانی ڕووڕەش دەهات

لە بۆ ئەو کەسەی کە قزڵباش بوو

لەشی وی گەنم مەرگ بەرداش بوو.(٤١)

دواتریش باس لە خراپی و ناشرینی شا عەباس دەکات و وەسفی خراپی دەداتە پاڵ، بۆ نموونە لەو پارچەیە باسی لە دونیا دەرچوونی شا عەباس دەکات و دەنووسێت:

ـ که چەنگی لە عەباس شا دا مەرگ

ئەوی کرد باریك هەر وەك زەرگ

بە دەس مەرگ نەیما بزۆزی و سلّی

بەبێ مولّك و لەشكر دەچۆ بن گلّی

لە گۆڕا کە بێ ڕێزو دەرمندە بوو

لە ڕەفتاری پێشووی شەرمندە بوو.[٤٢]

سەلیمی هیزانی وەسفی هەریەکە لـە (یوسـف) و (زولـەیخا) بـەم شـێوەیەی خوارەوە دەکات، لە بارەی (یوسف)ەوە دەلّێت:

ـ مالك فەككری د یووسفێ پاك

تەشبیهی قەمەر د ئەوجێ ئەفلاك

دونیا کرییە ئەوی مونەووەر

صەحرا کرییە زیادە ئەنوەر

قەت فەوتی نەکر ل با خوە دانی

گۆیا کو دڤێتی وی هلانی.[٤٣]

لە بارەی (زولەیخا)شەوە دەلّێت:

ـ قیزەك هەبوو وی زیادە زیبا

ناڤێ وێ کچێ ب خوە زولەیخا

مەحبوبە د نیڤ زەمان و دەهرە

بەلکی ب مەسەل پەری و حوورە

ڕۆژێ قه نەدیتبوو سی یا وێ
ماه ژی نەگەیشتبوو ڕێیا وێ.[٤٤]

حارسی بەتلیسی لە بارەی کەسایەتی (مەجنون)ەوە هەر لە باوك و بنەماڵەکەی و ڕۆژی هاتنە دونیایەوەی دەست پێدەکات، بۆ ئەوەی نرخ و پایەی ئەو قارەمانەی داستانەکەی هەر لە سەرەتای هاتنە دونیاوەی بخاتە بەر چاو و دەنووسێت:

ـ کو ژ موڵکی عەرەب حەمییە نامەك
عالی هیمەت و عەقل تەمامەك
صاحب دەر و چادر و عەماری
مەشهورە ب عززو نامداری
تفلەك بەخشی وی ڕەببی مەعبوود
مەهپارەیەکی حەلاوە ئەندوود
مەحبوب و لەتیف و خووب و دولبەر
تابەدە ژ ڕەنگێ شەمسێ خاوەر
بابی کرە شاهی و نەشاتە
دان صەدقەو درهەم و سماتە
پاشی صەدەقات و شادمانی
ئسمێ وی ب ناڤێ قەیس دانی.[٤٥]

لەم پارچەیە داستاننووس دەری دەخات، کە پایەی مەجنون (قەیس) چەند گەورەیەو لە چ بنەماڵەیەکی ناودار و باوکێکی گەورەو دیندار و بە دەسەڵاتە. ئینجا لە بارەیەوەی دەڵێ:

حینا کو سنینی عومری دەھ بوو
لاوەك ب جەمالێ شوبهی مەھ بوو.[٤٦]

ئینجا داستاننووس دڵسۆزی و ڕادەی خۆشەویستی و ئەمەکداری مەجنون دەخاتە بەر دەست و دەنووسێت:

ـ ئەز پادشەھم ب تورەیا عشق
زنجیرێ جونوونە صورەیا عشق
کووڤی ژ مەڕا عەساکری سەخت
هەم سەڵتەنەت و حەیات و هەم تەخت
نادەم ئەز ئەڤان ب مولك و ماڵان
ئەی شەیخ مەکە ئەڤان متاڵان.[٤٧]

لە بارەی کەسایەتی دووەمی داستانەکەش، کە لەیلایە، داستاننووس دەنووسێت:

ـ دوختەك عەرەبی ب ناڤێ لەیلا
هەمسەر گەڕیا ب قەیسی شەیدا
خوش نادرە دوختەرەك لەتیفە
بۆ جان و دڵی عەجەب زەریفە

دەریایێ حەیا و عزز و عیسمەت
کانا ئەدەبێ و گەنجێ ڕەئفەت.[٤٨]

١٠ـ داستاننووس سالّی لێبوونەوە لە نووسینی داستانەکەی دەخاتە ناو بەرهەمەکەی و لە دوایین بڕگەکانی داستانەکەی ئەو مێژووە تۆمار دەکات.. بۆ نموونە:

خانای قوبادی مێژووی (شیرین و خوسرەو)ەکەی بەم شێوەیە دەنووسێت:

ـ (عزیز القدر)ێ ئەو چون نیزامی
بپەرسۆ تەئریخ ئەی نامەی نامی
(غەین) و (قاف) و (نون)، (جیم) کەرۆ حیساب
لێش مبۆ ڕەوشەن چون قورص ئافتاب.[٤٩]

ئەم تیپانە بە ژمارەی تیپەکانی ئەبجەد دەکەنە سالّی ١١٥٣ی هیجری، وەك چۆن هەر (خانا) خۆی لە دێڕەکانی دواتریدا بە ڕوونتر ئەو مێژووە دەردەخات و دەنووسێت:

ئەوڕۆ کە خامەی عەنبەر شەمامە
وەش بۆ کەرد جە مێشك ئینشای ئەی نامە
تەئریخی هیجرەت ختم (المرسلین)
موتیعی دیوان شەرحی شەرع و دین
رۆی دووشەممە بی (زی حیججەی حەڕام)
هەزار و پەنجاو یەکسەد سێ تەمام.[٥٠]

ئەم مێژووەش دیارە مێژووی دەستپێکردنیەتی بە نووسینی (شیرین و خوسرەو)، چونکە وەکو لە سەروو ئاماژەی پێدەکات، گوایە ئیلهامی دڵی کراوە، کە بێت شاکارێکی بەو شێوەیە بنووسێت.

(سەلیم سلێمان) مێژووی (یوسف و زولەیخا) بەم شێوەیە تۆمار دەکات:

- لەورا ب حیکایەتێ شەنییە

تەئریخ ژ ئسمێ حەق غەنییە.(٥١)

بە حیسابی ئەبجەد وەکو (تەحسین دۆسکی) لە نوێترین لێکۆڵینەوەی لەو بوارەدا دەری خستووە و، ڕاکەی جیایە لە ڕای ڕۆدینکۆ و ژاپا و کەسانی دیکەی پێشە خۆی، (حق = ١٠٨) و (غنی = ١٠٦٠) کەوابێ مێژووی هۆنینەوەی یوسف و زولەیخا ی سەلیم سلێمان بریتییە لەساڵی ١١٦٨ی هیجری بەرانبەر بە ساڵی ١٧٥٤ یان ١٧٥٥ی زایینی.(٥٢)

ئەحمەدی خانی ساڵی لێبوونەوە لە نووسینی (مەم و زین)ەکەی بە ساڵی ١٠٦١ی هیجری دەستنیشان دەکات و، لە دوایین دێڕەکانیدا دەنووسێت:

- لەورا کو دەما ژ غەیب فەك بوو

تەئریخ هەزار و سێست و یەك بوو.(٥٣)

(حارسی بەتلیسی)ش مێژووی (لەیلاو مەجنون)ەکەی وەها تۆمار دەکات:

- نەهـ ڕۆژ تەمام پاشی نەورۆز

مەنقووش م کر بگێن پیرۆز.(٥٤)

ئەوە ئەوە دەگەینێت کە لە ٣١ی مانگی ئـازار و پـاش نـەورۆز بـە ١٠ ڕۆژ حارسی بەدلیسی (لەیلا و مەجنون)ەکەی خۆی نووسیوە، هەرچی سەبارەت بە ساڵەکەشیەتی دەنووسێت:

مەغزێ دەڤ و لێڤ و سەعیێ سننه

تەئریخ ژ وی لەو ژ (مەغزێ سننه) (لەیلاو مەجنون)ی حارسی بەدلیسـی. بڕوانە: حارسێ بەدلیسی، لەیلا و مەجنوون، بەرهەڤکرن: تەحسین دۆسـکی، ل٤٢.

دیارە ساڵەکە بەو شێوە دەدۆزرێتەوە:

مغز: (م = ٤٠) + (غ = ١٠٠٠) + (ز = ٧) = ١٠٤٧.

سنه: (س = ٦٠) + (ن = ٥٠) + (هـ = ٥) = ١١٥.

بەم پێیەش ١٠٤٧ + ١١٥ = ١١٦٢

کەوابێ ١١٦٢ ساڵی نووسین و تەواوبوونی (لـەیلاو مـەجنون)ی حارسـی بەدلیسی.(٥٥)

- هەرچی (مەلا کەریمی فیدایی) نووسەری (دمدم نامە)شە، ئەویش سـاڵی لێبوونەوە لە نووسینی (دمدم نامە)کەی لـە دوایـین دێڕەکانیـدا دەستنیشـان دەکات ، کە ساڵی ١٣٦٧ی (هەتاوی)یە و دەنووسێت:

- کە مێژووی هەتاوی وەسەر گەڕ دەکەوت
هەزاری دەگەڵ سێسەد و شەست و حەوت
لە هاوینی ئەو ساڵە دەستم بە کار
دەکرد چوومە دمدم بە کەیف و دەمار

دەکەوتم وەنێو بەیت و باوی ئەوی
ملم نا لە کێوی بڵند و نەوی.[٥٦]

١١ـ داستان هەردوو شێوازی گێڕانەوە کە هی (هەقایەت و ئەفسانەو سەربردەکان)ە، لەگەڵ وتووێژ، کە هی (دراما)یە، بە یەك تێکەڵ دەکات، بۆیە هەندێ شوێنی (گێڕانەوە)یە و هەندێ شوێنی (وتووێژ)ە.

١٢ـ داستان سەرەتاو ناوەڕاست و کۆتایی هەیە، بیسەر یان خوێنەر بە ئاسانی هەستیان پێدەکات.

١٣ـ سەرچاوەی داستان ڕووداوە واقیعییەکانە، بۆ نموونە (مەمی ئالان) سەرچاوەی (مەم و زین)ە، یوسف و زولەیخای میسری سەرچاوەی (یوسف و زولەیخا)یە، شەڕی خانی لەپ زێڕین و شای سەفەوی کە ڕووی داوە و ڕاستەقینەیە، ئەوە بووەتە سەرچاوەی داستانی قەڵای دمدم و سەربردەی قەیس و لەیلا بووەتە سەرچاوەی لەیلا و مەجنوون و... بەم شێوەیە.

١٤ـ کۆتایی داستان دیسانەوە بە پاڕانەوە دێت:

لە کۆتایی داستاندا، کە داستاننووس لە بەرهەمەکەی دەبێتەوەو ئەوەی مەبەستیەتی دەیخاتە چوارچێوەی بەرهەمەکەی، کۆتایی پاڵەوانەکان هەمیشە بە بەیەك نەگەیشتنی ئاواتەکان و بە کارەسات تێچوونی پاڵەوانەکان دێت، جا ئاواتەکە چ بەیەکگەیشتنی کچ و کوڕێك بێت وەکو لە داستانە ئەڤینییەکان ئەوە بەدی دەکرێت، یان چ سەرکەوتنی نەتەوەیەك بێت، وەکو

لـە داسـتانە قارەمانییـەکان ئـەوە بـەدی دەکرێـت و لـە هـەردوو باریشـدا کارەساتە گەورەکەی دوایین بەشـی داسـتانەکە خوێنـەر دەهـەژێنێت، ئیـدی داستاننووس دەگاتە ئـەوەی کـە ژیـان وەهایـە کۆتاییەکـەی بـۆ مـرۆڤ هـەر گەڕانەوە بەر ڕەحمەتی خوایە، ئینجا لەوێ بـە گـوێرەی کردەوەکـانی خـۆی پاداشت وەردەگرێتەوە، ئەگـەر بـاش و خوانـاس بـوو بـە بەهەشـت و ئەگـەر خراپ و خوانەناس بوو بە دۆزەخ، بۆیە جارێکی دیکە شاعیر ڕووی پاڕانەوەی دەکاتە خوای گەورەو وەکو بەندەیەکی لە خواترس داوای بەخشین و چـوونە بەهەشتی لێ دەکات، کە ئەو مەبەستە بـە شـێوازی جۆراوجـۆر لـە دەربڕینـدا بەرجەستە دەکەن، بۆ نموونە:

- یاران بە زاری بە دیدەی نماک

سەرداران بە هەم سپاردەن بە خاک

دەوران بێ پۆ کارش دوو ڕەنگەن

ئاخر جای گشتمان ئەو ماوای تەنگەن.(٥٧)

هەرچـەندە سـاغکەرەوەی ئـەو (داسـتان)ە بـە پشـت بەسـتن بـە قسـەی نووسەرەوەی ئەو (داستان)ە، ئاماژە بەوە دەکات، کە لە بەشی کۆتایی ئـەو (داستان)ەدا هەندێ شت ون بووە، وەکو دەڵێت:

تەمام بکەرێم بە فەزڵی بێچوون

ئەشعاری کوردی خەرەم ماوەروون

هەرچەند خاتیمەش ناتەمام بییەن

جە ئێد زیادتر نوسخەیێ نییەن

بۆیـە نووسـەرەوەی (داسـتان)ەکـە خـۆی لای خـۆی و لـە پـەراوێزدا ئـەو زیادەیەی بۆ دەکات:

ئومێدم ئێدەن جە لوتف ئەڵڵاھ
عەفومان کەرۆ لە جوملەی گوناھ
بە زەبەردەستێی ئەحمەدی حەبیب
قەترێ جە ڕەحم بکەرێم نەسیب.(٥٨)

(سەلیم سلێمان) وەها دەپاڕێتەوە:

- ئەز ئاسیم و موزنیب و خەرابم
هەرچەندە خەبیس و نا سەوابم
ئەز موجریمەکم ژ پایی تا فەرق
ئەز مامە د فەزڵ و ڕەحمەتا حەق
ڕۆژا کوو ببیتە حەشر و مەحشەر
وەجهی مە بکی زییادە ئەنوەر.(٥٩)

(ئەحمەدی خانی)ش وەها دەپاڕێتەوە:

- ئیسال گەهیشتە چل و چاران
وی پێشڕەوی گوناهکاران
ڤێکدا ژ مەناهییان گەلەك مال
یەك پول نەهن ژ حوسنی ئەعمال
ئەووەل کو تەدا ژ عیشقێ مەتلەع
ئاخیر بدە وی تو حوسنێ مەقتەع.(٦٠)

(حارسی بەتلیسی)ش دەنووسێت:

ـ مامە د خەما خوە دا ئیلاهی

چار و مەدەدا مە ڕوو سییاهی

مەوتا مە حەقەو ئەز نەوێرم

لەوڕا گونەهان عەجەب ددێرم

ڕاکی ل م کەی و من ڕەهاکەی

بۆ خاترێ ئالێ موستەفا کەی.(٦١)

<u>سێیەم: لە ڕووی (فۆڕم)ەوە</u>

لە ڕووی (فۆڕم)ەوە داستان بە لانی کەم ئەم تیۆرانەی خوارەوەی هەیە، داستاننووس بە ڕەچاوکردنی ئەو تیۆرانە بەرهەمەکەی دەنووسێت، بۆ نموونە:

١ــ داستاننووس دەبێت شاعیر بێت، چونکە داستان بە هۆنراوە دەنووسرێتەوە، نەك بە پەخشان، وەکو لە سەروو نموونەی زۆر خراونەتە بەرچاو بۆیە لێرەدا پێویست بە درێژکردنەوە ناکات.

٢ـ هۆنراوەی داستان دوورو درێژەو ژمارەی دێڕەکانی دەشێ بە لانی کەم لە (٩٠٠) یان (١٠٠٠) دێڕ کەمتر نەبێت، ئەوپەڕەکەشی بە پێی هەڵگرتنی بابەتی داستانەکەو توانای دەربڕینی داستاننووسەکە دەشێت درێژ، یان زۆر درێژ بێت، بۆ نموونە: (شیرین و خوسرەو)ی (خانای قوبادی) بریتییە لە (٥٥٢٦) دێڕ، (یوسف و زولەیخا)ی سەلیم سلێمانی هیزانی (٢١٢٧) دێڕە، (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی (٢٦٥٥) دێڕە، لە ئەدەبیاتی نەتەوەکانی

تریش داستانی زۆر درێژ هەیە بۆ نموونە: (شیرین و خوسرەو)ی (نیزامی گەنجەوی) ئەو چاپەی کە ئەکادیمیای ئازەربێجان لە ساڵی ١٩٦٠ لە باکۆ چاپی کردووە بریتییە لە (٦١٨٨) دێڕ، (.. (شانامە)ی (فیردەوسی) ٦٠٠٠٠ بەیت شیعرەو (مهابهارتە)ی هیندی ١٠٠٠٠٠ سەد هەزار بەیت شیعرەو (ئەلیادەی هۆمیرۆس) (١٦٠٠٠) بەیت شیعرە).[٦٢]

٣ـ هۆنراوەی داستان دابەش دەبێتە سەر ژمارەیەکی زۆر (سەرە باس)ی لاوەکی، کە ئەمە لە (ڕۆمان)دا وەکو بەشی لە یەك جیا و تەواوکەری یەك بە ژمارەکانی (١) و (٢) و (٣) و...هتد دابەش دەکرێت، واتە بەشەکانی داستان ناوی تایبەتی خۆیانیان هەیە، بۆ نموونە:

ئەمانەی خوارەوە هەندێ لە سەرەباسە گرنگەکانی (شیرین و خوسرەو)ن، هەر لە سەرەتاوە بەم شێوەیە باسەکان بە دوای یەکدا دێن:

ـ سەرنامە

ـ میعراج نامە

ـ تەوەلود شودەنی خوسرەو

ـ ڕەفتنی خوسرەو بباغ با غولامان

ـ نشستن خسرەو بەر تەختی شاهی

ـ حیکایەت کردنی شاپور ئەز شیرین

ـ ڕەوانە نمودن خسرەو شاپورڕا ب ئەرمەن بجیهەتی شیرین

ـ خەبەر پورسیدەنی شاپور مەکانی شیرن ڕا

ـ کشیدەنی شاپور صورەت خسرەوڕا نوبەتی ئەڤڤەل

ـ کشیدەنی شاپور صورەت خسرەوڕا نوبەتی دووم

ـ کشیدەنی شاپور صورەت خسرەوڕا نوبەتی سووم

- خەبەر دادەنێ شاپور شیرین ڕا ئەز کەیفییەتی صورەت

- تەدبیر کەردەنێ شاپور بەجیهەتی شیرین و فرستادەنی ئو ب مەدائین

- ڕەفتەنی شیرین ب مەدائین

- ناپیدا شودەنی شیرین و خەبەر خەبەر ئاوردن جیهەتی مهین بانو

- ڕەسیدەنی شیرین بە چەشمەیی تاق بستان

- قەهرکردنی خسرەو ئەز هورمز و ڕەفتەن ب ئەرمەن و دەر مییان ئاب بشیرین ڕەسیدەن

- ڕەسیدەنی شیرین ب مەدائین و ئامەدەنی خسرەو ب ئەرمەن

ئیتر بەو شێوەیە باسەکان بەرەو دوا دەڕۆن، یەك لە دوای یەك وەکو زنجیرەیەکی بە دوای یەك بەستراودا تا تەواوی داستانەکە دەگەیننە کۆتایی.

لە (مەم و زین)یشدا بە هەمان شێوە (داستان)ەکە دابەش کراوەتە سەر چەندین بەشی بە دوای یەکدا هاتوو، ئەمانەی خوارەوە ناونیشانی هەندێ لە بەشەکانی سەرەتاکەینە:

- پەسنێ خودێ

- گازی و لاڤایی

- پەسنێ پێغەمبەر (درووود و سڵاوی خوای لەسەر)

- خواستنامەهدەر ژ پێغەمبەر (درووود و سڵاوی خوای لەسەر)

- کول و دەردێ مە کوردا

- چما ب کوردی نڤیسییە

- مەی ژ مەیگەر خواستن

- میرێ بۆهتان و خوشکێت وی

- ڕندی و ئەڤین

ـ تاجدین و مەم

ئیتر بەم شێوەیە، هەر لە سەرەتای هۆنراوەکە تا دەگاتە کۆتایی، چەندین ناونیشانی لاوەکی لە پێش خوێنەردا زەق دەبنەوە، بە هەموویان داستانەکە دەگەیەننە کۆتایی.

٤ـ لەبەر درێژی هۆنراوەی داستان، بۆیە لە ڕووی سەرواوە داستان پەیڕەوی لە (سەروای گۆڕاو) یان (جووت سەروا) دەکات، چونکە بە پێچەوانەوە ناشێت تەواوی ئەو هەزار دێڕانەی بە یەك (سەروای چەسپاو) بنووسێت.

سیستمی (سەروای گۆڕاو) یان (جووت سەروا) بریتییە لەوەی: هەر دێڕە هۆنراوەیەك بە درێژایی هەموو داستانەکە سەروایەکی تایبەت بە خۆی هەبێت، دەشێت جاری وەها ڕێك بکەوێت دوو دێڕ یان زیاتر بە دوای یەکدا هەمان سەروایان هەبێت، بەڵام ئەمە بە هیچ شێوەیەك واتای ئەوە نادات، کە ناچاری وای کردبێت دێڕی دواتر لەسەر هەمان دێڕی پێشووی سەروادار بکرێت، بەڵکو ئەوە دەربڕینەکە وای دەسەپێنێت.

ئەوەتا بۆ نموونە:

(خانای قوبادی) لە (شیرین و خوسرەو)دا دەنووسێت:

شەویٚ وێنەی شەمع تەجەللای کۆی تور

عەرسەی سەر زەمین ڕەوشەن بیٚ جە نوور

چەند چین چەرخ چوون دێبای گوڵ دۆز

مە ڕەوشا جە دووڕ نەجم شەب ئەفرۆز

توراب تیرەی ئەرز عەنبەرێن

مبەخش شۆلەی شەمس خاوەرین.(٦٣)

سەروای ئەم چەند دێڕە بەم شێوەیەن:

١................ ڕ

.... ڕ

٢................ ز

.... ز

٣................ ن

.... ن

(ئەحمەدی خانی)ش لە (مەم و زین)دا بەم شێوەیە دەنووسێت:

ـ گەر دێ هەبوویا مەژی خودانەك

عالی کەرەمەك لەتیفە دانەك

عیلم و هونەر و کەماڵ و ئیزعان

شیعر و غەزەل و کیتاب و دیوان

ئەڤ جینس ببا ل باوی مەعمول

ئەڤ نەقد ببا ل نك وی مەقبول.(٦٤)

ئەم چەند دێڕە هۆنراوەیەی سەروو (سەروا)ی دێڕەکانی بەم شێوەیەن:

١................ك

................ك

٢................ن

................ن

٣................ل

................ل

دەبینین هەر دێڕێك بە پیتێکی جیا لە دێڕەکەی پێشووی خۆی (سەروا)ی بۆ خۆی دروست کردووە، داستانەکانی دیکەش هەر بە هەمان سەروا نووسراون، وەکو لەو نموونانە دەردەکەوێت، کە بۆ باسەکانی پێشتر خراونەتە ڕوو، بۆیە پێویست بە دووبارە هێنانەوەیان ناکات.

بەوەش کەوابێت لە داستاندا وەکو ئاماژەمان بۆی کرد، هەر دێڕێك بە پیتێکی جیا لە دێڕەکەی پێشووی خۆی (سەروا)ی بۆ خۆی دروست دەکات، هەرچەندە دەشێت هەندێ جار چەند دێڕێکیش لە دوای یەکدا بێن و هەمان سەروایان هەبێت.

چوارەم: لە ڕووی (کێش)ەوە

کێشی هۆنراوەی داستان لە شیعری (گۆران)دا کێشی پەنجەیەو لە شیعری کلاسیزمیشدا کێشی عەرووزی عەرەبییە، چونکە ئەدەبیاتی (گۆران) بە زۆری بە کێشی پەنجەیان نووسیوە و نەهاتوونەتە نێو سیستمی عەرووزی عەرەبی، بەڵام شیعرە کلاسیزمییەکانی کرمانجی خواروو و ژووروو پەیڕەوییان لە کێشی عەرووزی عەرەبی کردووە، ئەمە لە داستانەکانیشیان کە بەو زارانە نووسراون ڕەنگی داوەتەوە، بۆیە (شیرین و خوسرەو) کە بە زاری (گۆران) نووسراوە لەسەر کێشی پەنجەی دە بڕگەییە، داستانەکانی دیکەش ئەوانەی بە زارەکانی کرمانجی ژووروو و خواروو نووسراون، هەموویان پەیڕەوییان لە کێشی عەرووزی کردووە، ئەوەتا (یوسف و زولێخا) و (مەم و زین) بە کێشی (هەزەجی شەش هەنگاوی ئەخرەبی مەقبوزی مەحزوف) نووسراونەتەوە، (دمدمنامە)ش بە کێشی (موتەقاریبی هەشت هەنگاوی مەحزوف) نووسراوەتەوە، بۆ نموونە:

ـ وەختیٚ کە فەرهاد بەو کێش پڕ وەی
جە سەمت ساقی ئەجەل نۆشا مەی
نە بەحر دەروون شا ئەی پەژارە
نە عەرصەی دەوران مبۆ ئاوارە.(٦٥)

ئەم پارچەیە لە (شیرین و خوسرەو) وەرگیراوە، لەسەر کێشی پەنجەی ده برگەییيە.

ـ تفلّی وەهە گۆ مەکت تەئەسسوف
– – ب / ب – ب – / ب – –
مفـعول / مـفاعلن / فـعولن

تەفتیش بکەن کراسی یوسف
– – ب / ب – ب – / ب – –
مفـعول / مـفاعلن / فـعولن

ئەڤ ڕەنگە ئەگەر ژ پێش قەتایە
– – ب / ب – ب – / ب – –
مفـعول / مـفاعلن / فـعولن
یوسف کرییە نەهن وەفایە
– – ب / ب – ب – / ب – –

مفـــعول / مـــــــفاعلن / فـــعولن.(٦٦)

ئەم پارچەیە لە (یووسف و زولێخا) وەرگیراوە، وەکو دەردەکەوێت لەسەر کێشی عەرووزییە، بەحرەکەی : هەزەجی شەش هەنگاوی ئەخرەبی مەقبوزی مەحزوفە.

وی بێ دڵی هەر ل وێ مەکان گرت
– – ب / ب – ب – / ب – –
مفـــعول / مـــــــفاعلن / فـــعولن

وی بلبلی بۆ خوە ئاشیان گرت
– – ب / ب – ب – / ب – –
مفـــعول / مـــــــفاعلن / فـــعولن

ئەو بلبل ئەگەرچی پڕ هەوەس بوو
– – ب / ب – ب – / ب – –
مفـــعول / مـــــــفاعلن / فـــعولن

زیندانێ بەدەن ل وی قەفەص بوو.(٦٧)
– – ب / ب – ب – / ب – –
مفـــعول / مـــــــفاعلن / فـــعولن

ئـەم پارچـەیە لـە (مـەم و زیـن) وەرگـیراوە، لەسـەر کێشـی عەرووزییـە، بەحرەکەی : هەزەجی شەش هەنگاوی ئەخڕەبی مەقبوزی مەحزوفە.

دا ئم ل چ یا یێ پەز د گێ را
– – ب/ ب – ب –/ ب – –
مـفعــول مــفاعـــــلن فـــعـولـن

وی کەل لە ئی خوەش ل وێ د چێ را
– – ب/ ب – ب –/ ب – –
مـفعــول مــفاعـــــلن فـــعـولـن

ئەم ما کو ش ڤان د گۆ ب لوو رەك
– – ب/ ب – ب –/ ب – –
مـفعــول مــفاعـــــلن فـــعـولـن

ئا ما دە د کر ن شا ت و سوو رەك.(٦٨)
– – ب/ ب – ب –/ ب – –
مـفعــول مــفاعـــــلن فـــعـولـن

ئــەم پارچــەیەش لــە (لــەیلا و مــەجنون) وەرگــیراوە، لەســەر کێشــی عەرووزییـە، بەحرەکـەی : هـەزەجی شـەش هـەنگاوی ئـەخڕەبی مـەقبوزی مەحزوفە.

دەگەڵ خانـــــــــــــــــــــــــــــــی کوردان کە داوایەوە

ب – – – / ب – – – / ب – – – / ب –

فعـــولـن / فعـــولـن/ فعـــولن/ فـــــــــــعـو

لەبەر وی ئەبـــــــــــــــــــــــــــەو جۆرە پاڕایەوە

ب – – – / ب – – – / ب – – – / ب –

فعـــولـن / فعـــولـن/ فعـــولن/ فـــــــــــعـو

کە ئەی ڕۆڵەیـــــــــــــــــــــــــــــی میری ئازایی کورد

ب – – – / ب – – – / ب – – – / ب –

فعـــولـن / فعـــولـن/ فعـــولن/ فـــــــــــعـو

بە شمشێری ئەو شـــــــــــــــــــــێری دڕ هەڵدەورد. (٦٩)

ب – – – / ب – – – / ب – – – / ب –

فعـــولـن / فعـــولـن/ فعـــولن/ فـــــــــــعـو

ئـەم پارچـەیە لـە (دمدمنامـە) وەرگـیراوە، لەسـەر کێشـی عەرووزییـە، بەحرەکەی : موتەقارِیبی هەشت هەنگاوی مەحزوفە.

پێنجەم: لە ڕووی (زمان)ەوە

١ـ بە زمانی نەتەوەیی دەنووسرێت، لای کورد بـە کـوردی، ئەمـەش وەك چۆن لای عەرەب بە عەرەبی و لای فارس بە فارسی و بەم شێوەیە.

٢ـ داستانە کوردییەکان بە زارە سەرەکییەکانی (گۆران) و (کرمانجی ژووروو) و (کرمانجی خواروو) نووسراون.

٣ـ جگە لە وشەکانی زمانی کوردی سوود لە وشەی زمانانی دیکەی دراوسێی کوردیش وەکو عەرەبی و فارسی و تورکی وەردەگیرێت.

٤ـ شێوازی دەربڕین شێوازێکی ئەدەبی بەرزەو جیایە لە شێوازی ئاخاوتنی ئاسایی خەڵکی.

٥ـ هونەرەکانی ڕەوانبێژی بە زۆری لە دێڕەکانی (داستان)دا سوودیان لێ وەردەگیرێت و بە هۆیانەوە دێڕەکان قەبە و جوان و کاریگەرتر دەکرێن، بۆ نموونە:

ـ ئاخر خوداوەند بەخشندەی بێچوون
کەریم بێ باك کار (کن فیکون). [٧٠]

لەم دێڕەدا بە لانی کەم ئەم هونەرانە هەیە:

١ـ دێڕەکە سێ هەواڵ لە بارەی خوای گەورەوە ئەدات، کە: بەخشندەی بێچوونە، کەریم و بێ باکە، بۆ کارەکانی خۆی بە (کن فیکون)ێك جێبەجێی کردوون، ئەم هەواڵانەش هەواڵی ڕاستن و تەواوی ئایەتە قورئانییەکان و فەرموودەکانی پێغەمبەر (درووود و سڵاوی خوای لەسەر) و بەڵگە ئەقڵی و واقیعی و مەنتقییەکانیش شایەدی ڕاستی بۆ دەدەن و ڕای پێچەوانە هەڵناگرن، بۆیە ئەم هەواڵە (هەواڵی بێگومان ڕاست)ە.

٢ـ (کن فیکون) کە لە دێڕەکە هاتووە، تێلنیشانە بۆ ئایەتی پیرۆزی ﴿إنما امره اذا اراد شیئا أن یقول له کن فیکون﴾.

- (ما كان محمد) تە ڕوتبە
ئەفلاك ژ بۆ تەنیمی عوتبە.(٧١)

لەم دێڕەدا ئەم هونەرانە هەیە:

١- (ما كان محمد) تێلنیشانە بۆ ئایەتی پیرۆزی: ﴿ما كان محمد ابا احد من رجالكم ولكن رسول الله وخاتم النبيين وكان الله بكل شيء عليما﴾.

٢- وشەكانی (ڕوتبە) و (عوتبە) ڕەگەزدۆزی ناتەواویان درووست كردووە، لە جۆری (هاوكێشی).

- ئەم غافل و عاتل و گونەهكار
مایینە د قەیدی نەفسی ئەممار.(٧٢)

لەم دێڕەدا ئەم هونەرانە هەیە:

١- نەفسی ئەممار: تێلنیشانە بۆ ئایەتی پیرۆزی ﴿ان النفس لأمارة بالسوء الا ما رحم ربي﴾.

٢- غافل و عاتل و گونەهكار بەسەریەكەوە كۆ كراونەتەوەو كراونەتە پەسنی ئێمە، بەمەش (كۆكردنەوە)یان دروست كردووە.

٣- ڕستەكە خۆی هەواڵێك دەگەیەنێت، كە بێ ئاگایی و گوناهكاری مرۆڤە، لەگەڵ كەوتن لە كۆتی نەفسی بەددا، ئەوەش (خەبەری بێگومان ڕاستە)، چونكە بەڵگە ئاینی و ئەقڵییەكان گەواهی ڕاستی بۆ دەدەن.

٤- قەید دراوەتە پاڵ (نەفسی ئەممار)، ئەوەش ڕاست نییە، چونكە نەفس قەیدی نییە، بەڵام بە واتە: نەفس وەكو دوژمنێكە ئێمە بە قەیدی خۆی دەبەستێتەوە، بەوەش خوازەی زمانی لە جۆری (خواستن) دروست بووە.

٥ـ غافل و عاتل و گونەهکار (تایبەت)ن، دراونەتە پاڵ (ئێمە)، کە مرۆڤین و (تایبەتدار)ە، ئەوەش (تایبەتی ڕاستەقینە)یە، چونکە ئەم سیفەتانە لە ڕاستیدا هی مرۆڤن.

ـ فیلجوملە چ ئەووەل و چ ئاخر

ئەلقیصصە چ موئمین و چ کافر

هەریەك ژ تەڕا وە بوونە مەزهەر

ئەو ڕەنگە دووان توو بوویی موزمەڕ.[٧٣]

لەم دێڕەدا ئەم هونەرانە هەیە:

١ـ (چ) ئاوەڵناوی پرسە، چوار جار لە پاڵ وشەکانی (ئەووەل) و (ئاخیر) و (موئمین) و (کافر) گێڕدراوەتەوە، بەوەش (گێڕانەوە)ی دروست کردووە.

٢ـ وشەکانی (ئەووەل) و (ئاخیر) و (موئمین) و (کافر) بەیەکەوە دژو پێچەوانەی یەکن و هەریەکەشیان ڕەگێکی سەربەخۆی هەیە، بەوەش (دژیەکی فەرهەنگی)یان دروست کردووە.

ـ ئەڤ غیرەت و ئەڤ علووی هیممەت

بو مانعێ حەملێ بارێ میننەت.[٧٤]

لەم دێڕەدا ئەم هونەرانە هەیە:

١ـ (ئەڤ) دوو جار لە پاڵ وشەکانی (غیرەت) و (هیممەت) گێڕدراوەتەوە، بەوەش هونەری (گێڕانەوە) دروست بووە.

٢ــ وشــەكانی (میننــەت) و (هیممــەت) ڕەگــەزدۆزی ناتــەواو لــە جــۆری (هاوكێشی) دروست دەكەن، چونكە لەسەر یەك كێشن، ئەگەرچی لە زۆربـەی پیتەكانیشیان لێك جیاوازن.

٣ـ دێڕەكـە هـەواڵێك دەگـەینێت، ئـەویش ئەوەیـە كـە ئـازایی و هیممـەت بەرزی كورد بووەتە هۆی ئەوەی میننەتی كەس هەڵنەگرن، ئەوەش (هـەواڵی گوماناوی)یە، چونكە دەشێت شاعیر بە سـۆزی نەتـەوەیی ئـەوەی گوتبێـت، دەنـا هەواڵەكـە ئـەوە نییـە لای هــەمووان چەسـپاو بێـت و ڕای دیكـەش هەڵدەگرێت.

ـ عیسای دەما د خوەندی ئینجیل
بەحسا وی دكر ب وەحی و تەنزیل
گۆ: (مژدە دەدەم ڕەسولی ئەمجەد
دێ پاشیێ م بیێ بناڤیێ ئەحمەد).(٧٥)

لەم دێڕەدا ئەم هونەرانە هەیە:

١ـ گۆ: (مژدە دەدەم ڕەسولی ئەمجەد
دێ پاشیێ م بیێ بناڤیێ ئەحمەد)

تێلنیشانە بۆ ئایـەتی پـیرۆزی ﴿ومبشـرا برسـول یـأتي مـن بعـدي اسمـه أحمد﴾.

٢ــ هەواڵەكـە (هــەواڵی بێگومــان ڕاســت)ە، چــونكە قورئــانی پــیرۆز و پێغەمبــەری ئیسـلام (دروود و سـلاوی خـوای لەسـەر) و دەقـە دروسـتەكانی ئاینی مەسیحی (ئینجیل) شـایەدی ڕاسـتی بـۆ دەدەن و لـە خانـەی گومـانی وەدەر دەنێن.

٣ــ وشــەکانی (ئەمجــەد) و (ئەحمــەد) ڕەگــەزدۆزی ناتــەواو لــە جــۆری (هاوکێشی) دروست دەکەن، چونکە ئەگەرچـی لـە زۆربـەی پیتـەکانیان لـێ: جیاوازن، بەڵام هەردووکیان لەسەر یەك کێشن.

- دەعوا خوە دکر ب دەست و ئە زمان
دەستێ وی ب سەیف و دەم بە قورعان.[٧٦]

لەم دێڕەدا ئەم هونەرانە هەیە:

لە نیوەدێڕی یەکەم (دەست و زمان) لەژێر (دەعواکردن)دا کۆکراونەتەوە، بەوەش (کۆکردنەوە) دروست بووە.

لە نیوە دێڕی دووەمدا (سەیف) بۆ (دەست) و (قورعان) بۆ (دەم) دابەش کراوە، بەمەش (دابەشکردن) بەرجەستە بووە.

بەسەریەکەوە دێڕەکە هونەری (کۆکردنەوە لەگەڵ دابەشکردن)ی دروست کردووە.

- شەڕی قارەمانانی دمدم مەکان
دژی زوڵم و یاسایی زەحاکەکان.[٧٧]

(زەحاکەکان) خوازەی زمانییە لـە جـۆری (خواسـتنی ئاشـکرا) مەبەسـت لێی کەسانێکی شەڕخواز و خوێنڕێژی وەکو (زەحاك)ە.

ئەنجام

دوای لێکۆڵینەوە لە بنج و بناوانی (داستان) و جۆر و تیۆرەکانی، ئەم باسە بەو ئەنجامانە گەیشت:

١ـ داستان هونەرێکی شیعری کلاسیزم و ئەدەبی ڕەسەنی کوردییە.

٢ـ زمانی دەربڕینی داستان زمانێکی ئەدەبی بەرزو پڕ لە بەلاغەت و سنعەتە، لە بەیت نزیکە، بەڵام لێیشی جیاوازە، لەبەر ئەو وەسفانەی پێشووی، هی سەردەمی سەرهەڵدان و پەیڕەوی کردن لە ئەدەبیاتی هونەری بەرزە، زیاتر لە جۆرێکی هەیە، وەکو قارەمانی و ئاینی (کۆمەڵایەتی) و ئەڤینی، دەکەوێتە خانەی ئەدەبیاتی هونەری بەرزەوە.

٣ـ داستانی کوردی بە زارە سەرەکییەکانی گۆران و کرمانجی ژووروو و کرمانجی خواروو نووسراونەتەوە.

٣ـ داستان هەندێ لە سیمای بەیت لە خۆوە دەگرێت و لە هەندێ ڕووەوە بەو دەچێت، بەڵام لە گەلێ ڕووەوەش لە ئەو جیاوازە.

٤ـ داستان لە زاری (گۆران)دا وەکو زۆربەی شیعری بەرزی ئەو زارە بە کێشی پەنجە دەنووسرێتەوە، لە زارەکانی کرمانجی خواروو و کرمانجی ژوورووش بە کێشی عەرووزی دەنووسرێ.

٥ـ لە ڕووی فۆڕمەوە داستان هۆنراوەیەکی درێژە، پێك دێت لە ژمارەیەك غەزەل، ئەوانە هەموویان بە سەروای گۆڕاو (جووت سەروا) دەنووسرێن.

٦ـ لە ڕووی سەردەمەوە داستان هی قۆناغێکی پێشکەوتووترە لە بەیت.

٧ـ گرنگترین تیۆرەکانی داستان لە ڕووی داڕشتنەوە بریتینە لە: (دەستپێکردن بە ناوی خوا ـ سڵاوبارانکردنی پێغەمبەر (دروود و سڵاوی

خوای لەسەر) ـ داوای یارمەتیکردن لـە خـودا بـۆ سـەرکەوتن لـە هۆنینـەوەی داسـتانەکە ـ داسـتان قارەمـانی بێـت، یـان ئـاینی و ئـەڤینی دوو قارەمـانی هەیـە، لـە داسـتانی قارەمانیـدا قارەمـانی سـەرەکی ئـەو سـەرکردەیە، کـە داسـتاننووس پیـای هەڵـدەدا، قارەمـانی دووەمـیش ئەوەیانـە، کـە دوژمنـی قارەمانی سەرەکییە، لەو بارەشدا داسـتاننووس هەمیشـە سـیفەتە جـوان و بەهێزەکان دەداتە قارەمانی یەکەم و سیفەتە قێزەون و لاواز و خراپـەکانیش دەداتـە قارەمـانی دووەم، بـەڵام لـە داسـتانی ئـەڤینی هـەردوو قارەمـان بـە سیفاتی جوان وەسـف دەکـرێن ـ لـە (داسـتان)دا هەمیشـە بابەتـەکان وەکـو ئەڵقەیەکی بەیەکگرێدراو بە دوای یەکدا دێن، هەمیشە دێڕی دووەم دێڕەکـەی پێشە خۆی و پارچەی دووەم پارچەکەی پێشەخۆی تەواو دەکـات ـ داسـتان بە ڕاناوی کەسـی سـێیەم دەهۆنرێتـەوە ـ داسـتانی کـوردی کۆتاییەکـەی بـە مـەرگی قارەمـان دێـت، واتـە: داسـتان لـە ئـەدەبی کوردیـدا بـە کارەسـات و تراژیدیا بە کۆتا دێت ـ ناوی نووسەر دەخرێتە ناو داستان ـ ساڵی هۆنینەوەی داسـتان ئامـاژەی بـۆ دەکرێـت ـ لـە دوا پەڕەگرافـەکانی داسـتان دوعـای لێخۆشبوون لە خوا دەکرێت.

پەراوێزەکان

١ـ بڕوانـە: أحمـد أمـين، النقـد الأدبـي، مكتبـة النهضـة المصـرية، الطبعـة الخامسة، القاهرة، ١٩٨٣، ص ٦٩.

٢. د. محمد حسن عبدالله، فنون الأدب، دار الكتب الثقافية، الطبعة الثانية، ١٣٩٨هجرية/١٩٧٨ ميلادية، ص ١٧.

٣ـ شبكة بايدو، دون اسم الكاتب، ٢٠٠٦/٦/٨.

٤ـ شبكة الرأي، ٢٠٠٦/٦/٨.

٥ـ شبكة الرأي، ٢٠٠٦/٦/٨.

٦ـ بڕوانە: هەردوو کتێبی: ئەرِیسـتۆتالس، هونـەری شـیعر (پۆیتیکـا)، و: حەمید عەزیز، سلێمانی ٢٠٠٥.. لەگەڵ: هـۆراس، هونـەری شـیعر، و: حەمیـد عەزیز، چاپی دووەم هەولێر ٢٠٠٥.

٧ـ شیرین و خوسرەو، لا ١.

٨ـ سەلیمی هیزانی، یوسف و زولەیخا، لا ٢٦.

٩ـ ئەحمەدی خانی، مەم و زین، و: هەژار، پاریس، ١٩٨٩، لا ٣.

١٠ـ حارسی بەتلیسی، لەیلا و مەجنوون، لا ٢٥.

١١. مەلا کەریمی فیدایی، دمدمنامە، چاپی یەکەم، سـاڵی چـاپ: ١٣٧٧ی هەتاوی، ئینتیشاراتی سەقز (محەمەدی)، لا ٢٦.

١٢ـ بڕوانە: (مسند امام احمد، ژ: ٨٠٣٥٥).

١٣ـ شیرین و خوسرەو، لا ٥.

١٤ـ یوسف و زولەیخا، لا ٣١.

١٥ـ مەم و زین، لا ١٢و١٣.

١٦ـ حارسی بەدلیسی، لەیلا و مەجنون، لا ٣٠.

١٧ـ دمدمنامە، لا ٣٠.

١٨ـ شیرین و خوسرەو، لا ١٣و١٤.

١٩ـ یوسف و زولەیخا، لا ٢٩.

٢٠ـ مەم و زین، لا ٣٢.

٢١ـ لەیلاو مەجنون، لا ٤٣.

٢٢ـ دمدمنامە، لا ٣٠.

٢٣ـ شیرین و خوسرەو، لا ١٥.

٢٤ـ یوسف و زولەیخا، لا ٣٥.

٢٥ـ مەم و زین، لا ٣٢.

٢٦ـ لەیلا و مەجنون، لا ٤٣.

٢٧ـ دمدمنامە، لا ٢٥١.

٢٨ـ شیرین و خوسرەو، لا ١٧.

٢٩ـ یوسف و زولەیخا، لا ٢٩.

٣٠ـ مەم و زین، لا ٣٢.

٣١ـ لەیلا و مەجنون، لا ٤٣.

٣٢ـ دمدمنامە، لا ٢٥١و٢٥٢.

٣٣ـ شیرین و خوسرەو، لا ١٨.

٣٤ـ یوسف و زولەیخا، لا ٤٣.

٣٥ـ مەم و زین، لا ٣٤.

٣٦ـ لەیلا و مەجنون، لا ٤٥.

٣٧ـ دمدمنامە، لا ٣١.

٣٨- دمدمنامه، لا ٣٢و٣٣.

٣٩- دمدمنامه، لا ٣١.

٤٠- دمدمنامه، لا ٣١.

٤١- دمدمنامه، لا ٣١.

٤٢- دمدمنامه، لا ٢٣٦.

٤٣- یوسف و زوله‌یخا، لا ٦٣.

٤٤- یوسف و زوله‌یخا، لا ٨٩.

٤٥- له‌یلا و مه‌جنون، لا ٤٥و٤٦.

٤٦- له‌یلا و مه‌جنون، لا ٤٩.

٤٧- له‌یلا و مه‌جنون، لا ٧٧.

٤٨- له‌یلا و مه‌جنون، لا ٥٠.

٤٩- شیرین و خوسره‌و، لا ٦.

٥٠- شیرین و خوسره‌و، لا ١٥.

٥١- یوسف و زوله‌یخا، لا ٣٤.

٥٢- بڕوانه: یوسف و زوله‌یخا، ته‌حسین دۆسکی، لا ١٤و١٥.

٥٣- مه‌م و زین، لا ٢١٧.

٥٤- بڕوانه: حارسێ به‌دلیسی، له‌یلا و مه‌جنوون، به‌رهه‌ڤکرن: ته‌حسین دۆسکی، لا ٤٢.

٥٥- بڕوانه: حارسێ به‌دلیسی، له‌یلا و مه‌جنوون، به‌رهه‌ڤکرن: ته‌حسین دۆسکی، لا ١٧و١٨.

٥٦- دمدمنامه، لا ٢٥١.

٥٧- شیرین و خوسره‌و، لا ٧٩٥.

٥٨ـ بڕوانه: شیرین و خوسرەو، لا ٧٩٥.

٥٩ـ یوسف و زولەیخا، لا ٢٩٤و٢٩٥.

٦٠ـ مەم و زین، لا ٢١٧.

٦١ـ لەیلاو مەجنون، لا ١٣٩.

٦٢ـ بڕوانه: د. شوکرییه ڕەسول، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئـەدەب، چاپخانەی تەعلیم عالی، هەولێر، ١٤١٠هیجری، ١٩٨٩ ز، لا ٨٩.

٦٣ـ شیرن و خوسرەو، لا ٨.

٦٤ـ مەم و زین لا ٢٥.

٦٥ـ شیرین و خوسرەو، لا ٤٠٠.

٦٦ـ یوسف و زولێخا، لا ١٧٨.

٦٧ـ مەم و زین، لا ١٢٠.

٦٨ـ لەیلا و مەجنون، لا.

٦٩ـ دمدمنامە، لا ٢٣٨.

٧٠ـ شیرین و خوسرەو، ١٩.

٧١ـ یوسف و زولەیخا، لا ٣٢.

٧٢ـ مەم و زین، لا ٥.

٧٣ـ مەم و زین، لا ٧.

٧٤ـ مەم و زین، لا ٢٣.

٧٥ـ مەم و زین، لا ١٣و١٤.

٧٦ـ مەم و زین، لا ١٤.

٧٧ـ دمدمنامە، لا ٣١.

سەرچاوەکان

به زمانی کوردی (کتێب):

١ـ ئەحمەدی خانی، مەم و زین، و: هەژار، پاریس، ١٩٨٩، لا ٣. ئەحمەدی خانی، مەم و زین، و: هەژار، پاریس، ١٩٨٩، لا ٣.

٢ـ ئەرپستۆتالس، هونەری شیعر (پۆیتیکا)، و: حەمید عەزیز، سلێمانی ٢٠٠٥.

٣ـ هۆراس، هونەری شیعر، و: حەمید عەزیز، چاپی دووەم هەولێر ٢٠٠٥.

٤ـ حارسێ بەدلیسی، لەیلا و مەجنوون، بەرهەڤکرن: تەحسین دۆسکی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٤، هەولێر.

٥ـ خانای قوبادی، شیرین و خوسرەو، ئا: محەممەدی مەلا کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

٦ـ سەلیمی هیزانی، یوسف و زولەیخا، تەحسین دۆسکی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٧ـ د. شوکرییە ڕەسول، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، چاپخانەی تەعلیم عالی، هەولێر، ١٤١٠هیجری، ١٩٨٩ ز.

٨. مەلا کەریمی فیدایی، دمدمنامە، چاپی یەکەم، ساڵی چاپ: ١٣٧٧ی هەتاوی، ئینتیشاراتی سەقز (محەمەدی)، کوردستانی ئێران.

به زمانی عەرەبی (کتێب):

٩ـ أحمد أمين، النقد الأدبي، مكتبة النهضة المصرية، الطبعة الخامسة، القاهرة، ١٩٨٣.

١٠. د. محمد حسن عبدالله، فنون الأدب، دار الكتب الثقافية، الطبعة الثانية، ١٣٩٨هجرية/١٩٧٨ ميلادية.

به زمانی عەرەبی (ئەنتەرنێت):

١١ـ شبكة بايدو، دون اسم الكاتب، ٢٠٠٦/٦/٨.

١٢ـ شبكة الرأي، دون اسم الكاتب، ٢٠٠٦/٦/٨.

ملخص البحث

الشعر الملحمي في الأدب الكردي

أدريس عبدالله مصطفى

ان هذا البحث الموسوم بـ(الشعر الملحمي في الأدب الكردي) دراسة نقدية تطبيقية، تعد بمثابة محاولة لتحديد سمات الشعر الملحمي ونظرية تأليفه كأحدى الفنون الأدبية الراقية في الأدب الكوردي، وذلك لتبيان خصائص هذا الفن من غيره خصوصا (البيت) الذي يمثل مرحلة بدائية لهذا النمط من التأليف، وقد تمخض من البحث نتائج عدة، نوجزها في النقاط التالية:

١ـ الملحمة هو فن شعري قومي، يكتب عادة بالوزن (العروضي) وأحيانا وعند شعراء الكوران فقط يكتب بالوزن (السيلابي) القومي، قريب في خصائصه من (البيت)، وهناك فروق كثيرة بينهما، فهو فن القرون المتتالية بعد ظهور الشعر الفني الرفيع، له انواع عدة مثل البهلواني، والديني (الأجتماعي)، والغرامي، وهو يصنف ضمن دائرة الأدب الرفيع الكلاسيكي للكورد.

٢ـ أهم نضريات الشعر الملحمي من حيث التأليف هي:

ـ الأبتداء باسم الله سبحانه.

ـ ومن ثم ذكر الصلاة والسلام على رسول الله (صلى الله عليه وسلم).

ـ ثم الدعاء والتضرع الى الله كي يسهل مهمة الشاعر ويوفقه في تأليف ملحمته.

ـ يتكون الشعر الملحمي من شخصيتين رِئيستين، ففي الشعر الملحمي البهلواني يصف المؤلف البطل الرئيس ويمدح مواقفه ويضفي عليه الصفات الحميدة التي يتميز بها الأبطال في التأريخ، وأما البطل الثاني هي شخصية رئيسة أخرى الا انه لا تحضى بمدح المؤلف بل يكن مصدر سخريته ولا

توصف الا بما يضعف قوتها وشخصيتها، أما الشاعر في الشعر الملحمي الغرامي فيمدح كلتا الشخصيتين الرئيستين فيه، وهما مثلا (ليل و مجنون) أو (مم و زين) وهكذا، فيصف المؤلف كليهما بالصفات الحميدة والمحببة لدى الجميع.

- يتمسك الشعر الملحمي في تقديم أجزائه احيانا بالسرد القصصي وأحيانا بالحوار بين شخصياته، فما من مشهد الا وهو مكمل للمشهد الذي يليه، وهكذا حتى تصل الملحمة الى نهايتها.

- يتحدث الشعر الملحمي بالضمير الغائب وهو ضمير الشخص الثالث.

- غالبا ما ينتهي الشعر الملحمي بمأساة.

- في جميع الحالات يوضع اسم مؤلف الشعر الملحمي وتأريخ تأليفها داخل الشعر الملحمي.

- في المقطع الأخير يدعو المؤلف الباري عز وجل أن يغفره ويغفر لغيره من المسلمين.

٤ـ لغة الشعر الملحمي لغة متميزة أدبية بليغة، هي لغة النخبة المثقفة ولم تكن اللغة البسيطة التي يتكلم بها الناس البسطاء والأميين.